

**Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudományi Doktori
Iskola**

A Neveléstudományi Doktori Iskola vezetője:

Dr. Pukánszky Béla, dr. habil, DSc, az MTA doktora

A Neveléstudományi Doktori Iskola programigazgatója:

Dr. Szűts Zoltán, dr. habil, egyetemi docens

**A felvilágosodás kori magyar gyermekirodalom
nevelési eszméi**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Szabóné Kozma Katalin

Témavezető:

Prof. Dr. Pukánszky Béla

egyetemi tanár

Eger

2023

Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források megfelelő idézéséről

Alulírott Szabóné Kozma Katalin ezennel kijelentem, hogy „A felvilágosodás kori magyar gyermekirodalom nevelési eszméi” című doktori értekezést magam készítettem, és abban csak a szakirodalmi hivatkozások listájában megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás megadásával megjelöltem.

Eger, 2023. szeptember 20.

.....

Szabóné Kozma Katalin

doktorjelölt

Tartalomjegyzék

1	Bevezetés	1
2	Elméleti háttér	3
2.1	A kutatási paradigma: A gyermekkortörténet mint a neveléstörténet tárgya	4
2.2	A téma elméleti beágyazottsága és aktualitása	6
2.3	A kutatás célja és alapkérdései	11
2.4	Definíciós kérdések	15
2.4.1	A gyermekirodalom meghatározása	15
2.4.2	Ábécéskönyv, ábécé-olvasókönyv és a Fibel	19
2.5	A kutatás keretei	20
2.6	A kutatás elsődleges és másodlagos forrásai	21
2.7	A kutatás helyszínei	23
2.8	A kutatási kérdések	24
2.9	A kutatás módszerei	25
2.9.1	A kvalitatív technikák alkalmazása a neveléstörténeti kutatásokban	25
2.9.2	A Grounded Theory	26
3	Társadalom- és művelődéstörténeti háttér	34
3.1	Az I. Ratio Educationis	35
3.2	A polgárosodás hatása a gyermeknevelésre	36
3.3	A gyermeknevelés korszakai az újkorban	40
3.4	A könyvkultúra térhódítása az újkorban	42
3.4.1	A könyvkiadás alakulása a korabeli Németországban	42
3.4.2	A könyvkiadás alakulása Magyarországon	44

3.5	Az olvasási módok változása	46
3.6	A könyvek kritikája (Vita az olvasmányok szerepéről)	47
3.7	Az olvasás kritikája (Az olvasási szenvedély)	50
4	A gyermekirodalom és a nevelés	53
4.1	A gyermekirodalom a felvilágosodás korában	54
4.2	A morális nevelés a gyermekek számára készített könyvekben	58
4.3	Életmód-szabálygyűjtemények, illemkönyvek	60
4.4	Az erkölcsnemesítő történetek	62
4.5	A felvilágosodás kori nevelés és a gyermekirodalom	64
4.6	A filantropizmus nevelési eszméje és gyermekirodalmi reformja	65
4.7	A neohumanizmus és Pestalozzi	68
4.8	A romantika gyermekirodalmi programja	70
5	Az ábécéskönyvek és az olvasókönyvek az iskolai- és magánoktatásban	74
5.1	Ábécés- és olvasókönyvek a német nyelvterületeken a felvilágosodás korában	75
5.2	Rochow Kinderfreundja	76
5.3	Johann Ignaz Felbiger iskolareformja	79
5.4	Ábécéskönyvek Magyarországon	81
5.5	Katolikus ábécés- és olvasókönyvek	84
5.6	A Felbiger- és a Révay-féle könyvek	90
5.7	Protestáns ábécéskönyvek	92
5.8	A protestáns iskolák olvasókönyvei	95
5.9	Olvasókönyvek a házi nevelésben	101
6	Az elemzésre kiválasztott könyvek bemutatása	106

7	A kiválasztott könyvek elemző vizsgálata, a kutatási kérdések megválaszolása	145
7.1	Hogyan viszonyulnak a könyvhöz a vizsgált korszak műveiben?	146
7.2	Milyen emberi tulajdonságokat tartanak fontosnak az olvasmányokban?	152
7.3	Mi jellemzi a vizsgált könyvek alapján a korszak gyermekszemléletét?	161
7.4	A pozitív és negatív tulajdonságok, illetve viselkedés hogyan befolyásolja az emberek életét?	170
7.5	A gyermekeknek készült olvasmányanyagokban megrajzolt jövőkép mennyiben feleltethető meg az egyéni és a társadalmi hasznosságnak?	174
7.6	A szülők milyen szerepet játszanak a gyermekeik nevelésében?	181
7.7	Milyen nevelési módszerek jelennek meg a könyvekben?	194
8	Összegzés	198
8.1	A kutatás eredményeinek összefoglalása	199
8.2	Az alkalmazott módszer értékelése és a téma további kutatási lehetőségei	208
9	Felhasznált irodalom	211
10	Mellékletek	232

1 Bevezetés

„Wenn man von einem Kinde redet, spricht man niemals den Gegenstand, immer nur seine Hoffnungen aus.“

Goethe: Wilhelm Meisters Lehrjahre

A felvilágosodás korában újszerű világértelmezési próbálkozás zajlott. Felértékelődött a tudomány, és egyúttal a ráció szerepe is. Új tudományágak születtek, amelyek már nemcsak leírták, de magyarázatot is próbáltak adni a világ jelenségeire. A tudományok átalakulása mellett egyéb változások – úgy mint gazdasági, technikai, oktatási – is lezajlottak, amelyeknek a szekularizáció folyamata adott keretet. Az európai abszolutista államok több feladatot átvettek az egyháztól (Winkler, 2017), hangsúlyossá vált a hasznosság felőli szemlélet, változtak az oktatási tartalmak, stb.. Az oktatás elvált a kora újkorban még jellemző vallási irányultságú neveléstől. Az iskoláztatás átkerült az állam feladatkörébe. Az újonnan létrehozott iskolák célja az volt, hogy a gyermekek legalább az általános alapismereteket megszerezzék. Mind Poroszországban, mind pedig Mária Terézia uralkodása idején a Habsburg Birodalomban bevezetésre került az általános tankötelezettség, amely által lehetővé vált az alattvalók egy korai, különösen fogékony életszakaszban – amikor a nevelés különösen hatékony – kontrollálása, irányítása.

Jelen dolgozat a gyermekkortörténeti kutatásokhoz kapcsolódik. A gyermekkortörténettel foglalkozó hazai szakirodalom újabb szociológiai indíttatású szemléletet érvényesít, amely nézet többek között abban a látásmódban mutatkozik meg, hogy „a gyermekség univerzalitása helyett a kultúrához kötöttség fontosságát” hangsúlyozzák (Szabolcs, 2003, idézi: Szabolcs, 2009, 7. o.). Ez a szemléletváltás azt eredményezte, hogy a kutatások az egyes korszakok különböző társadalmi csoportjainak a gyermekszemléletére irányultak. Az általános gyermekségfelfogás helyébe tehát „a különböző történeti korokban, különböző társadalmi csoportok által konstruált gyermekkorokról esik szó” (Szabolcs, 2009, 7. o.). Ezek vizsgálatából kimutatható, hogy a szocializációs folyamat különféle módon ment végbe.

A gyermek mibenlétét ezen szemlélet alapján egy adott történelmi időszakban az határozta meg, ahogyan az adott korszakban a gyermeki életkort értelmezték, a gyermekről így „a korabeli társadalomban betöltött sajátos szerepét tekintve gondolkoznak” (Szabolcs, 2009, 8. o.). A gyermek egy adott korszakban, adott szempont szerint történő vizsgálata egyúttal a korszak felnőtt személyeinek a vizsgálatát is jelentette.

Azt, hogy a gyermekkel való foglalkozás mennyire fontos, jelzi hogy a 18. századot a pedagógiai századként említjük, a 20. századot pedig a század elején a „gyermek évszázadának” gondolták. A gyermek, mint a meglévő értékek megőrzője, a társadalom leendő újrateremtője, vagy akár megújítója egyre inkább a figyelem középpontjába került. A 20. század elején kezdtek nem csak a jelenlévő gyermekkel foglalkozni, hanem annak régmúltbeli történetét is egyre több szemszögből megismerni. Jelen dolgozatban a változásokban bővelkedő 18–19. század gyermekszemléletét igyekszünk körbejárni, és új szempontok szerint bemutatni.

2 Elméleti háttér

2.1 A kutatási paradigma: A gyermekkortörténet mint a neveléstörténet tárgya

A gyermekkortörténet a gyermekekkel kapcsolatos vélekedéseket, a szocializációjukkal, nevelésükkel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseknek a történeti megjelenését vizsgálja (Szabolcs, 1999, 63–64. o.). A hatvanas években a történettudományon belül bontakozott ki ez az interdiszciplináris kutatási terület, amely a vizsgálatait során a különböző tudományágak – így a szociológia, pszichológia, irodalomtudomány vagy éppen a művészettörténet – eredményeit is felhasználja. Az interdiszciplináris törekvésekből létrejövő új paradigma a hétköznapi megfigyelését, a „személyes történelmet” is a kutatás tárgyává tette (Pukánszky, 2001, 10. o.).

A gyermekkortörténeti kutatások kiindulópontja Phillippe Ariès 1960-ban megjelent *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (A gyermek és a családi élet az ancien régime korában) című műve, illetve az azt követő polémia volt. Ariès a könyvében a középkor gyermek-, illetve gyermekkor fogalmát dolgozta fel. Véleménye szerint a középkori társadalomnak nem volt semmilyen viszonya a gyermekséghez, emiatt a gyermek már kiskorától kezdve a felnőttek társadalmához tartozott, és attól semmiben nem különbözött.

A francia történész azon kijelentése, miszerint a középkorban nem létezett a mai értelemben vett gyermekkor, ugyan napjainkig vita tárgyát képezi, de kétségkívül hozadéka lett, hogy a gyermekkor bekerült történelmi kutatások fókuszába. Ariès megállapítása szerint a gyermekkor az egyén számára a függőséget is jelentette, és az emberi lét eme szakaszából csak a függőségéből való kilépéssel lehetett túljutni (Ariès, 1987, 26. o.). Meglátása szerint a középkori társadalomban még nem létezett pontosan megszabott határ a gyermeki és a felnőtt lét között. Ennek okát Ariès a korabeli magas gyermekhalandóságban látta, amelynek folyamán a felnőttek nem alakítottak ki érzelmi kötődést a gyermekeikhez. A gyermeki lét elutasításának a következménye lett az is, hogy a gyermekeknek életkorukból fakadó sajátos igényeit sem vették figyelembe.

Ariès ikonográfiai elemzései révén azt a konklúziót vonta le, hogy csak a 17. század során következett be változás a gyermekfelfogással kapcsolatosan, mivel a gyermekek életkorukhoz jobban közelítő ábrázolása a festményeken csak ettől a századtól kezdve

figyelhető meg. A gyermekkor mint önálló életszakasz felfedezése véleménye szerint így a 17–18. századra tehető.

A gyermekkor-történettel foglalkozó tanulmányok előzményének tekinthető Jan Hendrik van den Berg (1956, angolul: 1961) *Metabólica* című könyve. Berg több ponton is hasonló véleményt fogalmazott meg a régi korok gyermeknevelési attitűdjével kapcsolatosan mint Ariès. Többek között úgy vélte, hogy a felnőtté válás folyamatával csak Rousseau hatására kezdtek foglalkozni, amit ezt az egyre összetettebbé váló felnőtt szerepbe való tanulás megnehezülésével magyarázott (Pukánszky, 2005, 13. o.).

Linda Pollock (1983) 17. századi, javarészt gyermekek által írt naplók és önéletrajzi feljegyzések alapján bizonyította, hogy a gyermekkor a középkor embere mégiscsak különálló életszakasznak tekintette. Péter Katalin Pollock középkori gyermekfelfogásával értett egyet. Véleménye szerint Ariès elmélete csak amiatt vált elfogadottabbá Magyarországon, mert a köztudatba ez került be (Péter, 1996, 8. o.).

Katharina Rutschky 1748 és 1908 közötti szövegek vizsgálata alapján a filantropizmus és a felvilágosodás korának pedagógiáját alapvetően gyermekellenesként ítélte meg (Rutschky, 1977). Az általa megalkotott „fekete pedagógia” alapján a filantropizmus és a felvilágosodás több képviselője is azt a nézetet vallotta, amely szerint a gyermek csak és kizárólag a nevelés által válhat a társadalom számára értékes emberré.

Az első önálló monográfiák a gyermekkor-történet kutatásával kapcsolatosan Magyarországon az 1990-es évek második felében születtek meg. Az ezt megelőző időszakból Szabolcs Éva tanulmányát érdemes kiemelni, amely a *Pedagógiai Szemlében* jelent meg még 1986-ban (Szabolcs, 1986). Tíz évvel később adták ki Péter Katalin szerkesztésében a *Gyermek a kora újkori Magyarországon* című gyűjteményes kötetet. Péter Katalin és munkatársai az átnézett források – feljegyzések, levelezések – alapján arra az eredményre jutottak, hogy az arisztokraták kötődtek a gyermekeikhez, figyelemmel kísérték azok mindennapjait. 1999-ben jelentette meg Kéri Katalin a szöveggyűjteményét, amely az egyes korok gyermekeinek a mindennapjait, és a felnőttek róluk alkotott véleményét mutatta be (Kéri, 1999). Szabolcs Éva a gyermekekről való gondolkodást a középkortól a 20. század elejéig vizsgálta (Szabolcs, 1995).

Pukánszky Béla (Pukánszky, 2001 és 2005) a gyermekszemlélet fejlődésének történetét tekintette át: A gyermekszemlélet két részből tevődik össze: a gyermekkép mint az adott kor nevelési eszménye jelenik meg, ezzel szemben a gyermekfelfogás a hétköznapok tapasztalatából konstruálódik meg (Pukánszky, 2005, 9. o.).

Az idealizált gyermekről alkotott gyermekkép megjelenik az adott társadalom kultúrájában: az irodalomban, a művészetekben és még a neveléstani művekben is (Pukánszky, 2005, 9. o.). A gyermekképben ott van céltételezés mozzanata is, mivel azt írja le, milyen gyermeket szeretnének látni, milyen felnőtté akarják alakítani a gyermekeket. „Olyan elméleti konstrukció tehát a gyermekkép, amely az emberalakítás, a 'pedagógikum' társadalmi szinten megfogalmazódó igényét is kifejezi” (Pukánszky, 2005, 9. o.). A gyermekkép vizsgálata is részterülete a gyermekkortörténetnek.

2.2 A téma elméleti beágyazottsága és aktualitása

A gyermeki lét különleges életkori szakasz, részint amiatt, hogy időbeli korlátja van, másrésztől sok szálon kötődik a társadalomhoz. A sokrétű kapcsolódás teszi lehetővé, hogy többfajta szempontból vizsgálható legyen. Az egyes tudományterületek a saját módszertanaik felhasználásával jutnak közelebb a gyermekkor megértéséhez.

A 20. század második felében az Egyesült Államokban, illetve Nyugat-Európában új társadalomtörténeti irányatként jelent meg a mentalitástörténet¹, a mikrohistória, a család- és gyermekortörténet. Magyarországon az 1990-es évektől kezdtek el a gyermekkel történeti, társadalom-, művelődés- és neveléstörténeti kontextusba helyezve foglalkozni.

Nemcsak a történettudomány és a neveléstudomány területén, de az irodalomtörténeti kutatások jellegét illetően is végbement változás az elmúlt évtizedek során. Míg az 1970-es és 1980-as években például a német nyelvterületen a gyermek- és ifjúsági irodalom kapcsán az irodalomtörténeti kutatások elsősorban a 18. századdal foglalkoztak, addig a 90-es évektől kezdődően a hosszú 19. század került az érdeklődés középpontjába (Wild, 2008, IX. o.).

---

¹ A mentalitástörténet a múlt emberének a mindennapi gondolkodását vizsgálja; míg a családtörténet a szocializáció folyamatát, addig a gyermekortörténet az egyes korok gyermekfelfogását kutatja (Pukánszky, 2001).

Változott a kutatás szempontja is: régebben a gyermek- és ifjúsági művek esetében elsősorban azok esztétikai értékét vizsgálták, az újabb irodalomtörténeti kutatásokban már többek között a pszichohistória és a mentalitástörténet képezte a vizsgálódások új elméleti bázisát (Wild, 2008, XI. o.).

A gyermek- és ifjúsági irodalom vizsgálatával foglalkozik az 1963-ban Frankfurt am Mainban a Goethe Egyetemen alapított intézet, az Institut für Jugendbuchforschung. A *Kinder- und Jugendliteraturforschung* évkönyv 1995 és 2015 között került kiadásra szintén Frankfurt am Mainban. Az Österreichische Gesellschaft für Kinder- und Jugendliteraturforschung kiadványa, a 2000-ben életre hívott *Libri liberorum* 2010-ben vált tudományos folyóirattá, 2016-ban pedig lektorált folyóirattá alakult át. A periodika célja a történeti és kortárs gyermek- és ifjúsági irodalom kutatása, különös tekintettel az Ausztriával kapcsolatos témákra. Az Osztrák Gyermek- és Ifjúsági Irodalomkutató Társaság adja ki a *Kinder- und Jugendliteraturforschung in Österreich* könyvsorozatot, amely foglalkozik többek között a gyermekirodalom történeti kontextusba helyezett vizsgálatával.

A francia gyermekkönyvek társasága (Afreloce - Association Française de Recherches sur les Livres et Objets Culturels de l'Enfance) a francia ifjúsági irodalomra, kiadókra, illetve a gyermekhez kapcsolható tárgyi emlékekre, úgy mint képek, illusztrációk, játékok stb. fókuszálva jelentet meg történelmi, irodalmi, szociológiai tematikájú közleményeket.

A gyermek- és gyermekkor-történeti kutatásokhoz kapcsolódik a német *Kinder, Kindheiten und Kindheitsforschung* könyvsorozat, amelynek célja a témával kapcsolatos ismeretek gyarapítása mellett az, hogy helyet adjon a különböző nézetek ütköztetésének is. A Brémában megjelenő *Presse und Geschichte* című könyvsorozat több tagja foglalkozik a magyar, osztrák és német kulturális viszonyokkal, így helyt kapott benne többek között a jozefinista idők ifjúsági irodalmának a vizsgálata (Seibert, 2002) is.

A *History of Education & Children's Literature* folyóirat 2021-ben az utóbbi két évszázad Közép- és Dél-Európa transznacionális és transzkulturális oktatási modelljeiről adott

ki tematikus számot,² illetve a Habsburg Monarchia tanulóiról is jelent meg Magyarországot is taglaló tematikus szám.³

Egyre több konferencián jelenik meg a gyermekirodalom mint központi téma. A 2004 óta évente megrendezett *The Child and the Book Conference* előadásai a gyermek és ifjúsági irodalmat mint interdiszciplináris területet járják körül.

A brit alapítású Children's History Society tagjai történészek, neveléstudmánnyal foglalkozó szakemberek és egyéb tudományterületek művelői. Az elsősorban angol nyelvű anyagokat feltáró társaság 2015-ben alakult meg, és két évente tart nemzetközi konferenciát.

A kanadai *Eighteenth-Century Fiction (ECF)* az 1660 és 1830 közötti időszak európai irodalmára és kultúrájára vonatkozó tanulmányokat és recenziókat jelentet meg. A publikációk között helyt kapnak a gyermekek művelődésére vonatkozó témák is. Az 1972-ben alapított *Journal for Eighteenth-Century Studies (JECS)* a 18. századdal kapcsolatosan változatos témákban fogad be tanulmányokat, 2006-ban különszámban foglalkozott a gyermekkor kultúrájával (*The Cultures of Childhood*).

A vizsgált témához kapcsolódóan az újkori neveléssel, gyermekirodalommal és családtörténeti kutatásokkal foglalkozó külföldi szakirodalomból a következőket tartjuk kiemelésre fontosnak: Barbara Whitehead az európai leánynevelés történetének 1500 és 1800 közötti időszakát vizsgálta (1999). Ewers és Seibert (1997) feldolgozták az osztrák gyermek- és ifjúsági irodalom 1800-tól napjainkig terjedő időszakát. Johanna Hopfner a német nőnevelésnek a 19. század eleji történetét kutatta (Hopfner, 1990). Ingrid Tomkowiak az 1770 és 1920 közötti időszak német nyelvű iskolai olvasókönyvek elbeszélésanyagait tárta fel (Tomkowiak, 1993). A gyermekkor történeti vizsgálatának áttekintését nyújtja könyvében Martina Winkler (2017). Hanno Schmitt a hálózatoság, a kommunikációs kapcsolódások szempontjából vizsgálta a filantropizmust (Schmitt, H., Böning, H., Greiling, W. és Siegert, R., 2011). Katie Barclay skót családok házastársi levelezéseit vizsgálta a 17–19. századból, ez alapján mutatta be a házastársi viszony alakulását, annak társadalmi és kulturális beágyazottságát (Barclay, 2011).

---

² Polenghi, S. – Zorić, V. (2021, ed.): Transnational and transcultural educational models in Eastern and Southern Europe between XIX and XX Centuries. *History of Education & Children's Literature*, **16**.

³ Horbec, I. – Matasović, M. – Ostajmer, B. (2020, ed.): Being a student in the Habsburg Monarchy. *History of Education & Children's Literature*, **15**.

Linda Pollock a patriarchális testvérkapcsolatok mindennapi dinamikáját kutatva jutott arra a megállapításra, hogy eme családmodell működőképességét az biztosította, hogy beépültek a szigor „mérséklésének struktúrái” (Pollock, 1998; idézi: Erdélyi, 2019, 157. o.).

A magyarországi tudományos élettel kapcsolatosan meg kell említenünk a leányok nevelésével, művelődésével foglalkozik az MTA Nőtörténeti Munkabizottsága, amely 2016-ban jött létre, és első elnöke Fábri Anna volt. Az ELTE BTK Történeti Intézetén belül működik a Nőtörténeti Kutatóközpont, amelynek tagjai a Történeti Intézet és a Néprajzi Intézet munkatársai közül kerülnek ki. A családtörténettel foglalkozik Magyarországon a 2017-ben, az MTA támogatásával megalakult Lendület Családtörténeti kutatócsoport, amelynek vezetője Erdélyi Gabriella. Megemlíthetjük még a Magyar Történelmi Társulaton belül létrejött a Társadalmi Nemek és Nőtörténeti Szakosztályt is.

A neveléstörténet mára helyet kapott a legtöbb magyar neveléstudományi doktori iskolában. Az ELTE BTK a hallgató számára szervez nőtörténeti tárgyú kurzusokat is. A gyermekkorral való foglalkozás fontosságát jelzi a gyermekkultúra mesterképzési szaknak (Culture of Early Childhood) 2022-től a magyarországi felsőoktatási intézményekben való megjelenése. A tavalyi évben először induló szak a gyermekkor sajátosságaival ismerteti meg a leendő pedagusokat.

A magyar nyelvű szakirodalmat illetően a '90-es évektől vették kezdetüket a rendszeres gyermekkortörténeti vizsgálatok. Szabolcs Éva (1999) a sajtóra mint forrásanyagra támaszkodva mutatta be a gyermekkortörténet vizsgálatának egyik lehetséges módját. A dualizmus kori pedagógiai sajtójából kiválasztott lapokat a tartalomelemzés módszerével vizsgálva olyan új kutatási módszert alkalmazott, amely a korabeli gyermekkép árnyaltabb megértését tette lehetővé. Szintén Szabolcs Éva (2011) a korabeli pedagógiai szaksajtó elemzése alapján vezette végig az iskolás gyermek konstruálódási folyamatát 1868-tól, a tankötelezettség bevezetését követő időszakról az azt követő mintegy négy évtizedet vizsgálva.

A nyolcvanas évektől a gyermekkort új értelmezési keretek között vizsgálták, ez a szociológia területén született felfogás szakított a hagyományos gyermekkor-narratívákkal. Az újabb keletű kutatások egyik fő célja annak a szocializációs folyamatnak a bemutatása volt, amely során a gyermek a társadalom szereplőjévé vált.

Ennek az újfajta, szociológiai alapokon nyugvó gyermekkor-kutatásnak a fő vonulatait mutatta be könyvében Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva (2005).

Pukánszky Béla *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben* című monográfiájában (2005) gyermekkortörténeti szempontú elemzés során az adott korszak embereszményét és gyermekképét hasonlította össze a nevelés célja és a praktikus gyermekfelfogás tekintetében a kor mérvadó neveléstani kézikönyvei és tankönyvei alapján. Elemzése során kettős szempontrendszer alkalmazott: a pedagógiai elmélet eszményített síkján megjelenő gyermekképet és a hétköznapi gyakorlat gyermekfelfogását ütköztette egymással.

Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Nóbik Attila könyvükben (2013) a magyar neveléstörténeti kutatások utolsó két évtizedében végbemenő tematikai és módszertani változásairól, gazdagodásáról írtak.

A neveléstörténeten belül új kutatási területek jelentek meg, így a gyermekkortörténet, a történeti oktatásszociológia, az életreform-mozgalmak kutatása, a neveléstudomány története, a nőtörténet. A módszertan területén is történt gazdagodás, így a tartalomelemzés vagy az ikonográfia megjelenésével.

Kéri Katalin az újkori Magyarország leánynevelését és művelődéstörténetét dolgozta fel (2018). Az elsősorban a közép- és felső társadalmi rétegek leányainak nevelésére koncentráló munkájában folyamatos összehasonlítással élt az európai nevelési törekvésekkel. Fehér Katalin (1999a) a 19. század eleji sajtót neveléstudományi szempontból vizsgálva mutatta be a felvilágosodás korának nevelési eszméit. Monográfiájában a sajtótermékeket mint korábban feltáratlan forrásanyagot használta fel. A periodikák neveléstörténeti szempontú elemzése során a szerző az eszmék forrásait vizsgálta annak a kérdésnek a mentén, hogy az eredeti eszméket hogyan igyekeztek a magyarországi viszonyokra adaptálni. Későbbi munkájában Fehér Katalin a korabeli értelmiségi réteg szemszögéből tárgyalta a felvilágosodás korának nevelésügyét (Fehér, 2017). Erdélyi Gabriella egy kora újkori nemesi család kapcsolathálóját (Esterházy Anna Júlia és testvérei) vizsgálta meg különös tekintettel a testvérkapcsolatokra (Erdélyi, 2019).

Több hazai folyóirat is feldolgozta tematikus számban a gyermekkort, így a *História*, a *Műhely*, az *Iskolakultúra*, a *Gyermeknevelés: A História* 1997. évi 5–6. számában a gyermek személyét, akit a jövő zálogaként írnak le, járják körül olyan új témákat, szempontokat érintve, amelyek mentén további társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálódások folytathatók. Glatz Ferenc felvetette az „individuális történet szemlélet” szükségességét (Glatz, 1997, 4. o.). Glatz szerint kiemelten fontos feladat, hogy tudatos oktatáspolitikát folytathassanak a jövőben azért, hogy minden gyermek azonos eséllyel tanulhasson (Glatz, 1997, 5. o.).

A *Műhely* kulturális folyóirat tematikus száma (1999. évi 5–6. szám) a témák színes palettáját felsorakoztatva adott számot a gyermeki létről. A szépirodalmi betétek, visszaemlékezések mellett műértelmezések, néprajzi, művelődés-, társadalom- és neveléstörténeti munkákon keresztül mutatták be a téma sokszínűségét. Az *Iskolakultúra* (2002. évi 3. száma) leköszölte az I. Országos Neveléstudományi Konferencia gyermekortörténeti szimpóziumainak az előadásait, a *Gyermeknevelés* 2017-ben *A gyermekortörténet és ikonográfia* címmel állított össze egy tematikus számot.

A könyv történetével kapcsolatosan Frédéric Barbier könyve az egyik alapvető irodalom (Barbier, 2004). A magyarországi könyvgyűjtési szokásokkal kapcsolatosan Monok István és Madas Edit könyvét kell megemlíteni (2003). Az utóbbi években több adattár, könyv jelent meg a történelmi Magyarországon a 18–19. századi könyvtárak anyagait illetően, így például Bándi András, Monok István és Verók Attila munkája (2021).

2.3 A kutatás célja és alapkérdései

Témánk aktualitását az adja, hogy a régebbi korok gyermekszemléletének ismerete hozzájárulhat a jelenkori gyermekkor megértéséhez, és bővítheti a jelen pedagógusainak a szemléletét. Szabolcs Éva szavaival élve „a gyermek történetiségének vizsgálata egyre inkább kihat a jelen gyermekfelfogásainak megértésére is, hiszen a gyermekortörténet különböző irányzatai, kutatási megközelítései belefutnak jelenkori kérdésselvetéseinkbe is” (Szabolcs, 2009, 7. o.). A kutatás újszerűsége abban rejlik, hogy a vizsgált korszak gyermekképe a rekonstrukciójába bevonja a gyermekeknek készült tankönyvi és nem tankönyvi célú olvasmányanyagokat is. A korabeli művek vizsgálata gazdagítja az adott korszak

szellemiségéről alkotott képet, hiszen ezek műveltségi anyaga magában hordozza a korabeli értékeket.

A dolgozat két fő részből áll, az első, elméleti részben először körüljárjuk a gyermek- és ifjúsági irodalom fogalmát. Ugyan a magyar szakirodalom gyermek- és ifjúsági irodalomról beszél, a téma szűkítése miatt – a serdülőkor előtti gyermekeknek szóló művekkel foglalkozunk majd – jelen dolgozatban a gyermekirodalomról lesz szó. Bemutatásra kerül a gyermekeknek szánt olvasmányok elemzésének elméleti háttere. Ezután megnézzük, hogy a 18. század második felétől hogyan változott a családon belül a gyermekek megítélése, helyzete. Szó lesz a felvilágosodás kora könyvkultúrájának a változásáról, ezen belül kiemelt figyelmet kap a gyermekek olvasmányainak megválasztása körül kialakult polémia bemutatása, illetve annak megvizsgálása, hogy a korabeli értelmiség hogyan viszonyult a világi műfajú könyvek megjelenéséhez.

A következőkben áttekintjük a moralizáló gyermekirodalmi művek előzményét, majd kibontakozását a felvilágosodás korában. Az első rész utolsó fejezete felekezeti bontásban bemutatja a felvilágosodás korának magyarországi tankönyvei közül az olvasás tanulásához használt ábécéskönyveket, olvasókönyveket.

Szó lesz továbbá a gyermekeknek szánt olvasmányanyag beépüléséről mind a magán-, mind pedig az iskolai használatra szánt könyvekbe.

A második, vizsgálati részben először bemutatásra kerülnek a vizsgálatba bevont művek. A kutatásunk annak a feltérképezésére irányul, hogy az átnézett könyvek alapján a gyermekeknek szánt olvasmányokban hogyan jelenik meg a társadalmi normákra való felkészítés. Összehasonlítjuk az iskolai és házi olvasmányok gyermekszemléletét, ehhez megnézzük, milyen az olvasmányokban megörökített idealizált gyermek leírása. Az elemzéshez kiválasztott könyvek alapján megnézzük, milyen szülőkép jelenik meg az olvasmányokban.

A gyermekirodalom Európában a 18. század utolsó harmadában bontakozott ki. A gyermekeknek szánt könyvek az olvasás gyakorlásán túl szocializációs feladatot is elláttak, mivel segítették az olvasókat a társadalmi szerepek megtanulásában. Az olvasmányok szereplői a tevékenységeik, a viselkedésformáik és a jellemvonásaik által iránymutatásul szolgáltak az olvasók számára. A gyermekeknek szánt morális-erkölcsjobbító történetek

világosan megfogalmazták a helyes, illetve a helytelen viselkedéssel kapcsolatos elvárásokat, amelyek végső soron a korszak gyermekképéről adtak számot.

Célunk annak a folyamatnak a feltérképezése, ahogyan a moralizáló történetek megjelentek, és funkcióváltáson mentek keresztül a gyermekeknek szóló könyvekben, legyen ez iskolai avagy magánhasználatra szánt könyv. Az ismertett korszakban egymással párhuzamosan több olyan folyamat is lezajlott, amelyek előmozdították a gyermekeknek készült könyvek elterjedését, illetve azok olvasmányanyagának a megformálódását. Az egyik ilyen folyamat a nyomdatechnikai fejlődés, amely által lehetővé vált a könyvek nagy példányszámban és – a korábbiakhoz képest – jóval olcsóbb megjelentetése. A könyvpiacra egyre nagyobb arányban jelentek meg világi tartalmú művek.

A 18. század során Európában megjelenő új társadalmi réteg, a polgárság megfogalmazta a mindennapi életben használható tudás megszerzése iránti igényét. A korábban egyházi privilégiumnak számító iskoláztatás irányítását az állam igyekezett – így többek között – a Habsburg Birodalom örökös tartományaiban átvenni. Ezeknek a különböző területeket érintő tendenciáknak mindegyike a szekularizáció hatását mutatta. A gyermekeknek, mint újonnan kialakuló olvasórétegnek a számára kiadott könyvek is magukon viselték a laicizálódás nyomait.

A 17. század folyamán létrejövő merkantilista gazdaságpolitika, amelynek elméleti megalapozottsága Jean-Baptiste Colbert nevéhez fűződik, folyománya lett a dolgok hasznosság felőli megítélése. Egyre inkább azt tekintették értéknek, amely valamilyen szempontból hasznot jelentett az egyén vagy – nagyobb léptékben mérve – a közösség számára. Ez a megítélési szempont megjelent olyan területen is mint például a gyermekről való gondolkodás. A gyermeket a jövő számára történő befektetésnek kezdték tekinteni, aki – a megfelelő képzés esetén – mind a családja, mind pedig ezen túlmenően az állam számára az anyagi és társadalmi biztonság megalapozója és továbbvivője lehet.

Felértékelődött tehát a gyermek jelentősége a család és az állam számára, ezzel együtt a felnőttek intenzívebb figyelemmel fordultak a gyermekek nevelését és képzését illető kérdések felé. A számukra megjelenő új médiumot – a gyermekkönyvek piacát – is igyekeztek a hasznosság szempontjából megítélni, és céljaikra felhasználni.

Jelen dolgozat keretei között igyekszünk feltárni a 18. század végi, 19. század eleji gyermekeknek szóló olvasmányai alapján a korabeli gyermekszemléletet. Megnézzük, vajon a család, illetve az állam számára milyen gyermeki tulajdonságok a legfontosabbak, milyen elvárásokat fogalmaznak meg a gyermekek felé. Igyekszünk minél több szempontból megközelíteni azt a kérdést, vajon miért pont az adott elvárások jelentek meg a vizsgált szöveganyagokban. Megvizsgáljuk, vajon milyen különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg ezt illetően a gyermekek olvasmányanyagában a különféle társadalmi és felekezeti hovatartozás alapján.

Igyekszünk körüljárni azt a kérdést, vajon a szülők hogyan kapcsolódtak be a gyermekeik nevelésébe. Milyen nevelési eszmék jellemezték a felvilágosodás korát, a korabeli, gyermekeknek készült olvasmányanyagok mennyiben tükrözik vissza a korszak nevelési elképzeléseit. Vizsgáljuk továbbá, hogy az olvasmányokban hogyan jelennek meg az új gyermek- és szülőfelfogással kapcsolatos jellemzők.

Jelen disszertáció célja a 18. század végi és a 19. század eleji korszak gyermekszemléletének a vizsgálata, amely során a gyermekeknek szánt olvasmányanyagot elemezzük. Művelődéstörténeti kontextusba helyezve megnézzük, vajon a fiktív művek alapján megrajzolt gyermekkép megfeleltethető-e a korabeli, gyermekekről alkotott képnek. Munkánk során filológiai, illetve kvalitatív elemzést használunk. A könyvek elemzésénél támaszkodunk a történeti forráselemzés módszerére is (Kéri, 2001).

2.4 Definíciós kérdések

2.4.1 A gyermekirodalom meghatározása

A szakirodalomban különböző elnevezései ismertek a gyermekirodalomnak és az ifjúsági irodalomnak. Míg az angol nyelv csupán gyermekirodalomról beszél (*children's literature*), addig a német nyelvben – és innen átvéve a magyar nyelvben is – a gyermek- és ifjúsági irodalom kifejezés (*Kinder- und Jugendliteratur*) honosodott meg (Komáromi, 1999, 7. o.).

A német szakirodalomban többféle definíció létezik a gyermek-, illetve gyermek- és ifjúsági irodalom meghatározására. A meghatározások sokfélesége Ewers meglátása szerint a fogalom összetettségében keresendő. A gyermek- és ifjúsági irodalom esetében véleménye szerint egymást átfedő kulturális mezőkről van szó, amelyek az egyezések mellett jelentős különbségeket is felmutatnak (Ewers, 2000, 2. o.). A gyermek- és ifjúsági irodalom alatt gyakran a gyermek- és ifjúsági könyveket értik, noha ez utóbbi elsősorban a publikációs médiumot jelöli. Amennyiben az ifjúsági irodalom alatt az olvasóközönséget értjük, akkor az ifjúsági irodalom darabjai a fiatalok számára íródott műveket jelentik. De az irodalom azon válfajának is tekinthetjük, amikor fiatalokat érintő témákat dolgoznak fel.

A gyermekirodalom és az ifjúsági irodalom fogalmának egymástól való elhatárolása sem mindig egyszerű. A gyermek- és ifjúsági irodalom fogalma alatt Ewers minden olyan szöveget értett, amelyet annak létrehozója gyermekeknek és fiataloknak szánt (Ewers, 2000, 23. o.).

Ulrich Hermann összefüggést látott a felnőttkor előtti életszakaszok és az irodalom fejlődése között: úgy látja, hogy a gyermek és ifjúság mint életszakasz, ahol mindkét szakasz sajátos hozzáállást igényel, csak a 18. század utolsó harmadában formálódott meg, és Rousseau *Emile*-je 1762-ből inspirálta. Véleménye szerint gyermek- és ifjúsági irodalom is csak az 1760-as évektől létezik német nyelvterületen (Hermann, 2005a, 485. o.).

Komáromi Gabriella hívta fel a figyelmet az ifjúsági jelző problematikusságára, mivel ebben az esetben nem ifjúkorú olvasóról van szó, hanem inkább a korai serdülőkorban lévő, 11-14 éves gyermekekről (Komáromi, 1999, 7. o.).

Komáromi meglátása szerint a nyelv egyszerűsítésre törekszik, emiatt gyakran csupán gyermekirodalmat említenek. Ezzel együtt továbbra is helye van a gyermek- és ifjúsági irodalom kifejezésnek, mivel ennek használatával egyrészt követjük a kialakult tradíciót, másrészt árnyaljuk az olvasóréteg leírását (Komáromi, 1999, 8. o.).

A magyar irodalomtörténetet áttekintve látható, hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom megítélése régebben sem volt egységes. Pintér Jenő *A magyar irodalom kézikönyve* című monográfiájában az ifjúsági irodalom céljának a gyermekek és a fiatalok szórakoztatását, illetőleg a szórakoztatva nevelését és oktatását tartotta (Pintér, 1921, 2. köt., 375. o.).

Szemák István gyermekirodalomnak „a gyermekek és legfeljebb az elemi iskolák alsó osztályú tanulóinak hasznos foglalkoztatására íródott munkácskákat” tekintette (Szemák, 1924, 18. o.). Szemák István definíciója szerint „ifjúsági irodalom alatt azon művek összességét értjük, melyek elsősorban az ifjúság, vagy szabatosabban szólva a középfokú iskolák ifjúságának szellemi és erkölcsi képzésére, művelésére íródtak.” (Szemák, 1924, 11. o.).

Szemák meghatározónak tartotta a tartalmat, az ifjúsági műnek a tárgyát, amely vehető bármely tudománykörből, véleménye szerint a lényeges az, hogy érdekes legyen, képes legyen a figyelem fenntartására. Az előadás módját illetően az elvárás az volt, hogy az egyszerű, könnyed és szórakoztató legyen, a képzelőerőre támaszkodjon (Szemák, 1924, 11. o.). Szemák kiemelte továbbá, hogy az ifjúsági műveket nem iskolai tárgyalásra szánták.

Szemák István úgy vélte, hogy az (ifjúsági) irodalom célja egyezik az iskola céljával: „pedagógiai és didaktikai misszió” betöltése (Szemák, 1924, 12. o.). Az ifjúsági irodalmat a nevelésügyet szolgáló irodalomnak tekintette, amely az iskolán kívül tölti be ugyanazt a feladatot, mint az „iskolamesterek az iskolán belül” (Szemák, 1924, 23. o.). Ezzel együtt elhibázottnak tartotta Pintér azon állítását, amely szerint a nevelést és az oktatást a szórakozással egybe lehetne kötni.

Az ifjúsági művek fajai szerint Szemák István az alábbi műfajokat különböztette meg:

mesék, regék, mondák, legendák;

erkölcsi- és kedélyképző elbeszélések;⁴

történelem, történelmi tárgyú elbeszélések, életrajzok;

föld- és néprajz, felfedezések, útirajzok;

természetrajz, természettudományok;

vallás-, neveléstani és egyéb ifjúsági művek (Szemák, 1924, 12–18. o.).

Az 1939-ben megjelent Uj Idők Lexikona is még az *ifjúsági irodalom* tárgyszó alatt tárgyalja a gyermekirodalmat, amelyet a „gyermekek, serdülők szórakoztatását, tanítását célzó irodalom”-nak tekint (Uj Idők, 1939, 3308. o.).

Ahogy láttuk, nem egyértelmű, mit értünk gyermek- illetve ifjúsági irodalom alatt. A 18. századra nézve még problematikusabb volt ezen fogalmak értelmezése, mivel a mai értelemben vett irodalom a 18. században még nem létezett, illetve csak akkortájt kezdett megformálódni. Ahogy Bíró Ferenc írta, az irodalmra, mint jelenségre leggyakrabban a ’tudomány’ kifejezést használták, ami egyúttal jelentette a tényleges tudományt is (Bíró, 1999, 61. o.).⁵ A modern magyar irodalom kialakulásának idejét a 18–19. század fordulójára teszi az irodalomtudomány. Az az irodalom, amelyet a mai irodalomtörténet felvilágosodottnak tekint, több szempontból inkább filozófia, semmint autonóm szépirodalom volt. Az osztatlan literatúrából tehát a vizsgált korszak századfordulóján kezdett el a ’szép’ irodalom kiválni (Margócsy, 2007, 6. o.), ami azzal járt, hogy az irodalmi műveket egyre inkább az esztétikai élmény, és nem a bölcséleti tartalom határozta meg.

A gyermekirodalom mint irodalmi jelenség szintén a felvilágosodás idején bontakozott ki. Martina Winkler gyermekkorról szóló művében írja, hogy a modern gyermekkorral együtt jött létre a modern gyermekirodalom is (Winkler, 2017).

---

⁴ Ezek kapcsán Szemák megjegyezte, hogy ez a műfaj képviselteti magát a legnagyobb mértékben mind a magyar, mind a külföldi ifjúsági irodalomban (Szemák, 1924, 13. o.).

⁵ Ráadásul a latin *litterare*, amelyből aztán a magyar literatura szó képződött, általában az írott dolgokat jelentette (Bíró, 1999, 61. o.).

Az új felismerés az volt ekkor, hogy a gyermekek értelmileg, érzelmileg különböznek a felnőttektől, és ezért külön irodalom szükségeltetik a számukra.

A némethez hasonló tendencia játszódott le a magyar gyermekirodalmat tekintve, bár időbeli csúszást megfigyelhetünk. Hogy mennyire problémás volt a gyermekirodalom helyzete és meghatározása, mutatja az a tény, hogy a reformkor előtti gyermekirodalmat még a 20. század első felében sem igazán tartották számon. Beöthy Zsolt a 19. század végén írott munkájában teljesen figyelmen kívül hagyta az irodalom eme szegmensét (Beöthy, 1896). Ferenczi Zoltán irodalomtörténeti összefoglaló művében is még csak néhány ifjúsági írótl említett, de ezeket is inkább mint szépirodalmi írókat tartotta számon (Ferenczi, 1913).

Pintér Jenő 1921-ben kiadott munkájában elsősorban a szabadságharc utáni időszakra koncentrálva sorolt fel néhányat a 18–19. század ifjúsági írói közül (Pintér, 1921, 2. köt. 375. o.). Az 1848 előtti időszakból egyedül Bezerédj Amáliát említette. Az ifjúsági irodalmat összességében gyenge színvonalúnak ítélte meg, mivel véleménye szerint a könyvkiadók csak kényszerűségből adtak ki ifjúsági könyvet, ráadásul megírásukra előszeretettel fogadtak kezdő írókat (Pintér, 1921, 2. köt. 375. o.).

Szondy György az erkölcsi elbeszélést tartotta a filantrópus ifjúsági irodalom leggyengébben sikerült műfajának (Szondy, 1932, 403. o.). Szondy megállapítása szerint a magyar ifjúsági irodalom – a német és a francia irodalomhoz hasonlóan – a tankönyvekkel kezdődött (Szondy, 1932, 401. o.).

Hogy mit számítunk a gyermekirodalomhoz tartozó műnek, az vitatott lehet, mert ennek a kérdésnek a megválaszolása számos további kérdést vet fel. Az utóbbi évtizedekben próbálták definiálni a gyermekirodalmat a recepció felől (mit olvasnak a gyermekek), a produktum felől (kinek írták az adott művet), illetve az esztétika felől (vajon rendelkezik-e a mű elégséges irodalmi és esztétikai kvalitással). Mindegyik felosztás felvet problémákat, és más-más eredményhez vezet. Számunkra a kérdés az volt, hogy vajon a tankönyvek szöveganyaga tekinthető-e a gyermekirodalom részének. Jelen dolgozatban a gyermekirodalom fogalmát tágan kezeljük, és minden művet, amelyet a vizsgált korszakban a gyermekeknek szántak, a gyermekirodalom alá tartozónak ismerjük el.

2.4.2 Ábécéskönyv, ábécé-olvasókönyv és a *Fibel*

A következőkben áttekintjük, hogy a 18. században mit értettek ábécéskönyv, ábécé-olvasókönyv, illetve a német nyelvterületen *Fibel*⁶ alatt. Német nyelvterületen sokáig kvázi szinonimaként használták az *ABC-Buch* és a *Fibel* kifejezéseket. Mindkettő alatt sokáig az olvasástanuláshoz használatos ábécéskönyveket értették, csak a 19. század második felétől kapott a *Fibel* feladatában egy kibővített szerepkört, amikor is az olvasástanulás segítésén túl egyéb tankönyvi szerepet is ráruháztak (Born, 1995, 1. o.).

Gisela Teistler az ábécéskönyvek és a *Fibel* közötti különbséget a következőkben látta: Az ábécéskönyvek, amelyek a 19. század közepéig gyakran átvették a magántanításban az olvasástanulási könyv szerepét, a fejlődésük kezdeti szakaszában a *Fibelek*hez tartoztak. A későbbiekben egyre inkább átalakultak képeskönyvekké, amelyek nem az olvasástanulást, hanem inkább a szórakoztatást szolgálták, különösen azután, hogy a tankötelezettség általánossá válásával a privát tanulás egyre inkább a háttérbe szorult (Teistler, 2003, 11. o.)

Doderer és Müller az ábécéskönyveket – beleértve a *Fibelt* is – a következőképpen kategorizálta: Az első ábécéskönyvek célja az olvasási készség kialakítása volt méghozzá azon célból, hogy a vallási szövegek olvasása által az emberek közelebb kerüljenek a keresztény tanokhoz. A korai ábécéskönyvek felépítése az alábbi felosztást követte: nagy- és kisbetűs ábécé, szótagolási gyakorlatok, szavak listái, a Miatyánk és egyéb imádságok, a Tízparancsolat, a Hiszekegy, szólások, rövidebb verses részek és végül a számok.

A 18. század első felében alkották meg az első olyan ábécéskönyveket és *Fibeleket*, amelyek koncepciójukban különbözött az addigi ábécéskönyvektől (Doderer és Müller, 1975, 21. o.). A tudás átadása ezekben a könyvekben már előtérbe került a pusztán vallási képzéssel szemben. Az ábécéskönyvek tagolásában is megmutatkozott ez a változás: az első rész egy (képes) ábécé volt, amelyet a mindennapi életből vett történetek, életviteli szabályok követték, a könyvet pedig a természeti és történeteni ismeretekkel foglalkozó harmadik blokk zárta.

---

⁶ A *Fibel* a *Bibel* (Biblia) szó gyermeknyelvi átváltozásából jött létre, amelynek szövege képezte a középkor folyamán az olvasástanulás alapját (Grünberg, 1985, 464. o.).

Doderer és Müller felosztásában az ábécéskönyvek harmadik csoportjába azok a könyvek tartoztak, amelyek pusztán képeskönyvek voltak – így tehát csak közvetetten szolgálták az olvasás tanulását –, és céljuk alapvetően a szórakoztatás volt. Ezen könyvek elsősorban a 19. század közepén jelentek meg (Doderer és Müller, 1975, 31. o.).

A disszertáció elkészítése során nem teszünk különbséget ábécéskönyv, ábécé-olvasókönyv és Fibel között. Mivel mindhárom tankönyvtípus esetében az olvasás tanítása, gyakorlása az elsődleges cél, emiatt úgy látjuk, mindegyikük alkalmas a kutatásunkba való bevonásra.⁷

2.5 A kutatás keretei

A kutatás földrajzi kereteinek a kijelölésekor a könyvtári gyűjtőkör szerinti hungarikum-meghatározást vettük alapul.⁸ Ezáltal lehetővé vált, hogy a vizsgálatba bevont dokumentumok körét úgy határozzuk meg, hogy helyet kapjon benne olyan magyar származású szerző is, akinek a szellemi munkássága meghatározó volt a korabeli Magyarországon, noha a Magyar Királyság területén a vizsgált időszakban nem jelent meg könyve, és be tudunk vonni a vizsgálatba fordításban megjelent műveket is. Ez utóbbi azért fontos, mivel a kor gyakorlata szerint a legtöbb fordítás egyben a szöveg – legalább részbeni – átdolgozását is jelentette, amely által sor került az eredeti szöveg újraértelmezésére.

A kutatás időbeli keretének a kijelölése során tekintetbe vettük a felvilágosodás korának irodalomtörténeti és történeti meghatározásait. A vizsgált korszak határainak kijelölését nehezítette, hogy sem a történelmi, sem pedig a irodalomtörténeti korszakhatárok kijelölése nem egységes.

A magyar felvilágosodás korszakának az irodalomtörténeten belül az 1772 és az 1820 vagy 1825 közötti korszakot jelölik meg. Az irodalmi kánon alapján az 1772-ben megjelent

---

⁷ Az ábécés- és olvasókönyvek korabeli jelentőségét támasztja alá, hogy a köznemesek magánkönyvtárait vizsgáló kutatások alapján a csekély számú könyvhagyatékkal rendelkező gyűjteményekben sokszor éppen az ábécéskönyv volt az, amely mint könyvhagyatéka az örökösök számára megmaradt. Lásd. a témához Simon Beáta vizsgálódását (Simon, 2020).

⁸ „Hungarikumnak tekintjük azokat a dokumentumokat, amelyek Magyarország mindenkori területén bármely nyelven jelentek meg, vagy Magyarország mindenkori területén kívül magyar nyelven jelentek meg, vagy magyar illetve magyarországi szerzőtől bárhol, bármilyen nyelven jelentek meg, vagy tartalmukban magyar, illetve magyarországi vonatkozásúak.” (Forrás: <https://mnb.oszk.hu/proba/> Utolsó letöltés: 2020. május 19.)

Ágis tragédiája Bessenyei György tollából a felvilágosodás korának a kezdetét, míg az 1825-ben kiadott *Zalán futása* Vörösmarty Mihálytól már a romantika korszakának a nyitányát jelölte ki.

A történettudomány a rendi nacionalizmus korának az 1790-től az 1830-ig tartó időszakot tekinti. A korszakon belül két szakaszt különítenek el, ahol is határnak a Martinovics-féle összeesküvést tekintik. Az 1794-ben Magyarországon szerveződött jakobinus mozgalom ugyan nem veszélyeztette a Habsburg Birodalom működését,⁹ viszont annak felszámolása és a tagoknak a börtönbe juttatása – lévén, hogy nagy részük értelmiségi volt – jelentősen visszavetette az éppen csak kibontakozó magyar művelődést és kultúrát.

A kutatás végpontjának a felvilágosodás korának a végét, illetőleg a reformkor kezdetét jelöltük meg. A reformkor időbeli behatárolásában is történtek szemléletbeli változások. Míg korábban azt a reformországgyűlések kezdetétől (1825) számították, Kosáry Domokos már 1830-ban húzta meg a határt (Kosáry, 1988b). Végül az általunk vizsgált időszaknak az 1772 és 1830 közötti időszakot jelöltük ki, azon belül pedig az 1777-től kezdődő időszakra koncentrálnak. Az 1777-es határt az indokolta, hogy a Mária Terézia oktatási reformját jelentő I. Ratio Educationis rendelkezése alapján az írástudatlanság terjesztő felszámolásának részeként innentől kezdve jelentek meg előbb a korabeli Ausztriában, majd az időközben Budára áthelyezett Egyetemi Nyomda gondozásában az olvasás tanulását szolgáló hivatalos, állami tankönyvek – így az ábécéskönyvek és olvasókönyvek is – az országban.

2.6 A kutatás elsődleges és másodlagos forrásai

Fehér Katalin három fő témakörbe csoportosította a 18. század utolsó harmadának és a 19. század első éveinek gyermek- és ifjúsági olvasmányul szolgáló könyveit: megkülönböztette a vallási nevelést segítő műveket, az erkölcsi nevelést támogató munkákat, illetve a tudományos ismereteket nyújtó, nem iskolai használatra szánt könyveket (Fehér, 2000, 89. o.). A különböző csoportok közül a morális neveléssel kapcsolatos művek alkották a gyermekeknek szánt olvasmányok legnagyobb részét. Mind a vallási nevelést, mind pedig

---

⁹ A mozgalom rövid életű volt, és csak néhány tucatnyian vettek részt benne.

az erkölcsi nevelést segítő könyvek között fordítások és eredeti munkák egyaránt helyet kaptak.

A kutatás elején feltérképeztük, hogy milyen kiadványtípusokban találhatóak gyermekeknek szóló moralizáló történetek. Úgy találtuk, hogy a gyermekkönyveken kívül az iskolai és a házi használatra szánt olvasókönyvek, tankönyvek és egyéb kiadványok, úgy mint a periodikák is tartalmaztak a megjelölt körbe tartozó olvasmányokat. Mivel az előzetes felmérésünk alapján az iskolai használatra és az otthoni használatra szánt könyvek szövegtörzse nagy hasonlóságot mutatott, a kutatásba célszerűnek látszott ezen könyvek bevonása. A kétféle könyvtípus vizsgálatát indokolta az is, hogy 1848-ig az iskolai, illetve magánhasználatra szánt olvasó- és tankönyveket nem lehetett elválasztani a szorosabb értelemben vett „irodalmi” munkáktól (Szondy, 1932, 401. o.).

A vizsgálódás középpontjába azon moralizáló művek kerültek, amelyek a gyermekeket azok mindennapi környezetükben – otthon, illetve iskolában – ábrázolják. Elsődleges forrás gyanánt a gyermekeknek szánt tankönyvi és nem tankönyvi jellegű olvasmányok az 1777 és 1830 közötti időszakból kiválasztott darabjai szolgáltak.

„A magyar népiskolákban az oktatás középpontját az ábécéskönyvek és az olvasókönyvek alkották évszázadokon át.” (Kurucz, 2013, 15. o.) Míg az ábécéskönyveket az olvasás tanulásához használták, addig az olvasókönyvek az olvasás begyakorlását szolgálták. Mivel az ábécéskönyvek és az olvasókönyvek hasonló funkciót töltöttek be, szöveganyagukban is sok hasonlóság fedezhető fel. A vallásos elemek, rövid, erkölcsi versek és történetek mindkét tankönyvtípusban jelen voltak. Az olvasás megtanulását szolgáló ábécéskönyvekben is kisebb terjedelmű moralizáló történeteken gyakoroltak a tanulók (Labádi, 2008, 80. o.). Úgy láttuk, hogy nem indokolt a kétfajta tankönyvi típus között a különbségtétel, azok mindkét válfaja egyaránt érdemes arra, hogy bevonjuk a vizsgálatba.

A Fehér Katalin-féle felosztás szerinti gyermekirodalmi művek csupán a 19. század első évtizedében jelentek meg a magyar könyvpiacra. A 18. század utolsó harmadából elsősorban tankönyvek és fordítások álltak a rendelkezésünkre. A minta kiválasztása során azokra a művekre koncentráltunk, amelyek a 6-10 éves korosztálynak, vagy az alsófokú iskolai oktatásban részt vevők számára készültek. A korosztály meghatározását az teszi indokolttá, hogy ezáltal a vizsgálatba a tankönyvi és nem tankönyvi művek esetében a hozzávetőlegesen azonos korcsoportnak készült munkák kerülhettek.

A vizsgálati minta kiválasztásakor a nem tankönyvi műveket illetően Pócsi Katalinnak a magyarországi erénytani irodalomról készített összeállítására (Pócsi, 2012) és Drescher Pál gyermekirodalmi könyvének bibliográfiai részére (Drescher, 1934) támaszkodtunk. A tankönyvek esetében Petrik Géza könyvészetét használtuk (Petrik, 1888–1892).

Jelen kutatás vizsgálatának körén kívül esnek az egyes tárgyak olvasókönyvei, és a tankönyvként használt könyvek is, így például a *Hármas kis tükör*. Nem tekintjük továbbá a kutatás tárgyának a kizárólag meséket, illetve költeményeket tartalmazó kötetek vizsgálatát sem.

A dolgozatban ismertetett művek szerzőinek élete, pedagógiai – adott esetben irodalmi – munkássága a korabeli sajtó alapján, illetőleg Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* lexikonjának (Szinnyei, 1891–1914), és további életrajzi lexikonok, monográfiák alapján kerül bemutatásra. A korabeli folyóiratokban, periodikákban megjelent közlemények, ismertetések, recenziók felhasználásával árnyaltuk a korszak bemutatását. Az idézeteket az eredeti helyesírásnak megfelelően közöljük.

2.7 A kutatás helyszínei

Az elsődleges források feltárásához a kutatást az Országos Széchényi Könyvtárban, az Országos Pedagógiai Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében folytattuk. A szakirodalom kutatását a fentebb megnevezett könyvtárakon túl a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, illetve az Egyetemi Könyvtárában végeztük. Külföldi szakirodalmat az ERIC és a JSTOR adatbázisokban is kerestünk. A korabeli periodikák átnézéséhez az eredeti, könyvtári példányokon kívül igénybe vettük az Arcanum Digitális Tudománytárat is, amelyet használtunk a további szekunder források feltárására is. A Hungaricana adatbázist szintén használtuk a szakirodalom keresésére, illetve az abban található digitalizált iskolai értesítők alkalmat nyújtottak néhány iskolai könyvtár állományának áttekintésére.

2.8 A kutatási kérdések

Kutatási kérdéseink arra irányultak, hogy megvizsgáljuk, vajon a kérdéses korszak gyermekszemléletét milyen módon tükrözték vissza a gyermekek számára készített iskolai és magánhasználatra szánt könyvek. Különösen arra voltunk kíváncsiak, hogy a 19. század első évtizedeiben megjelent olvasókönyvekben miért és hogyan próbálták a családon belül a társadalmilag elfogadott viselkedést a gyermekekben kialakítani.

Az első kutatási kérdés a korszak új médiumával kapcsolatos:

1. Hogyan viszonyultak a könyvhöz a vizsgált korszak műveiben?

A kutatási kérdések második csoportja a gyermekszemléletre irányul:

2. Milyen emberi tulajdonságokat tartottak fontosnak az olvasmányokban?
3. Mi jellemzi a vizsgált könyvek alapján a korszak gyermekszemléletét?

A kutatási kérdések harmadik csoportja a jövőbeli beválásra irányul:

4. A pozitív és negatív tulajdonságok, illetve viselkedés hogyan befolyásolták az emberek életét?
5. A gyermekeknek készült olvasmányanyagokban megrajzolt jövőkép mennyiben volt megfeleltethető az egyéni és a társadalmi hasznosságnak?

A kutatási kérdések utolsó csoportja az otthoni nevelésre irányul:

6. A szülők milyen szerepet játszottak a gyermekeik nevelésében?
7. Milyen nevelési módszerek jelentek meg a könyvekben?

2.9 A kutatás módszerei

2.9.1 A kvalitatív technikák alkalmazása a neveléstörténeti kutatásokban

A kvalitatív módszerek a 20. század utolsó két évtizedétől kezdődően egyre inkább helyet kaptak nemcsak a külföldi, de a hazai neveléstörténeti kutatások során is. Szabolcs Éva egyik monográfiájában a tartalomelemzéssel mint a neveléstörténet új kutatási módszerével vizsgálta az 1868 és 1890 közötti időszak gyermekképét (Szabolcs, 1999). A tartalomelemzés során a szöveg elemeit adatokként kezelve vont le következtetéseket, amely adatokhoz a tartalomelemzés három fázisa során – kategóriaállítást, kódolást, értelmezést – jutott el. A szerző a kiegyezés utáni gyermekképet a korabeli pedagógiai sajtó három meghatározó folyóiratának – *Néptanítók Lapja*, a *Kisdednevelés* és a *Család és Iskola* – alapján vizsgálta. A lapokból véletlenszerű mintavétellel választott ki évfolyamokat. Megállapította, hogy a periodikákban sugallt gyermeknevelési nézetek és a tényleges gyermeknevelési szokások között nagy a különbség (Szabolcs, 1999, 100. o.). A kutatás során alkalmazott módszer lehetővé tette „a gyermekkép bizonyos részletei”-nek a feltárását (Szabolcs, 1999, 99. o.). Szabolcs Éva 1999-ben végzett vizsgálatának eredményeként megállapította, hogy a gyermekekről a sajtóban megjelenített kép alapvetően a gyermekek társadalmi helyzetétől függött (Szabolcs, 1999, 100. o.).

Morgan és Henning (2013) a történelem tankönyvek példáján keresztül mutatták be a *Grounded Theory* alkalmazásának lehetőségét. Az öt szakaszra bontott elemzés első szakaszában a kódolást a *Grounded Theory* alapján végezték el. Ezt követően a kódolás eredményét összevetették a szakirodalommal, mégpedig elsősorban Lev Vygotsky szemiotikus mediáció elméletére fókuszálva. A szerzők végezetül bemutatták, hogy a vizsgálati eszközt hogyan lehetne alkalmazni más tudományágakban. A cikkben érveket hoztak fel a szisztematikus és elméletileg megalapozott vizsgálati eszköz mellett, amely segítségével az oktatásban használt tankönyvek az oktatás szemiotikus mediátoraiként tanulmányozhatóak.

Dombi Alice a tanító és a tanítvány viszonyát elemezte a narratív tartalomelemzés módszerével (Dombi, 2013). Sajnálatos módon a vizsgálati módszer ismertetése elmaradt, a szerző tanulmányában csupán az eredmények bemutatására koncentrált.

2.9.2 A Grounded Theory

A Grounded Theory (*GT, alapozott elmélet, megalapozott elmélet*) megalkotása Glaser és Strauss nevéhez kötődik, akik 1967-ben jelentették meg a kvalitatív kutatási módszereket megújító könyvüket (Glaser és Strauss, 1967). A szerzőpáros tagjai munkájukkal ezzel „megteremtették a szisztematikus kvalitatív adatelemzés alapjait” (Mitev, 2015, 95. o.).

A GT „nem adatfelvételi, hanem -elemzési stratégia” (Mitev, 2015, 99. o.). A Grounded Theory egy módszertan (*Methodologie*), vagyis a kvalitatív kutatásokon belül nem egy pontos eljárási lépéseket tartalmazó konkrét módszer, amely lépéseket egymás után követhetünk ahhoz, hogy az adatok kiértékeljük, mint ahogy az a kvalitatív tartalomelemzés esetében történik.

„A grounded theory alapvető szerepe olyan új elmélet megalkotása, amely magyarázatul szolgál az egyéni vagy kollektív tapasztalatok összefüggéseire.” (Mitev, 2015, 95. o.) A GT az adatokhoz való bizonyos fajta hozzáállást fejez ki, illetve a kvalitatív adatok szisztematikus kiértékelésének az eljárása annak érdekében, hogy a kutató egy kevésbé ismert kutatási területet leírjon (*grounded description*), illetve elméletet (*theoretical model, theoretisches Modell*) vagy típust (*typology, Typologie*) alkothasson. A Grounded Theory tehát egyfajta használati útmutató, amely segítségével megalkotható egy elméleti modell. Fontos megjegyezni, hogy a Grounded Theory a kvalitatív kutatások körébe tartozik, használata a kvalitatív adatokra korlátozódik.

Könyvük megjelenése után a kutatók útjai elváltak: Strauss egyre inkább eltért a GT eredeti alapelveitől.¹⁰ Glaser nyitottabb volt az új ötletekre, az új szempontoknak a kutatásba történő bevonására. Úgy vélte, hogy egykori szerzőtársa túlságosan is lekorlátozza a kutatás szabadságát, és ezáltal eltávolodott a GT-től azzal, hogy megengedte a deduktív kategóriaképzést, az előzetes szakirodalmi tájékozódást stb. Glaser „továbbra is az előzetes feltételezések és elméleti keretek nélküli adatgyűjtést mellett állt ki. Nézete szerint a szisztematikus összehasonlítás elegendő, mivel a kategóriák az adatok állandó összehasonlításának eredményeként jönnek létre.” (Charmaz, 2003; idézi: Mitev, 2015, 96. o.).

---

¹⁰ Ezt bizonyítja 1987-ben megjelent műve is, a *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Strauss később Corbinnal együtt dolgozta át a GT elméletét. Glaser ettől a változattól élesen elhatárolódott, mivel úgy vélte, Straussék szembe mentek az alapozott elmélet alapelveivel.

Glaser szerint minden kutatás megalapozott, de a klasszikus pozitívista szellemiségű kutatások hipotéziseinek a megalkotása, illetve azok validitásának a vizsgálata a szakirodalom elemzésén alapszik (Glaser, 2010; idézi: Rupsiene és Pranskuniene, 2010, 8. o.). Ezzel szemben a GT nem deduktív úton közelíti meg a hipotézisalkotás kérdését, hanem induktív úton teszi meg azt. Glaser úgy tartotta helyesnek, hogy „a kutatási probléma a kutatási folyamat során konkretizálódjon” (Mitev, 2015, 96. o.). Ennek szellemében elvetette az előzetes ismereteket is, azt szerette volna, hogy minden, a kutatással kapcsolatos kérdés az összegyűjtött adatokból, azok elemzéséből formálódjon meg. Ugyanezen ok miatt utasította el a deduktív logikát. Szintúgy elutasította a validitásnak és a verifikálásnak a fontosságát is. Glaser úgy vélte, hogy „a *grounded theory* célja az elmélet létrehozása, és nem pedig annak igazolása.” (Charmaz, 2003; idézi: Mitev, 2015, 96. o.)

A megalapozott elmélet egyik nagy újdonsága az volt, hogy szakított azzal a kutatási felfogással, amely szerint az adatgyűjtés és az adatok elemzésének folyamatát egymástól szigorúan elkülönítve lehet csak végezni. (Charmaz, 2003; idézi: Mitev, 2012, 18. o.). Az adatok gyűjtése és azok interpretálása – az elmélet megalkotói szerint – történhet egymással párhuzamosan, illetve új adatok vagy éppen ötletek felmerülésekor a folyamat akár többször is megismétlődhet. Maga az elmélet az adatok elemzéséből és értékeléséből fejlődik ki, azaz a Grounded Theory használata során a kutató az adatok gyűjtésével és elemzésével próbál egy új elméletet megalkotni.

Parker és Roffy a glaseri és a straussi alapozott elmélet között az alábbi közös vonásokat azonosította (1997): az elméleti mintavétel, a kódolás, az állandó összehasonlítás módszere, a kategorizálás és kategóriák telítettségének az elérése, illetve az elmélet iránti érzékenység. Mind Strauss, mind Glaser ír a kutatónak az elméleti érzékenység (*theoretical sensitivity*) iránti szükségességéről, vagyis arról képességről, hogy a kutatás során begyűjtött adatok, információk alapján képes lesz-e egy új elmélet kifejleszteni. Onions észrevétele szerint míg Glaser az elméleti érzékenységet az adatokban való elmerülésben látta, addig Strauss ezt a fajta érzékenységet a módszerekből és eszközökből származtatta (Onions, 2006; idézi: Rupsiene és Pranskuniene, 2010, 9. o.).

Az elméletképzés a rendelkezésre álló adatokból kiindulva, vagyis induktív úton történik. Az adatok gyűjtését az azok elemzésén alapuló kategóriaképzés követi, amelyekből különféle összehasonlítási eljárások alapján idővel kibontakozik az elmélet.

Az adatok permanens, egy két- vagy háromlépcsős kódolási folyamat során¹¹ történő összehasonlítása központi része a GT-nek. Az elemzési folyamat egyes fázisai – az adatok kinyerése, azok elemzése és az elméletképzés – nem lineárisan követik egymást, hanem körkörezen, egymást váltva történnek meg egészen addig, amíg az elméleti telítődést (*theoretical saturation*) el nem érjük, azaz amíg az újabb adatokból már nem kapunk új eredményt – ami lehet egy újabb adat, kategória vagy éppen egy újabb dimenzió. Strauss és Corbin rámutatott a GT azon előnyére, hogy az rugalmasan és kreatívan alkalmazható (Strauss és Corbin, 1998, 13. o.).

A *Grounded Theory* a következő lépésekből tevődik össze:

- mintavétel

Az első lépés az adatgyűjtés, amely „az elméletfejlesztés sarkalatos pontja” (Mitev, 2015, 100. o.). Hogy a kutatás tárgyát pontosítsuk, szűrőpróbaszerűen kiválasztunk néhány esetet. Ezután következik az összehasonlítás folyamata. A minta tulajdonságait – így többek között az elemszámot – a *Grounded Theory* alkalmazása esetében a kutatás elején még nem véglegesítjük. A folyamatos elemzés, összehasonlítás eredménye határozza meg a mintavétel alakulását. A megalapozott elmélet esetében tehát nem valószínűségi, hanem elméleti (szakértői) mintavétel (*theoretical sampling, theoretisches Sampling*) történik, amely során az újonnan felmerülő kérdések, ismeretek befolyásolják a további mintavételt. Az elméleti mintavétellel tehát „az ötletek finomítása, valamint használható, releváns kategóriák kialakítása” történik meg (Mitev, 2012, 23. o.).

- összehasonlítás

Miután összegyűjtöttük az adatokat, azokat kódoljuk. A kódoláshoz kategóriákat hozunk létre, amelyekbe az egyes adatokat besoroljuk. Az adatoknak – de akár a kategóriáknak is – a folyamatos összehasonlítása, azoknak az elemzése és interpretálása, a hasonlóságok és a különbözőségek keresése kiemelt jelentőségű mozzanat a GT esetében. Az adatok egymással történő összevetése a jobb megértést szolgálja.

---

¹¹ A *Grounded Theory* 1967-es megfogalmazásakor még csak két lépcsős kódolással számoltak: az első lépésben a lehető legtöbb kategóriába igyekeztek az adatokat bekatégorizálni, majd a második lépésben következett ezen kategóriáknak a szintetizálása (Glaser és Strauss, 1967).

Az összehasonlításra többféle módon kerülhet sor: összevethetjük egymással a különböző eseteket, de akár az új és régi adatok között is végezhetük összehasonlítást. A teljes folyamat vége az elmélet kiteljesedése lesz.

- fogalomalkotás (*conceptualization, Konzeptionalisierung*)

A kódolási folyamat során történik meg a megalkotott kategóriák elvonatkoztatása és az egymással való összekapcsolása. Ekkor választjuk ki a meglévők közül azokat a kategóriákat, amelyeknek a legnagyobb a magyarázóerejük. „Ezeket a továbbiakban fogalmakként (*concept*) kezeljük” (Charmaz, 2003; idézi: Mitev, 2015, 101. o.). A fogalomalkotás műveletének a végén alakul ki egy, immáron absztrakt szinten megfogalmazott koncepció. A megalkotott elmélet már felhasználható lesz a jövőbeli, további kutatások számára is.

- feljegyzések /memók készítése

Glaser már az alapozott elmélet kidolgozásának a korai időszakában is a GT elengedhetetlen részének tartotta a memók készítését (Glaser, 1978, 83. o.). A feljegyzések egyrészt a kutatás lépéseit írják le, másrészt észrevételeket, megfontolásokat, felfedezett összefüggéseket, illetve az elemzés során felmerült gondolatokat, ötleteket tartalmazzák. De ezeken túlmenően akár leírhatják a kategóriák közötti kapcsolatokat is. Ezek a naplószerű feljegyzések segítik később a módszertani eljárás leírását, finomítását, így végső soron hozzájárulnak a létrejövő tudományos munka elkészítéséhez.

- kódolás

A Strauss és Glaser által kifejlesztett alapozott elmélet egyik sarkalatos pontja a kódolás. Eredeti elképzelésük szerint az csak induktív logika mentén folyhat úgy, hogy közben a kutató minden gondolkodásbeli, tudásbeli kötöttségtől próbálja magát mentesíteni. A kódolás művelete nagy fontossággal bír az alapozott elmélet létrehozásában. A kódolás „az interpretálás dilemmájával jár együtt” (Mitev, 2015, 102. o.).

A szerzőpáros tagjai a *Grounded Theory*ről készült könyvük megjelenése után eltérő nézetet alakítottak ki a módszerrel kapcsolatosan. Ezek „a nézetkülönbségek alapvetően a kódolásról vallott eltérő elveikben ragadhatók meg.” (Sántha, 2018, 54. o.) Glaser elvetette az előre megalkotott kategóriák használatát, és csupán az adatok folyamatos összehasonlításának eredményeként létrejövő kategóriák létjogosultságát ismerte el.

A kódolási folyamat Strauss és Corbin véleménye szerint három lépcsőből áll:¹² Az első lépés a nyílt kódolás, ekkor a rendelkezésünkre álló adatok alapján elgondolásokat, terveket fogalmazunk meg az adatok kódolásával kapcsolatosan. A nyílt kódolás során van lehetőség bizonyos tulajdonságok, dimenziók beazonosítására, illetve az általunk megalkotott elképzelések kategóriákba sorolására. A nyílt kódolás eredményeként megkapjuk a kategóriák listáját. Ezek a kategóriák sokféle koncepciót, elképzelést tartalmazhatnak.

A szakirodalom kétféle kódot különböztet meg:

- a szociológiailag megkonstruált kód¹³,
- In vivo-Code (szövegből vett idézet)¹⁴.

A második lépés az axiális kódolás, amely során megvizsgáljuk a létrehozott kategóriák közötti kapcsolatokat, és megnézzük, hogy a kategóriák milyen összefüggésekben állnak egymással.

Ezek az összefüggések lehetnek többek között időbeli, térbeli, ok-okozati, eszköz-cél kapcsolatok. Az axiális kódolás eredménye a kódolási paradigma. Az axiális kódolás középpontjában immáron a vizsgálandó jelenség áll.

A vizsgált jelenség köré csoportosítjuk az oksági feltételeket, a következményeket, a cselekvési stratégiákat és a feltételeket (úgy mint idő, helyszín, időtartam, szociális és kulturális környezet, személyes élettörténet stb.). A kategóriák rendszerét úgy kell kialakítani, hogy a legmegfelelőbb kódstruktúrát tudjuk a sok kódolási paradigma közül kiválasztani.

A harmadik lépés a szelektív kódolás. Ekkor történik meg azon kulcskategóriák (*core category*, *Kernkategorie*) kidolgozása, amelyek a vizsgált jelenséget magyarázzák. Az utolsó lépés a típusalkotás.

---

¹² Új kódolási felfogásukat az alábbi könyvben publikálták: Strauss, A. L. és Corbin, J. (1990): *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory. Procedures and Techniques*. Sage, Newbury Park.

¹³ általánosított kód

¹⁴ Strauss ezeket „természetes kód”-ként írta le (Strauss, 1994).

- elméletalkotás

Ha a GT-t követjük, akkor az elemzést a kialakított koncepció mentén az új elméletté való megkonstruálás követi, amely magában foglalja az eredmények interpretálását is. A megalkotott új elméletet végül össze kell vetnünk a szakirodalommal, megvizsgálva, mennyiben támasztja alá a régi ismereteket, mennyiben ad azokhoz újat. Egy új elmélet egyúttal új látásmódot is jelent, amellyel a jelenségek más szemszögből, illetve árnyaltabban ítékelhetők meg. Ekkor meg kell tudni indokolni, hogy vajon az új eredmények mennyiben nyújtanak újat egy jelenség magyarázatához. A *Grounded Theory* alkalmazása során fontos az átláthatóság, a folyamatok követhetősége, az, hogy hogyan jutottunk el az eredményig.

Glaser és munkatársai az ötletek sokfélesége és a különbségek lényege alapján a *Grounded Theoryt* három csoportba sorolták (2005): feltörekvő (Glaser), szisztematikus (Strauss és Corbin), illetve konstruktivista (Charmaz). Habár az alapozott elméletet eredetileg a társadalomtudományokon belüli kutatások során alkalmazták, idővel más tudományágak is átvették a módszert (Mitev, 2012, 17. o.). Az alapozott elméletet ma még inkább külföldön, a különböző tudományterületek egyre szélesebb palettáján alkalmazzák. Az alapozott elmélet használható vagy a kutatás teljes egészére vagy csupán annak egy részére (Glaser, 2010).

Jelen téma azon neveléstörténeti kutatásokhoz kapcsolódik, amelyek alapvetően a neveléstörténet hagyományos módszereivel elemzik a gyermekirodalom kiválasztott műveit, a kutatási kérdések megalkotásához azonban a *Grounded Theory* módszerét hívtuk segítségül.

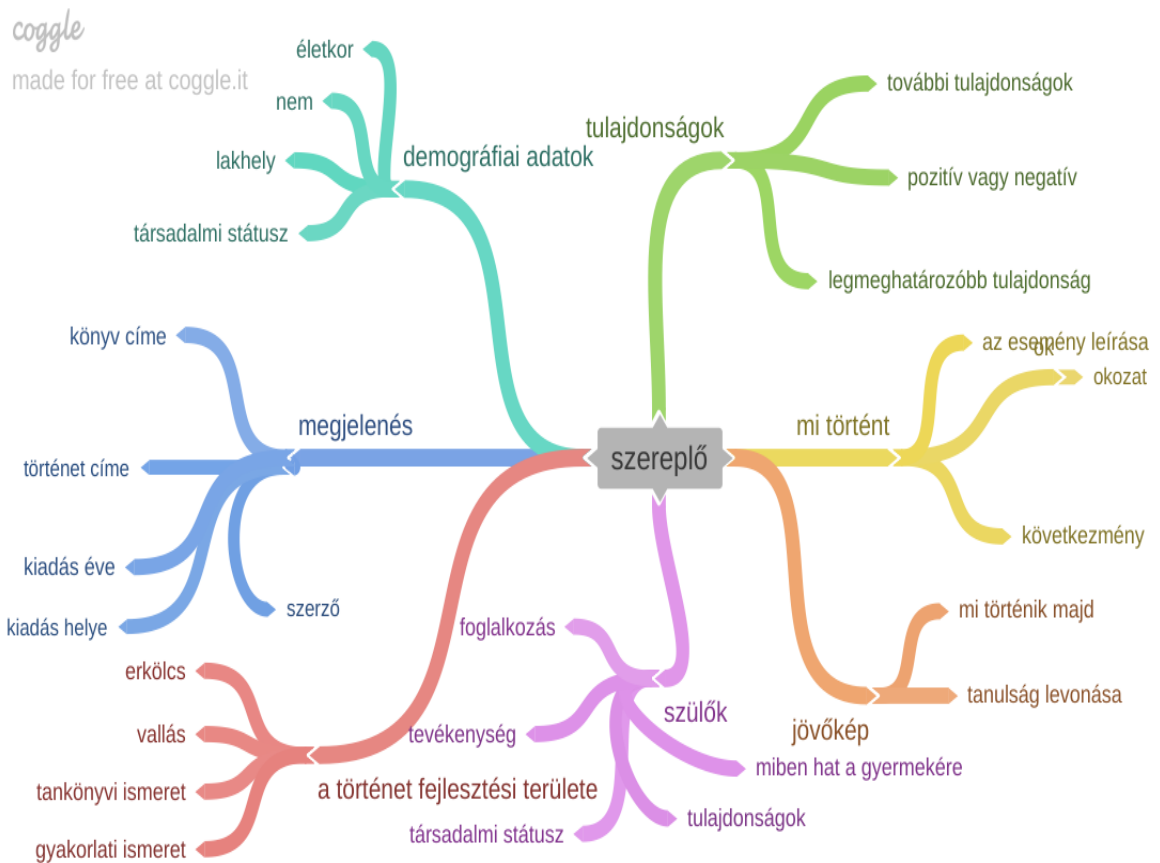
Az elemzéshez elméleti mintavétellel az 1777 és 1830 közötti időszakból választottuk ki a tankönyvi és gyermekirodalmi műveket. Míg a 18. század utolsó harmadából inkább tankönyvek (ábécéskönyvek, olvasókönyvek), a 19. század első feléből immáron iskolai és házi használatra készített könyvek is a rendelkezésünre álltak.

Mivel a kutatás az írott művek gyermekszemléletének vizsgálata köré épült, a vizsgált szövegekben a gyermekekre, illetve a személyükhöz kötődő jelenségekre fókuszáltunk. Nem akartuk lekorlátozni magunkat abban, hogy előre megadott szempontok alapján végezzük a kutatást. Az elemzés egységét a gyermekszereplők képezték, velük kapcsolatban gyűjtöttük ki a szövegekből az adatokat. A kategóriák megalkotása közvetlenül az adatokra támaszkodva történt. Ebben követtük Glaser, illetve Kathy Charmaz elméletét, utóbbi megfogalmazása

szerint az adatokra nem kell előzetes elképzeléseket vagy elméleteket ráerőltetni, hanem az elmélet megformálódása folyamata során „inkább az adatokból kiolvasott irányt próbálják követni” (Charmaz, 2013, 68. o.).

Az adatokat kategóriákba sorolva Excel-táblázatban rendszereztük. Az adatok egy csoportja arra a műre vonatkozott, amelyben a szereplő feltűnt, ezek lényegében a mű könyvészeti adatai. A következő adatcsoport a szereplő ún. 'demográfiai jellemzőit' tartalmazta (nevét, életkorát, nemét, lakhelyét). Rögzítettük a szülővel kapcsolatos információkat is (társadalmi státusz, foglalkozás, tulajdonságok, milyen típusú tudást ad át gyermekének). Jegyzéket készítettünk a szereplő tulajdonságairól. Felvettük azt, hogy mi történt a szereplővel (ok – okozat – következmény). A jobb átláthatóság kedvéért gondolattérképen is ábrázoltuk a főbb kategóriákat (lásd. 1. ábra).

A következő lépésben átnéztük a kategóriákat és azok egymással való viszonyát. A kategóriák közül kiemeltük azokat, amelyek kiugróan nagy elemszámot tartalmaztak (tulajdonságok, jövőbeli bevételek), illetve megjelöltük azokat a kategóriakapcsolatokat, amelyeket magyarázatra szorulónak találtuk. A kutatási kérdéseket ezen kiemelt kategóriák, illetve kapcsolatok leírása, magyarázata köré szerveztük.

1. ábra A szereplőkhöz kapcsolható fontosabb kategóriák

3 Társadalom- és művelődéstörténeti háttér

3.1 Az I. Ratio Educationis

Az 1777-ben elfogadott Ratio Educationis átfogó módon szabályozta az alsó- és középfokú oktatást. A rendelettel a család és a felekezeti közösség mellett most már az állam is felügyelte a gyermekeket. A Ratio Educationis a „polgárság sajátos gazdasági igényeihez alkalmazza a tanulmányi rendet” (Csighy, 1936, 58. o.).

Mária Terézia oktatásügyi reformjainak célja többek között „az intézményi oktatás és az ismeretszerzés elkülönülésének” a felszámolása volt (Labádi, 2008, 74. o.). A 18. században – elsősorban az alsóbb néprétegek körében – az ismeretek átadása még a szóbeliség útján történt meg. A gyermekek oktatása, ismeretszerzése, a munkába való bevezetése „elsősorban a család, a helyi társadalmi-gazdasági együttes keretében, a gyakorlati élet útján ment végbe, és jóval kevésbé a specializált oktatási intézmények keretében, az írásbeliség útján” (Kosáry, 1988a, 113., idézi: Labádi, 2008, 74. o.). A tanügyi rendelet célja az volt, hogy a gyermekeket bevigyék az iskolába, ahol előre megszabott tanterv alapján folyhat a képzésük. Ezzel már kiskorukban igyekeztek az állam számára megfelelő tartalmakat átadni.

Az I. Ratio Educationis felsorolja többek között a népiskolai tantárgyakat és azok tartalmát. Az erkölcsi neveléssel kapcsolatosan az alábbiakat írják: A falusi iskolákban meg kell tanítani a gyermekeket a becsületességre és a vagyonuk gondozására. A kisebb városi népiskolákban a becsületességre, józan életre és a takarékosagra kell nevelni a tanulókat. A nagyobb városi népiskolákban az erényes és becsületes polgári életmód kialakítása a cél (Ratio, 2014). A nevelés célja, hogy a „királyhoz hű és a hazára hasznos polgárokká váljanak (Ratio, 2014, 288. o.)” a későbbiekben az alattvalók. Fontos megjegyezni, hogy a tanügyi rendelet leírja a „hasznos” állampolgár jellemzőit: testileg egészséges, tanult és erkölcsét tekintve tisztességes. Ezek a jellemzők, mint látni fogjuk, megjelennek majd a tanuló ifjúságnak írott könyvekben.

Az I. Ratio Educationisban kiemelt helyet kapott az ifjúság test, szellemi és erkölcsi nevelése. A tanügyi rendeletben felsorolták, hogy kikkel szemben van kötelessége a tanulóknak: önmagukkal, kortársaikkal, az idősebbekkel és a fiatalabbakkal, az egész társadalommal, a fejedelemmel és az Istennel szemben (Ratio, 2014, 331–332. o.). A tanuló kötelessége saját magával szemben a rend és a tisztaság volt.

A rendeletben hangsúlyozzák, hogy „minden polgár boldogsága javarészből [...] abból fakad, hogy polgártársai szeretik, tisztelik, támogatják” (Ratio, 2014, 334. o.).

Hogy valaki az embertársai támogatását elnyerje, olyan erényekkel kell rendelkeznie a tanügyi rendelet szerint, mint a szolgálatkészség, türelem, megbocsátás, az indulatok megfékezése.

A büntetéssel kapcsolatosan az I. Ratio Educationis azt írja, hogy annak a tanuló viselkedésének a javítását kell szolgálnia, nem pedig pusztán megtorlás céljából kell alkalmazni, fontos tehát a bűnre való alkalom megakadályozása (Ratio, 2014, 325. o.).

3.2 A polgárosodás hatása a gyermeknevelésre

Míg a 18. század elején a korabeli Németországban a nemesség a népesség 1-2 %-át tette ki, a polgárság aránya ekkorra elérte a lakosság 20-24%-át. A polgári réteg a 18. század második felére megerősödött, a városi polgárság száma Németföldön 1700 és 1800 között megduplázódott (Tarnóci, 1998, 11. o.). A polgárság a városi népesség iskolázott rétegét jelentette, tagjai az általános ismereteken túl szakismerettel is rendelkeztek.¹⁵

A nagy befolyással bíró gazdasági polgárság (*Wirtschaftsbürgertum*) elsősorban a kereskedelmi központoknak számító városokban, úgy mint Frankfurt am Main, illetve a Hanza-városokban és a gazdaságilag fejlett területeken jött létre. A polgárságon belül a gazdasági polgároktól elkülönülő képzettségi vagy kulturális polgárság (*Bildungsbürgertum*) képviselői is egyre jelentősebb szerepre tettek szert. A képzettségi polgárság legnagyobb részét a tisztviselők alkották (Schlumbohm, 1983, 302. o.).

A polgárság megerősödésének és a nukleáris családmodell kialakulásának a kezdete időben egybeesett (S. Sárdi, 1994, 66. o.). A termelés új formái jöttek létre, amely végül a lakóhely és a munkahely különválásához vezetett. Az iparosodás következtében kialakult a már csupán a szülőkből és gyermekekből álló polgári család modellje.

---

¹⁵ A városok is fejlődésnek indultak, német nyelvterületeken a 18. században a 100 000 fő feletti lakosságú városok közé tartozott Hamburg, Berlin és Bécs is.

A család többé már nem funkcionált termelési egységként (Noordam, 1995, 168. o.): a munka a városokban már nem az otthonokban zajlott, hanem annak falain kívül, és a férfi immáron egyedüli személyként látta el a kenyérkereső feladatot.

Az új típusú család három alappillérét az összetartozás, a szülőség és az otthon alkotta. Ennek a három fogalomnak a polgárság kultúrájában más volt a jelentősége mint a paraszti kultúrában (Löfgren, 1982, 30. o.). A régi paraszti társadalomban a családi mindennapok színterei a gazdaság, az udvar voltak, a napi tevékenységek a gazdálkodáshoz kötődtek. Az összetartozásnak, a házasságnak nem volt olyan szimbolikus és érzelmi töltete mint amit az az önellátó társadalomban – illetve a polgárság körében – később kapott. A párokba szerveződés a paraszti világban magától értetődő volt, mivel az egyedülállókat nem illette meg olyan társadalmi elismertség mint a házasokat. A párválasztást összességében inkább a gazdasági okok, semmint az érzelmiak motiválták.

Ehhez képest a 19. századi polgárság házassága már más alapokon nyugodott. A polgári családban megváltozott a viszony a szülők között, a házasság alapja a szeretet, illetve a szerelem lett (Rosenbaum, 1982, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 128. o.). A családot ekkor már a társadalom alapjának tekintették, a polgárság családi nevelésének központjában a gyermek nevelése került (Schlumbohm, 1983, 304. o.). A szülők az általuk képviselt erényeket szeretettel, szigorral és odafigyeléssel igyekeztek a gyermekükbe oltani azért, hogy azokat a társadalom hasznos tagjává formálják. Ahogy Schlumbohm írja, azt, hogy a szülők a gyermekeik nevelésére olyan sok időt tudtak fordítani, az tette lehetővé, hogy a család anyagi biztonságban volt, vagyis a nőknek és a gyermekeknek nem kellett a közvetlen termelési munkákban részt venniük (Schlumbohm, 1983, 304. o.).

A polgári származású nők az otthonukon kívül általában nem dolgoztak. A tehetősebb családok esetében elsősorban a személyzetet felügyelték, a háztartási munkákban kevésbé vettek tevékenyen részt. A velük szemben támasztott elvárás az volt, hogy az anyai szerepben, illetve a háziasszony szerepben helyt álljanak.¹⁶

---

¹⁶ A családban betöltött szerepek kialakulása – ti. a családfő gondoskodik a feleségéről, a gyermekeiről, a feleség és a gyermek tanúsítson engedelmességet a férj, illetve a szülők iránt – már a kora újkorban is megfigyelhető volt. Jó házastársnak az számított, aki meg tudott felelni a számára előírt szerepelvárásoknak (Barclay, 2011, idézi: Erdélyi, 2019, 158. o.).

Azzal, hogy a nők kikerültek a termelői munkából, figyelmüket jobban a gyermekeik felé fordították, akik ezáltal a nők életének egyik fő részévé váltak. Amíg az apa a nap nagy részét az otthonától távol töltötte, addig az anya inkább elérhető volt a fiai és leányai számára. A nő – a gyermekéhez hasonlóan – a férj autoritásának volt alárendelve. Emiatt a hasonló pozíció miatt közelebb állt a gyermekéhez mint az apa.

A gyermek az anyja példáján keresztül látta, tanulta meg, hogyan viszonyuljon az autoritáshoz (Schlumbohm, 1983, 307. o.). Az intenzívebbé váló kapcsolatuk révén az anyához inkább kötötte szeretet a gyermeket, közöttük bensőségesebb lett a viszony.

A polgárság a felemelkedett helyzetét jórészt a képzettségének köszönhette, és ennek megfelelően tagjai a gyermekeik képzésére is nagy hangsúlyt fektettek (Bühler-Niederberger, 2005, 129. o.). Mind a kulturális, mind a gazdasági polgárság esetében egyaránt foglalkoztak a gyermekekkel (Schlumbohm, 1983, 306. o.). Egyre inkább elterjedt az a nézet, amely szerint a gyermekek tudatos nevelése döntő fontosságú azok későbbi életében, mivel a következő generáció jövőjét már nem a származás határozta meg, hanem a saját képzettsége, teljesítménye.

Egy 19. század első feléből származó forrás alapján egy danzigi kereskedőcsaládban az édesanya az alábbi érveléssel utasította vissza azt a javaslatot, hogy a lánya mellé nevelőnőt alkalmazzanak:

„Mástól tanulhatnak a gyermekeim, mert én keveset tudok nekik tanítani, de más ne nevelje őket...” (Schlumbohm, 1983, 306–307. o.).

A „pedagógia századában” a nők neveltetése is hangsúlyt kapott, amelynek keretén belül külön kiemelték az anyáknak a gyermekeik nevelésében betöltött szerepét. A nők képzéséhez járultak hozzá a 18. században – elsősorban a német protestáns városokban – kiadott moralizáló lapok. Ezen kiadványoknak a célközönsége a polgárság volt, a kiadók elképzelése szerint a periodikák a társadalom morálját voltak hivatottak megerősíteni. A 18. század végén a könyvpiacra nagy számban bekerülő nevelési tanácsadó könyvek a moralizáló lapokhoz hasonló funkciót töltöttek be. A tanácsadó könyveket orvosok írták az anyák számára, és azokban sokszor hangsúlyozták, hogy milyen negatív következményei lehetnek annak, ha figyelmen kívül hagyják a tanácsaikat (Schütze, 1991, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 128. o.).

A morális nevelésen túl a szülők odafigyeltek a gyermekeik intellektuális fejlődésére is. A tanult szülők sokszor gyermekük első tanítói is voltak. Amiatt az elvárás miatt, hogy a fiú elérje – netalán túlszárnyalja – az apja szociális státuszát, a felemelkedett polgárság körében az oktatás egyre nagyobb rangot kapott, több időt fordítottak erre mint a kispolgárság körében (Schlumbohm, 1983, 309. o.).

A gyermekeik nevelésében az apák is szerephez jutottak. Miközben azon fáradozott, hogy tudatos nevelést nyújtson a gyermekének, a családapa (*Hausherr*) hatalma apai autoritássá alakult át. Schlumbohm szerint amikor a gyermekekkel a szigoron kívül a szeretetet is éreztették, akkor lettek adottak a körülmények arra, hogy a szülők és utódaik között szoros kötelék alakuljon ki, miáltal az apák a gyermeik lelkére befolyással legyenek (Schlumbohm, 1983, 306. o.). Ahogy a 18. század közepén már megfogalmazták, a „szereteten alapuló autoritással bármi elérhető a gyermekeknél” (Hannoversche Gelehrte Anzeigen, 1754, idézi: Schlumbohm, 1983, 306. o.). A gyermeket ezáltal az apához nem a félelem (Furcht), hanem a tisztelet, alázat (*Ehrfurcht*) kötötte.

A hagyományos családmódel változása miatt az apai szerep megváltozott: részint kialakult a – munkája miatt is – távolságtartó apa képe, ezzel párhuzamosan egyre többször esett szó a gyermeknevelésben részt vevő, a gyermek fejlődése iránt érdeklődő apáról (Pukánszky, 2002, 14. o.).

A következőkben áttekintünk egy gyermekneveléssel kapcsolatos felosztást, amely magában foglalja a szülői hozzáállást a gyermekeihez az újkor során.

3.3 A gyermeknevelés korszakai az újkorban

Doris Bühler-Niederberger három generációs rendet különített el a gyermekek nevelését vizsgálva: az autoritásnak alárendelt gyermek, a hasznos személyiséggé formálás és az önfegyelemre tanító, szereteten alapuló tekintélyelvűség (Bühler-Niederberger, 2005).

Az első epizód: Az autoritásnak alárendelt gyermek

Az újkor kezdetén Luther és kortársai léptek fel az autoritásnak a gyermeknevelés területére is kiterjedő igényével. A reformációnak a vallási célokon túlmenően voltak a magánélet területére is kiható szándékai. Egy olyan új rendet kívántak létrehozni, amelyben az uralkodók hatalma biztosított volt, és az alattvalókat a feljebbvalókhöz erős kötelék kötötte. A reformátorok elképzelése szerint a bármely feljebbvaló iránti félelmet és tiszteletet – legyen az Isten, uralkodó, szülő, tanár – az alattvalóknak a szívükben kell, hogy érezzék.¹⁷

Ez az új rend az egyes korosztályok közötti letisztult viszonyokat feltételezte. Amennyiben a társadalomban valami rossz fordulna elő, azt a gyermek nevelése által ajánlották leküzdeni (Strauss, 1978, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 124 o.). A reformátorok azt követelték meg a szülőktől, hogy legyenek szigorúak a gyermekeikkel szemben. Világos otthoni alá- és fölérendeltségi viszonyt írtak elő, ahol is a családfő volt a felelős a vallási nevelésért, illetőleg a családtagok neveltetéséért. Luther megfogalmazásában az apa a kormányzó, a püspök (Bischof) az otthon falai között. Az apához képest Luther a gyermeket így az alattvaló szerepében képzelte el.

A reformáció képviselői szorgalmazták a gyermekeknek az iskolába járását, és a tanítási időt kiterjesztették a vasárnapokra és a nyári hónapokra is (Bühler-Niederberger, 2005, 125. o.). Mindezzel a gyerekek életének széleskörű, minden időszakra kiterjedő irányítását igyekeztek megvalósítani.

---

¹⁷ Ez a hozzáállás a feljebbvalókhöz a 16. század közepi katekizmusban is tetten érhető (Huberius, 1544, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 124. o.).

A második epizód: A hasznos individuum kinevelése

A 17. század második felében alapított Keresztény Iskolatestvérek szerzetesrend tagjai¹⁸ úgy vélték, hogy a szegény emberek, akik amúgy is helytelen módon nevelődtek, megmérgezik a társadalmat a semmittevésükkel. A szegény emberek gyermekeinek a nevelésével igyekeztek azok dologtalanságát leküzdeni, hogy ezáltal hozzanak létre egy szorgalmasabb társadalmat (Bühler-Niederberger, 2005, 125. o.).

A rend képviselői között találjuk Nicolas Barré-t és Jean-Baptiste de la Salle-t. De La Salle a következőképp írt a gyermekekről:

„Elterjedt gyakorlat, hogy a kézművesek és a szegény emberek a gyermekeiket szabadon hagyják felnőni, azok ide-oda csavarognak mindaddig, mígnem a szülők valami foglalkozáshoz használni tudják őket, mivel a szülők szintén nem gondolnak azzal, hogy iskolába küldjék őket.... Ennek következményei rendkívül bosszantóak, mivel ezen szegénysorsú gyermekeknek sok fáradságába kerül, hogy hozzászokjanak a munkához.” (de La Salle, 1730, 464–465, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 126. o.).

A rend tagjai a gondjaikra bízott gyermekeket egész nap foglalkoztatták az iskoláikban, sőt – az iskola épületének elhagyása után is figyelték azok ténykedését. Ráadásul a szülőket is arra kötelezték, hogy hassanak a gyermekeikre, és ők is szorgalmazzák azok iskolába járását. A szülők és a tanárok három havonta találkoztak azért, hogy megbeszéljék a tanulók viselkedését, ezzel mintegy létrehoztak egy, a gyermek birtoklására irányuló szövetséget (Julia, 1998, idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 126. o.).

Úgy tartották, hogy a szülői szeretet akkor képes leginkább az iskola céljait szolgálni, ha az értelemes, célravezető és fegyelmezett. A szülők viselkedését illetően egyaránt elítélték a túlságos gyengédséget és a túlzott durvaságot (Julia, 1998, 22. o., idézi: Bühler-Niederberger, 2005, 127. o.). A gyermekek irányába a szülőktől egyfajta racionalizált, az oktatás szempontjából megfelelő szeretetet vártak el.

---

¹⁸ Institutum Fratrum Scholarum Christianarum

A harmadik epizód: Az önfegyelemre nevelő, szeretetre alapozott autoritás

„A szereteten alapuló autoritással a gyermeknél bármi elérhető” (Hannoverische Gelehrte Anzeigen, 1754, idézi: Schlumbohm, 1983, 306. o.). Ezen 18. század közepéről származó gondolat már arról az új típusú szülőszerepről szól, amelynek lényegi elemét az alkotta, hogy a szülői – elsősorban az anyai – szeretet által a gyermekek a társadalom hasznos tagjává nevelhetőek (Bühler-Niederberger, 2005, 128. o.).

A 18. század elején megjelentetett moralizáló lapokban – úgy mint a *Der Patriot*ban,¹⁹ vagy Gottsched lapjában, a *Die vernünftigen Tadlerinnen*ben²⁰ többek között az alábbi javaslatokat fogalmazták meg a tanulással kapcsolatosan: A gyermekek számára érthetetlen szövegek memorizálása és a túlterhelés helyett a gyermek képességeinek az előtérbe helyezését kérték. Fontosnak tartották a gyermek érdeklődésének a felkeltését. A gyakorlás a cikkek szerzői szerint lényeges ugyan, de a példaadás még fontosabb (Bühler-Niederberger, 2005, 128. o.).

A gyermekkel szemben az erkölcsi képzésüket illetően általános elvárás volt a saját, spontán szükségleteinek az elnyomása és a meglévő rendhez való igazodás. A szülők nem a gyermek viselkedését igyekeztek szabályozni, hanem inkább a szándékait próbálták felismerni, amiket aztán pozitív vagy éppen negatív szankciók tárgyává tettek (Schlumbohm, 1983, 309. o.).

3.4 A könyvkultúra térhódítása az újkorban

3.4.1 A könyvkiadás alakulása a korabeli Németországban

A 16. és a 19. század között lezajló kulturális változások hatására az európai lakosságnak a korábnál jóval nagyobb hányada tanult meg írni és olvasni. Az írni-olvasni tudás szélesebb körben való megjelenésének a folyamánya lett, hogy a könyvek a reformáció korától kezdődően bekerültek a közemberek házába (Mészáros, 1981, 267. o.).

---

¹⁹ A lap 1724 és 1726 között jelent meg Hamburgban.

²⁰ Az újságot Lipcsében adták ki 1725-től 1727-ig.

A reformáció időszakában kiadott könyvek legfőképp a lelkeségi irodalom (*Erbauungsliteratur*) körébe tartoztak.

Az új megjelenésű könyvek száma 1740 és 1800 között Németföldön megduplázódott (1740: 1144, 1800: 2569). A könyvpiac mennyiségi és minőségi átalakuláson is keresztül ment: A 18. század közepén az első kiadású könyvek csaknem harmada volt latin nyelvű, a század végére ezek aránya 4 %-ra esett vissza.

Csökkenett a teológiai írások aránya (1740: 38 %, 1800: 13,5 %), ezzel szemben az új megjelenésű könyvek között 6 %-ról 21 %-ra nőtt a szépirodalom aránya (Tarnói, 1998).

A korabeli Németországban a 18. század második felében megduplázódott a kiadott lapok száma is. Míg a 18. század első évtizedében 64 periodika jelent meg, addig a század közepén 260 lapot adtak ki, és az utolsó évtizedben már 1225 időszakos kiadvány jelent meg (Schenda, 1970, 288. o.) A 18. század közepétől különösen erőteljesen megnövekedett az irodalmi, a szórakoztató lapok száma, és nagy arányban nőtt a női lapoknak az aránya.

A felvilágosodás korának idején megváltozott igényekkel léptek fel az irodalmi művek előállítóival szemben. Elmozdulás történt a lelkeségi irodalmi művek kiadása felől a világi irodalom felé. A Lipcsei Könyvvásár katalógusainak áttekintése alapján Jentzsch megállapította, hogy különösen a megjelentett regények számában történt növekedés (Jentzsch, 1912, 322. o.). A korábbi tudományos szakirodalmi szövegek kiadása helyett a populárisabb szakirodalmat adták ki nagyobb számban, ezzel párhuzamosan viszont nőtt a megjelentetett pedagógiai írások száma (Siegert, 1978, 575 o.).

A könyvtermelés növekedéséhez hozzájárult a nyomdatechnika korszerűsödése, amely lehetővé tette a nagyobb mennyiségű könyv gazdaságosabb előállítását. A technológia fejlődése nem csupán a kinyomtatott könyvek mennyiségére volt pozitív hatással, de a könyvek árának a csökkentését is lehetővé tette. Ennek köszönhetően növekedni kezdett a világi réteg által megvásárolt könyvek száma.

A felvilágosodás kibontakozása és elterjedése után Németföldön bekövetkezett az irodalmi élet egyre intenzívebbé válása. A nagyobb városokban (így például Lipcsében, Hamburgban, Berlinben) sorra alakuló irodalmi körök a korábbi udvari irodalmi centrumokat váltották fel. Az olvasás egyéb, a divatból kikerült időtöltés helyére lépett. Fichte szavaival

„ez az új luxus” (Fichte, 1845, 339. o.) folyamatos utánpótlást igényelt, amely a könyvszakma fellendülését eredményezte.

A 18. század során a korabeli Németország területén a könyvpiaci fogyasztás növekedésében nagy szerepe volt a polgárságnak. Ez az időszak egybeesett a polgári réteg megerősödésének az idejével, és Nyugat-Európában a polgárság olvasóközönséggé való szerveződésének a kezdetével.

3.4.2 A könyvkiadás alakulása Magyarországon

Az írásbeliség terjedése Magyarországon lassúbb folyamat volt mint Nyugat-Európában, emiatt a könyvek tömegessé válása itt inkább a 18. század második felére tehető (Hudi, 2009, 57. o.). A lakosság többségének írástudóvá válása még később, csak 1848 után következett be. 1800 körül a felnőtt lakosság kb. negyede volt Közép-Európában írástudó, ez a szám 1840-re 40%-ra nőtt, 1870-re 75%-ra (Kraus, 2008, 1. o.). Területileg meglehetősen kiegyenlítetlen volt a helyzet, mert amíg 1870-ben Magyarországon a hat éven felüli lakosság 51 %-a volt analfabéta, Erdélyben 79%-ra volt tehető ez a szám (Tóth, 1996, idézi Hudi, 2009, 57. o.).

Míg Magyarországon 1772-ben 22 településen 23 nyomda működött, addig 1800-ra a könyvnyomdák száma 30-ra nőtt, több nyomda alakult, megszűnt vagy csak rövid ideig működött (Fülöp, 2010, 123. o.). 1817-ben 44 településen már 52 nyomdát tartottak számon (Fülöp, 2010, 124. o.).

Közép-Európában az olvasók száma 1700 és 1800 között 15%-ról 25%-ra emelkedett (Tarnói, 1998, 14. o.). Az olvasni tudók számának növekedése ellenére is a 18. század végi Magyarországon hiányzott mind a magyar nyelvű könyvpiac, mind pedig a magyar nyelven olvasó olvasóközönség. Kis János a 18. század végén arról panaszkodott, hogy akkortájt nem volt még olyan társadalmi réteg, amelyre az írók mint olvasóközönségre bizton számíthattak volna:

„A magyar főrendek nagy része, mint hazájokból száműzötteknél történni szokott, nemzeti nyelvét elfeledte. A közép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni; s a tudományos karban azok, kikre a francia vagy német nyelv szeretete nem ragadott, a

deákat kedvelték. A magyar író néhány oskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget.” (Kis János emlékezései életéből, idézi: Kulcsár, 1943, 73–74. o.)

A kereskedelmi forgalomban lévő könyvek zöme ráadásul ekkor még a külföldi szerzőktől származó, idegen nyelvű anyag volt (Simon, 1982, 238. o.). A magyar kulturális életet „ebben az időszakban a német kultúrkör határozta meg (egyfelől az aulikus magyar főnemesek bécsi, valamint a protestáns arisztokraták porosz orientációja miatt)” (Virág, 2013, 5. o.). Virág Irén ugyan a felvilágosodás kori főrendi réteg nevelési hagyományairól beszél, de megállapítása véleményünk szerint helytálló tágabb körben is.

A felvilágosodás eszméinek terjesztésében a nyugat-európai egyetemeket megjárta peregrinusoknak nagy szerepük volt. A főként protestáns fiatalok a német egyetemeket látogatták, és ott gyarapították műveltségüket. A holland, németalföldi, svájci egyetemeket megjárta peregrinusok a hazahozott könyvgyűjteményeikkel hozzájárultak az útkat finanszírozó főúri magán-, egyházi könyvgyűjtemények gyarapításához, vagy éppen az alma materük könyvtárának adták tovább könyveiket.

Magyarországra a német nyelvű könyvek túlsúlya volt a jellemző. Ennek több oka volt. A magyar városok lakossága a 18. század végén is még túlnyomórészt német nyelvű volt, így ők elsősorban ezen nyelvű könyveket forgatták. A lakosság mellett a könyvekkel foglalkozó személyek (nyomdászok, könyvkereskedők) is javarészt német anyanyelvűek voltak, akik elsősorban – a jogi és egyházi latin nyelvű könyvek mellett – a német könyvpiac termékeit hozták be.

Még 1825-ben, a felvilágosodás korszakának végén is problémát jelentett a magyar nyelvű könyvpiac szűkössége, illetve a magyar nyelven írók kevés száma:

„...ezer annyi idegen nyelven írott könyvek tsúsznak be hazánkba azok által, kik az olvasást annyira kedvelik, hogy minden héten más más könyvet szeretnek olvasni. – Nézzétek meg tsak Könyváros boltjainkat, annyi sok ezer darab könyvek közt néhány Magyar darabot tsak úgy láttok szédelgeni, mint a’ levegő millió tsillagjai közt Üstököst.” (Bors, 1825, 118. o.)

Hudi József a veszprémi polgárság könyvállományának feltérképezése alapján a következő megállapítást tette: Az 1754 és 1820 közötti időszakban a polgárok körében folyamatosan nőtt a könyv jelentősége.

Míg az 1780-as évek végén még csupán egy-két mű volt megtalálható a polgárság otthonában, addig az 1790-es években akár már 6-15 könyvet is birtokoltak (Hudi, 2009, 108. o.). Mivel Veszprém kulturális szempontból is a fejlett régiókhoz tartozott, feltehetően Magyarország többi részéhez képest itt jobb volt a polgárság könyvellátottsága.

Egészen a 17. század végéig a műveltség a vallásos műveltséget jelentette Magyarországon, így az eddig az időszakig szélesebb körben kiadásra került, és a laikusok által is olvasott könyvek döntő részében vallásos jellegűek voltak. A 18. század végén a birtokolt könyvek összetételét illetően még a vallási könyvek foglalták el a vezető pozíciót.

A vallási tartalommal bíró katekizmusok, katekizmus-ábécéskönyvek azok számára készültek, akik az írással-olvasással már megismerkedtek.

Megjelentek viszont azok a tömegkiadványok, amelyek az olvasóközönség alsóbb rétegeihez is egyre inkább eljutottak, azonban „a későbbi művelődés- vagy irodalomtörténetírás mégsem tartja őket számon” (Fülöp, 2010, 56. o.). Ezen tömegkiadványok közé tartoztak többek között a kalendáriumok, a tankönyvek, az imádságos- és énekeskönyvek, a szélesebb rétegeknek készült vallási munkák, a széphistóriák, illetőleg a románok, vagyis a 18. század végi regényes írások (Fülöp, 2010, 56. o.). Ezek a tömegkiadványok azonban irodalmi értéket még nem feltétlenül tartalmaztak.

3.5 Az olvasási módok változása

A 18. század során végbement az olvasás forradalma (*Leserevolution*), amelynek eredményeként formálódott meg a világi irodalom olvasóközönsége. A folyamat magába foglalta egyrészt az olvasók számának a növekedését, másrészt az olvasási szokások megváltozását, az extenzív olvasás kialakulását.

A könyvek nagyobb kínálata együtt járt az olvasók tudásvágyának a növekedésével. A 18. század során több jelentős változás ment végbe az olvasási kultúra területén, úgy mint az írni-olvasni tanulás elterjedése, az iskolakötelezettség bevezetése, amelynek hatására megtörtént a társadalom olvasóközönséggé való átformálódása. Ez a váltás az olvasási mód változásában is megmutatkozott: az addigi intenzív olvasást (egy könyv többszöri elolvasását) felváltotta az extenzív olvasási forma (a mindig újabb könyvek egyszeri olvasása).

Az intenzív olvasás során a Bibliát, illetőleg egyéb, vallásos könyvet olvastak. Ezzel szemben az extenzív olvasás során a vallási tartalomtól túllépve többféle témában olvastak könyveket.

Kraus a német nyelvterületet illetően az olvasási forradalom kapcsán két típust különböztetett meg: az első a már említett extenzív olvasás kialakulása volt, emellett az olvasási forradalom másik típusaként az olvasás minden társadalmi rétegre kiterjedő, kulturális tevékenységgé válását határozta meg (Kraus, 2008, 1. o.). Debreczeni Attila is rámutatott az olvasási mód más típusú változására. A 18. század elején még a legelterjedtebb olvasási formának a „vad”, vagyis naiv, nem reflektált, „házasítatlan” olvasás számított (Cavallo és Chartier, 2000, idézi Debreczeni, 2002, 498. o.). Ennek az olvasási módnak az ellenpárjaként jelent meg idővel a „tudós”, művelt olvasás. A 18. század közepétől kialakuló „hasznos” olvasás az előző két olvasási forma ellenpólusát jelentette. Ahogy Debreczeni Attila is hangsúlyozza, ez a „hasznos” olvasási mód volt a leginkább összhangban a felvilágosodás kori ismeretterjesztő és erkölcsnemesítő célkitűzésekkel (Debreczeni, 2002, 499. o.).

3.6 A könyvek kritikája (Vita az olvasmányok szerepéről)

A racionalista képzéstől való eltávolodást a példázatos történetek pedagógiai jellegű felhasználása hozta magával. Ezek a példázatos történetek, amelyek mély benyomást tettek a gyermekekre, vonták be a fikciót a nevelés számára. Az irodalom azzal együtt lépett a nevelési eszközök sorába, hogy Rousseau az *Emilben* a könyvolvasás ellen tette le a voksát, mondván, hogy az irodalmi fikció félrevezeti a gyermeket.

A felvilágosodás korának csaknem mindegyik nagytekintélyű, nevelésemélettel foglalkozó személye egyidejűleg gyermek- és ifjúsági könyvek szerzője is volt. Ebből adódóan a 18. század során a fiataloknak szánt olvasmányok nagy része pedagógiai-didaktikai céllal készült, az esztétikai és irodalmi igények vagy egyáltalán nem, vagy csak másodlagosan érvényesültek bennük. A század folyamán a kitalált történetek egyre inkább elfogadott nevelési eszközzé váltak. Jó példa Jakob Glatz munkássága, aki irodalmi tevékenységére mint a gyakorlati nevelőmunka egy másik területen való felhasználására tekintett, amit ugyanazon

elvek mentén, és részben hasonló nevelési eszközzel, az általa kreált történetek felhasználásával tett meg (Schelander, 2013, 128. o.).

A könyvnek mint új tömegfogyasztási médiumnak a megjelenése kiváltotta a korabeli – elsősorban klerikális – értelmiség kritikáját. Németföldön az olvasást, ahogyan Barbier és Bertho-Lavenir említik, kétféle irányból is kritizálták: „az egyik érvrendszer politikai, a másik pedig vallási megalapozottságú, hiszen a német területek egészére az jellemző, hogy meghatározó szerepe van a vallási és a politikai szféra összefonódásának (a tartomány fejedelme egyben a tartomány egyházi feje is), az olvasás egyrészt erkölcsi kötelesség (a Biblia olvasása), másrészt pedig hasznos. Egy merkantilista fejedelem meg van győződve arról, hogy érdekében áll alattvalóit írástudóvá tenni, és számukra a műveltség egy minimális szintjét biztosítani, de azt is tudja, hogy felesleges, sőt veszélyes, ha ezt a szintet az alattvalók meghaladják. A szórakoztató irodalom, különösen pedig a regények térhódítását nem szabad bátorítani.” (Barbier és Bertho-Lavenir, 2004, 48–49.).

A nem vallási vagy erkölcsi témával foglalkozó olvasmányoknak a könyvpiacra való megjelenése vegyes fogadtatban részesült. A gyermekek és fiatalok mint olvasóközönség iránt megnőtt az érdeklődés. A könyvet részint a nevelésük eszközének tekintették, ugyanakkor többen figyelmeztettek a kitalált történetek káros hatására.

A 18. század elején Magyarországon még jórészt vallásos jellegű vagy tudományos könyveket adtak ki. Szépirodalmi jellegű olvasmányokat ekkor még alig jelentettek meg, ennek egyik oka a kitalált történektől való tartózkodás volt. Faludi Ferenc a 18. század derekán a következőképpen figyelmeztette az anyákat: „A fabulás könyveket oly magas polcra tegye, hogy el ne érje a kisasszony” (Fülöp, 1978, 26. o.).

A könyv a 18. század végére túllépett a vallásos értékek körén, és funkciója szerint „már elsősorban olvasmány” volt (Fülöp, 2010, 23. o.). A nem vallási jellegű könyvek széles körben való elterjedésével egy időben megjelentek a velük szembeni kritikus észrevételek is. Az olvasói magatartást kívánták irányítani azok a könyvek, illetve a korabeli periodikákban megjelentetett azon cikkek, amelyek a veszélyeztetettnek tartott csoportok – elsősorban a fiatalok és a nők – olvasási szokásairól és olvasmányanyagáról értekeztek, de konkrét ajánlásokat is megfogalmaztak a számukra megfelelő olvasmányokat illetően. Ezen írások szerzői elsősorban lelkészek voltak, akik a szekularizációs folyamatra kívántak hatni (Hudi, 2009, 16. o.).

A szélsőségesen konzervatív nézeteket valló Alexovics Vazul, pálos szerzetes *A Könyvek Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely* művében a könyveket három csoportba osztotta: a jók, az egyet értők és a gonoszok csoportjába (Alexovics, 1792, 1. o.). Alexovics a művek minőségétől elvonatkoztatva ítélte meg a könyveket. A *jó* könyvek közé sorolta a vallás tanításával kapcsolatos, az erkölcsi kérdésekkel foglalkozó és a szentek életéről szóló könyveket. *Egyet értő* könyvek alatt azokat a könyveket értette, amelyek a hitre és az erkölcsre nem voltak hatással, ilyenek voltak a történelmi könyvek, útleírások és a különböző tudományoknak a művei (Alexovics, 1792, 3. o.).

Gonosz könyvekként Alexovics elsősorban a világi műveket aposztrofálta:

„A gonosz Könyveken sem értem azokat, a’ mellyek rosszul, ’s gyarló-képpen vannak írva: hanem rész-szerént azokat a’ Munkákat, mellyek az erköltsöt vesztegetik; a’ millyenek p. o. a’ puha, gyengéded Versek és Költemények, a’ gyönyörűségre mesterségesen oktató, és ingerlő Románok, a’ szerelmes Komédiák, és a’ t. rész-szerént azokat, mellyek a’ Religio ellen támadnak, és azt vagy tsak némelly tzikkelyekben ostromollyák, mint az eretnekek Irásai; vagy egészen öszve-dönteni akarják, mint a’ Libertinusok’, Szabad-Lelkek’ könyvetskéi.” (Alexovics, 1792, 2. o.) Alexovics kifejezetten tiltakozott a francia felvilágosodás képviselői (Voltaire, Pierre Bayle és Rousseau) által írt könyvek olvasása ellen.

A könyvek kritikája más esetben a tartalmi kérdéseken túlmenően a minőségről szólt. A nem vallási jellegű irodalomnak nagy fogyatékosága volt még a nyelvújítás kezdeti időszakában, hogy a nyelvi hiányosságok miatt nem tudtak kellően színvonalas könyveket kiadni.

„Bessenyei, Batsányi, ’s több egyéb Magyar íróink azon panaszkodnak, hogy annyi rosszul írott Magyar Könyvek jönnek a’ világra, mellyek a’ Magyarokat a’ Magyar Könyvek’ olvasásától felettébb el-idegenítik.” (A’ rosszul írott Magyar Könyvekről, 1795, 74. o.).

A cikkben mindamellettt hangsúlyozták, hogy a rosszul írott könyveknek is meg van a maguk haszna:

„A’ rosszul írott Magyar munkák bosszantják az ahoz értő Magyarokat, ’s egyszer ’smind arra ösztönözik, hogy a’ Hazának jobbakkal kedveskedjenek.” (A’ rosszul írott Magyar Könyvekről, 1795, 75. o.).

3.7 Az olvasás kritikája (Az olvasási szenvedély)

Németföldön a felvilágosodás korában nagy vita bontakozott ki a megfelelő olvasmányok körének meghatározásával és az olvasás elkezdésének optimális idejével kapcsolatban. A kor meghatározó kritikusai, így Hoche, Zschokke a szépirodalomnak a lélekre és a szívre gyakorolt pozitív hatását nem vonták ugyan kétségbe, de felhívták a figyelmet ennek, az egyébként hatásos nevelési eszköznek a helytelen használatból adódó negatív következményeire (Wrage, 2010). A könyv nem megfelelő használatát illetően a legjelentősebb áldozatcsoportnak az ifjúságot tekintették.

Wrage meglátása szerint a racionalista és a filantropista pedagógia közötti paradigmaváltásnak többek között az volt az oka, hogy amíg az előbbi csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta a tananyagok a gyermeki felfogóképességhez való igazítását, addig az utóbbi a történeteknek a gyermekhez való igazítása mellett érvelt (Wrage, 2010, 7. o.). A paradigmaváltás folyománya lett többek között a szépirodalom felhasználása annak érdekében, hogy a nevelés szórakoztató és egyben tanulságos folyamattá alakuljon át. Az olvasás körüli vita lassan eltolódott a pusztán szórakoztató szövegek elutasítása felé.

Az olvasási szenvedély miatti félelem is az egyébként sikeres nevelési eszköznek tartott könyv egyik negatív hatása lett. Az éles viták kiváltó oka az volt, hogy a könyvnek mint új tömegmédiumnak nem ismerték még az olvasókra gyakorolt hatását, és ezért tartottak tőle, azt is minél inkább kontroll alá akarták helyezni. Ez a kontrolligény meglátszik abban, hogy amíg a 'helyes' olvasást a felvilágosodás pedagógiájának kötelező programjaként tüntették fel, addig az 'olvasási kedv' (*Leselust*), vagyis kedv az olvasáshoz csak azért, mert az ember abban szórakozást talál – Campe lexikonjában (*Wörterbuch der deutschen Sprache*) már betegségre utalt (Campe, 1809, 105. o.).

Az olvasási szenvedély (*Lesesucht*) ártalmát Campe abban látta, hogy az olvasásból ekkor egyéb, fontosabb tevékenységek kárára végzett ténykedés lesz.

Az olvasással kapcsolatos szenvedélynek a legmagasabb – negatív – fokaként Campe az 'olvasási düh'-öt²¹ (*Lesewut*) nevezte meg (Campe, 1809, 107. o.).

---

²¹ A fogalommal a korabeli szövegekben *olvasásdüh*ként is találkozhatunk.

Az olvasási düh is már az extenzív olvasási stílushoz kapcsolódott, és a fiatalok, illetve a nők csoportját érintette leginkább.²²

Az olvasási szenvedély kritikája szerint a hamis tartalmak negatívan hatnak az emberre, az érzelmes regényektől az olvasó túl érzékennyé válik, a kísértettörténetek pedig közönyössé teszik az ijesztővel szemben. A személy hanyatlása végső soron kihat az állami gépezetre, amennyiben az olvasmányok által felkorbácsolt egoizmus és korrupció a nemzeti szellemet és a politikai felépítmény egészének a stabilitását veszélyeztetik (Wrage, 2010).

A regény műfajától való éles elhatárolódás mutatkozott meg Johann Genersichnek az ifjú leányokhoz intézett alábbi felszólításában is:

„A rossz regények olvasása már kimondhatatlan bajt okozott. Menekülj tőlük, leányom! Mérgek az neked. Szellemednek inkább egészségesebb táplálékot válassz! Van elég kiváló könyv minden korosztály, minden társadalmi réteg, minden nem számára. Miért alacsonyodnál le odáig, hogy túlfeszített, természetellenes, erényedre gyakran veszélyes regényeket olvassál?²³ (Genersich, 1816, I., 85–86. o. – ford. SZKK)

A viták során az olvasási szenvedély kezelését csak felszínesen érintették: Basedow a gyermekirodalom kanonizálását ajánlotta, Schiller és Beyer a szövegek szigorú előválogatása mellett érveltek. A filantróp pedagógusok az olvasás megkezdésének optimális életkoráról folytattak vitát (Wrage, 2010.).

A nem vallásos jellegű olvasmányokkal szemben Magyarországon is erős ellenérzés mutatkozott. A 19. század elején Magyarországon is többen a regényolvasás ellen voltak, amelyet többek között mint „a' léleknek minden erejét egyformán rongáló románolvasás”-t említették (Folnesics, 1817, 123. o.).

---

²² Az olvasási düh legmarkánsabb megnyilatkozása Goethe *Wertherének* (1774) a fogadtatása volt, mivel a regény hősének tragikus sorsa öngyilkossági hullámhoz vezetett a fiatal olvasók körében.

²³ „Das Lesen schlechter Romane hat bereits unsägliches Unheil hervorgebracht. Fliehe sie, meine Tochter! Sie sind dir Gift. Wähle lieber gesündere Nahrung für deinen Geist. Wir haben ja der vortrefflichen Bücher genug für jedes Alter, für jeden Stand, für jedes Geschlecht. Warum wolltest du zum Lesen überspannter, unnatürlicher, oft deiner Tugend gefährlicher Romane dich herabwürdigen?”

Folnesics a regények ellen felhozott ellenérveket a következőképpen foglalta össze: „az Ifjúságot elérzékenyíté, ellágyítá, a' valóságos világgal meglegedetlenné tevő, a' szívben rémséges (abenteuerlich) és buja hajlandóságokat gerjeszt és táplál, és ezer képzelt szenvedéseket szül vala” (Folnesich, 1817, 124. o.).

A fiktív történetekkel szembeni érvelés hasonló volt tehát a német teoretikusokéhoz. Folnesics elismerte ugyan, hogy a jól megírt regények hasznos olvasmányok lehetnek, de – mint hangsúlyozta – a „pedagógiai esméret és érzés nélkül írt” (Folnesich, 1817, 124. o.) regények vannak túlsúlyban a könyvpiacra.

„Olyan tökéletes, az Ifjúság számára írt könyveket lehet most már a Németeknél találni, mellyek az Ifjúság értelmét világosítják, a' nélkül, hogy olyan gondolatokat, és esméreteket anticipálnának, mellyekkel az ifjú kor még nem bírhat, mellyel a' szívet nem száraz moralizálás, hanem históriába és költeménybe öltöztetett igazságok által nemesítik, és a' Virtust nem mint tsupa Pharisäismust és szemes öszveszámolását a' tselekedetek káros vagy hasznos következéseinek, hanem mint tiszta tekintet az Isten szent Akaratjára, és a' Jóság szépségére 's Méltóságára rajzolják; mellyek végre a' Phantáziát ártatlanul mulatják, a' minden Lélek és ízlés nélkül való üres tsevegéseket, a' motskos tréfákat és szemérmetlen beszédeket, valamint a' gyermeki pajkosságot is kerülik, a' nyelvet kétséget pallérozzák 's nemesítik, nem gyermekes, hanem gyermeki hangon beszélnek a' gyermekkel és mindenütt nemes kifejezésekkel élnek.” (Folnesich, 1817, 125. o. – kiemelés SZKK).

A regényről írott szócikkében Campe megjegyzi, hogy az az olvasási szenvedély révén még a legalsóbb osztályokig is eljutott (Campe, 1809, 860. o.). Egy olyan folyamatot látunk tehát, amelyben az írástudatlanság fokozatos felszámolásával, a könyvek árának csökkenésével, a nem vallási jellegű művek elterjedésével megkezdődött az alsóbb osztályok bevonódása egy újonnan kialakult kulturális térbe.

4 A gyermekirodalom és a nevelés

4.1 A gyermekirodalom a felvilágosodás korában

Már a felvilágosodás kora előtt is léteztek ugyan kizárólag gyermekek és fiatalok számára készült szövegek, de ezek elsősorban vallásos iratok voltak, vagy pedig a retorikához, illetve a történelmi és természettudományi vonatkozású tantárgyakhoz (*reáliák*, *Realienkunde*) kapcsolódtak. A gyermekek és a fiatalok számára nem jelentettek meg külön szórakoztató irodalmat. A helyzet a felvilágosodás, azon belül is a késő felvilágosodás időszakában változott meg, amikor is Rousseau eszméje a gyermekkorról, mint önálló életfázisról a pedagógiában is elfogadottá vált.

A gyermekkor, mint különálló életszakasz a tanulási időszak részeként jelent meg, amely magába foglalta a felnőttkorra való felkészítést, felkészülést is. A pedagógia korszakában a gyermekeknek készült irodalom a gyermekek nevelésének rendelődött alá, és olyan pedagógiai célokkal telítődött, mint a (polgári) társadalom leendő hasznos tagjának a nevelése.

Míg a korabeli Németországban a 18. század második felére – a késő felvilágosodás időszakára – tehető a gyermek- és ifjúsági irodalom kibontakozásának korszaka (Ewers, 1994, 7. o.), addig a magyar irodalomtörténetben nincs egységes álláspont a magyar gyermekirodalom kezdetének kijelölését illetően. Míg Szondy György a 17. századra, Szemák István, illetve Hegedűs András a 18. század közepére, Kolta Ferenc a reformáció időszakára tette a kezdeteket (Komáromi, 1999, 19. o.).

A 18. század közepéig még nem volt szó a gyermekeknek és a felnőtteknek szóló irodalom egymástól való elkülönüléséről. Ahogyan addig a korszakig – Ariès követői szerint – a gyermekkor sem választódott el egyértelműen a felnőttkortól, úgy az olvasmányok megítélése esetében sem tettek különbséget a gyermek- és felnőtt olvasók között. A gyermek- és felnőtt-téma mind az irodalomban, mind pedig a folklór műfajaiban nagyrészt egyezett, a gyermekek és a felnőttek egyaránt hallgatták a meséket, mondákat, vásári ponyvákat (Deáky, 2011, 455. o.).

A polgárosodás megerősödésével alakult ki a gyermek mint olvasóközönség rétege. Idővel a tankönyveken és az ábécéskönyveken túl más jellegű könyveket is kiadtak a számukra: megjelentek a szórakoztató, ismeretterjesztő és erkölcsi nevelő könyvek.

Ezeket meghatározott pedagógiai elvek alapján készítették, céljuk az oktatás és erkölcsnemesítés volt (Deáky, 2011, 457. o.). Az első ilyen típusú könyvek – bár német közvetítéssel kerültek a magyar olvasóközönséghez – angol és francia eredetűek voltak.

Az első, kimondottan gyermekeknek szóló mű az angol John Newbery által kiadott *A Little Pretty Pocket Book* volt (London, 1744). Az első gyermeklap szintén Londonban jelent meg a francia Jeanne-Marie Leprince de Beaumont szerkesztésében (*Magazin des enfans ou dialogues entre une sage gouvernante et plusieurs de ses élèves*, 1757). Újságjával az író az alacsonynak tartott iskolai oktatás színvonalát igyekezett emelni (Szondy, 1932, 399. o.). Beaumont a tanításait kisebb, beszélgetésként előadott történetek formájában adta közre. A párbeszédok apropóját egy-egy bibliai történet szolgáltatta, amelyekbe aztán a legkülönbözőbb ismeretanyagot illesztette be. A történetek lezárását a hozzájuk kapcsolódó erkölcsi tanulság képezte.

Beaumont műve Németföldön nagy sikert aratott, mivel az összhangban állt a filantrópusok felvilágosító és erkölcsnemesítő törekvéseivel. A filantrópusok révén a Beaumont-utánzatokból létrejött egy új olvasókönyv-típus, amely mind a nemesek, mind pedig a polgárok számára elérhető volt (Szondy, 1932, 399. o.).

1772-ben adta ki Johann Christoph Adelung a *Leipziger Wochenblatt für Kindert*, amely az első gyermekeknek szánt lapnak tekinthető a Német-római Birodalomban. 1775-től Christian Felix Weiße *Kinderfreund* címmel folytatta Adelung újságjának a szerkesztését.²⁴

A 18. század második felében kialakult az irodalmi piacnak egy új, viszonylag önálló szegmense, amely a fiatal olvasók számára állított elő szépirodalmi alkotásokat. Az első ifjúsági művek még csak fordítások voltak. Szondy György a magyar irodalom szempontjából az 1848-ig tartó korszakot a „tájékozódás koraként” írta le, amikor is a külföldről átvett irodalmi értékeket próbálták a magyar irodalom számára adaptálni (Szondy, 1932, 408. o.).

Szemák István az első magyar ifjúsági műveknek azokat a könyveket tartotta, amelyek idegen műveknek az utánzatai, vagyis még nem eredeti alkotások, de már nem is fordítások voltak (Szemák, 1924, 29. o.). Magyarországon a 18. század fordulóján két robinzonád is megjelent, amelyek inkább a Defoe-féle *Robinson* hatására készültek (Szondy, 1932, 401. o.).

---

²⁴ Weiße tekinthető a gyermekdalok és gyermekversek műfajának a megteremtőjének (Szondy, 1932, 399. o.).

Sándor István *Jelki András* című műve 1791-ben készült el. Ez az alig 30 oldalas mű inkább útleírás volt, mintsem regény. Szekér Joakim, tábori lelkész *Magyar Robinsonja* 1809-ben jelent meg.

A 18. század nyolcvanas éveitől kezdődően sorra jelentek meg ifjúsági művek a magyar könyvpiacra. Ezeknek a kezdeti műveknek a nagyobb része fordítás, illetve átdolgozás volt. A magyar irodalomra – és ezen belül a gyermek- és ifjúsági irodalomra – a legnagyobb hatást a kulturális kapcsolódások miatt a német nyelvterület alkotásai gyakorolták. A francia hatást – Szondy György meglátása szerint – Fenelon regényének²⁵ és Beaumont lapjának első magyar nyelvű kiadása²⁶ jelentette, onnan kezdve véleménye szerint a francia befolyásolás már nem volt érezhető (Szondy, 1932, 407. o.).²⁷ A francia hatást tükrözték azonban a Péczeli József által írt *Haszonnal mulattató mesék* (1788) is, amely kötet mintegy tizenöt La Fontaine-átdolgozást is tartalmazott (La Fontaine, 1943, 48. o.).²⁸

Hogy a magyar művelődés mennyire elmaradt a nyugatitól, mutatja az a tény, hogy Adelung gyermekeknek készült lapjának indulásakor Magyarországon még egyáltalán nem adtak ki magyar nyelvű újságot – az első magyar nyelvű hírlap, Ráth Mátyás *Magyar Hirmondója* is csak 1780-tól jelent meg. Beaumont gyermeklapjának a német nyelvű változata pedig 1781-ben Kolozsváron jelent meg *Lehrreiches Magazin für Junge* címen. A magyar nyelvű gyermeklapok első darabja Seelmann Károlynak köszönhető, aki a *Leipziger Wochenblatt für Kinder* című folyóirat első két évfolyamát lefordította, tömörítette, és adta ki *A' jelesebb rendeken lévő nevendék gyermekek jó móddal lehető taníttatásokra való út mutató, vagy gyermekek barátja* címmel 1794-ben Kolozsváron.

---

²⁵ Kifejezetten az ifjúság számára íródott mű volt a *Telemachos kalandjai* Fenelontól. A mű XIV. Lajos király unokái számára készült, és tartalmazta többek között az uralkodói tudnivalókat is. A magyar fordítása 1755-ben jelent meg Haller Lászlótól, majd 1783-ban Zoltán Józseftől.

²⁶ Beaumont műve *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza* címen jelent meg 1781-ben Derzsi János és Tordai Sámuel lelkipásztorok szerkesztésében. A német Beaumont-utánzatok átdolgozásai is sorra jelentek meg Magyarországon. Szondy ide sorolta Kis János *Gyermekek és ifjak tárházát* (1805), és Döbrentei Gábor *A' kis Gyula könyve* című olvasókönyvét is (Szondy, 1932, 402. o.). A *Gyermekek és ifjak tárházának* az első kötete a jó viseletre, az erényre, a szorgalomra sarkalló moralizáló történeteket tartalmazott, míg a második rész inkább ismeretanyagot közölt. A második kötet Mikes Kelemen leveleskönyvének hatását tükrözték (Szondy, 1932, 402. o.).

²⁷ Szondy György Beaumont-utánzatnak tartja Bezerédy Amália 1840-ben megjelent művét, a *Földesi estvéket* is. (Szondy, 1932, 402. o.)

²⁸ Penke Olga a francia hatásról írt többek között az 1988-as tanulmányában (Penke, 1988).

Az első eredeti magyar ifjúsági lapnak a Szilágyi Ferenc által szerkesztett, címében Adelung lapjára emlékeztető *Magyar Gyermekbarátot* tekinthetjük 1843–1844-ből.

Az első, kifejezetten leányok számára készült periodikát Rösler Ágnes és Oroszhegyi Józsa szerkesztésében *Honleányok könyve* címen 1847-ben adták ki.

A gyűjteményes ifjúsági könyvsorozatok közül Benkő Ferenc almanach jellegű kiadványa, a *Parnasszusi időtöltés* a legkiemelkedőbb munkák egyike, amelynek 1791 és 1800 között hét kötete jelent meg. Ezekben a külföldről átvett ismeretanyag mellett eredeti, magyar vonatkozású írások is megtalálhatóak voltak.

1837-ben indult el Brassai Sámuel sorozata, a *Kék könyvtár*, amely keretén belül tankönyvek és segédkönyvek jelentek meg. A Gáspár-Kovácsi-féle olvasókönyv is a *Kék könyvtár* része volt. Egy másik, fiataloknak szóló sorozat, az *Ifjúság olcsó könyvtára* 1844-től jelent meg (Szondy, 1932, 407. o.).

Gyermekverseket csupán a szabadságharc után jelentettek meg nagyobb számban. Első magyar gyermekvers-írónak Szondy Bezerédj Amáliát tekintette (Szondy, 1932, 403. o.). A *Flóri könyvében* a *Hármas kistükör* által ihletett verseket találunk. Az író könyvének későbbi kiadásában komolyabb versek is helyet kaptak, amelyek szerzői Szondy feltételezése szerint Gyulai Pál, illetve Szász Károly voltak (Szondy, 1932, 403. o.). Az 1840-es években Lukács Pál és Károlyi István jelentkeztek – viszonylag gyenge színvonalú – gyermekversekkel, amelyekben viszont a nemzeti érzület megjelenése már egyértelműen érezhető volt.

A gyermekirodalmi műveknek jelentősége volt az anyanyelv művelése szempontjából is. Bertits Ferenc, katolikus plébános a *Mindenek Gyűjteményben* fejtette ki gondolatait a magyar nyelv ápolásával kapcsolatosan 1790-ben (Bertits, 1790). Bertits a tudományokban való megtorpanást a latin nyelv kizárólagosságával magyarázta. Mint írta, a tudományhoz tudósok szükségeltetnek, akinek tanítványok kellenek, a tanítványok megformálásához pedig az olvasás szeretete és ösztönzése szükséges. Véleménye szerint a nemzet műveltségét növelné, ha az embereknek már gyermekkoruktól volna módjuk a magyar nyelvű könyvek olvasására.

„Ki nem lehet mondani, mi nagy iparkodással a' külső Nemzetek, hogy még a' köznépet is, a' gyermekeket is az olvasásra tsábíthassák, fáradoztak; a' leg-elsőbb Böltsek sem állították azzal meghomályosítottattnak lenni az ő dicsőségeket, ha az ártatlan kisdedeknek számokra készített filit falat könyvetskék által le-ereszkednének.

Nem elégedetek-meg azzal, hogy már ebben vagy abban a' részben számos oktatások voltak másoktól kiadva, mind újabb újabb fogásokat gondoltak ki, ezerféleképpen alkalmaztatták magokat hozzájuk, az ő gyermeki hajlandóságait ezer úton módon firtatták, annyira vitték a' dolgot, hogy már alig találkozik egy szoba vagy konyha leány, egy barmok után bojtárkodó béres, ki a' könyvekben nem gyönyörködne... Hát mi hogy igyekeztünk gyermekeinknek szíveket meg-fogni?" (Bertits, 1790, 174. o.).

Magyar nyelvű művek azonban még a 19. század első felében sem nagyon jelentek meg. Emiatt történhetett, hogy Döbrentei Gábor az 1829-ben megjelent *A' kis Gyula könyve* című könyvében Mikes leveleskönyvét, Fáy meséit²⁹ és Berzsenyi költeményeit ajánlotta olvasmányul az alig több mint tíz éves növendéke számára (Szondy, 1932, 400. o.).

4.2 A morális nevelés a gyermekek számára készített könyvekben

A középkor folyamán először a vita- vagy erénykatalógusok alapján készített legendák tartalmaztak moralizáló részeket. Később fordításban, illetve saját szerzeményként jelentek meg elbeszélő jellegű vallásos művek, amelyeket kegyes olvasmány gyanánt készítettek. A középkor végén a kegyes olvasmányokként megjelentetett művekbe – ellentétben a korábbi időszakok műveivel – már szépirodalmi betétek is kerültek, miáltal ezek a szórakoztatásra is alkalmassá váltak.

A középkor végén az egyre inkább felerősödő világi érdeklődés folyamánya lett, hogy a szerzetesek és az apácák számára is egyre több olyan tanító célzattal készült olvasmány készült, amely egyúttal szórakoztató jelleggel is bírt (Klaniczay, 1964).

---

²⁹ 1820-ban jelent meg a Fáy András meséit tartalmazó kötet. Ez ugyan öt év alatt három kiadást is megért, ezek a mesék azonban nem az ifjúság számára készültek, hanem a felnőtteknek íródtak (Szondy, 1932, 403. o.).

A világi műfajok – a görög mondáktól a lovagi elbeszéléseken át a népmeséig – „mind betölthették a kegyes olvasmányok vagy a prédikációk, traktátusok fűszerének szerepét, ha valamelyes vallásos vagy erkölcsi tanulságot lehetett belőlük kiolvasni” (Klaniczay, 1964, 152. o.). Ezek a művek – ellentétben a magyar szentek legendáival – általában szabadon kezelték a történelmi tényeket.

A 18. század közepén „megváltoznak az erkölcsről való gondolkodás két alaptípusának az erőviszonyai: a zavartalannak tetsző felszín alatt egy újfajta, a *szabályokat* előtérbe állító gondolkodásmód kerül fölénybe azzal a hagyományos, a század első felében uralkodó szerepet játszó gondolkodással szemben, amely *normákat* ír elő” (Bíró, 2003, 26. o.).

Ez a változás összefüggött a társadalmi változásokkal (így a nagycsaládból a kiscsaláddá való átalakulással), és ez a folyamat is az értékek változását erősítette. Az erkölcsi normák ebben az időszakban szabályokká alakultak át. „... ugyanazoknak az erkölcsi értékeknek a helyzete változik meg. Vagyis: ami korábban norma, tehát a hívőkkel szemben felállított követelmény volt, az most regulává, tehát a hívők számára evilági életük szempontjából is fontos, követésre érdemes szabállyá minősül át.” (Bíró, 2003, 26. o.)³⁰

„Az a változat, amely az emberi élet végső céljának a boldogságot tudja, elsősorban az életvezetési regulákat keresi és írja le, a normák viszont azokban a reflexiókban válnak fontosakká, amelyek szerint életünk értelme egy magasabb rendű cél szolgálata, vagyis: az erény gyakorlása. A XVIII. századközép magyar moralistáinak világába lépve – némi leegyszerűsítéssel – arról beszélhetünk, hogy a normák olyan követelményeket jelentenek, amelyeket betartva a hívő üdvözülni, a szabályok pedig olyan tanácsokat, amelyek alkalmazásával boldogulni lehet ezen a világon.” (Bíró, 2003, 26. o.)

A jóról, rosszról, helyesről, helytelenről való gondolkodást a 18. században már vallási példázatos történeteken keresztül mutatták be a gyermekeknek, amelyeket azok megkérdőjelezetlenül fogadtak be (Hermann, 2005a, 489. o.). A felvilágosodás időszakában szorították ki az általánosabb morális nevelési elképzelések az addigi, jellemzően vallási

---

³⁰ Hasonló gondolatot fogalmazott meg Ewers és Wild, amikor arról írtak, hogy a gyermekeknek szánt szövegek a 18. és a 19. században inkább még általános értékeket és viselkedési normákat közvetítettek, nem pedig a gyermekekre szabott normákat (Ewers és Wild, 1999, 9. o.).

tartalmakat hordozó szövegeket. A 18. század végén a német szerzők elsősorban a felvilágosodás polgári erényrendszerét (*bürgerliches Tugendsystem*) propagálták, míg a 19. századi Németországban a biedermeier korában és a wilhelminus idején az alapvetően konzervatív polgári értékrendszere (*bürgerliches Wertesystem*) álltak a középpontban. A polgári erények közé olyan fogalmak tartoztak mint a szorgalom, hűség, kötelességtudat, pontosság, megbízhatóság, rendszeret.

A másodlagos erények (*Sekundärtugenden*), úgy mint az engedelmesség vagy hazaszeretet – állami nyomásra idővel megjelentek az iskolai képzésben is (Teistler, 2009, 29. o.). Ezek a másodlagos erények lényegében a polgári erények (*Bürgertugenden*) megfelelői voltak.

Az erkölcsi oktatás a felvilágosodás pedagógiájában is kiemelt jelentőséggel bírt, viszont az egyes gondolkodók eltérő utakon jutottak el a morál tanításáig (Schluß, 2008, 111. o.). Herbart például a nevelés központi feladatát a moralitás kérdésében látta (Herbart, 1804). Az esztétikai megközelítést támogatta, és a morális nevelést az irodalom és a művészetek felől megközelítve képzelte el. A pedagógusok feladata ebben az esetben a gyermek számára a megfelelő esztétikai tárgy kiválasztása és feldolgozása volt (Schluß, 2008). Az erkölcsi és az esztétikai nevelés összekapcsolása a korszakban nem volt egyedülálló, hiszen Herbarthoz hasonlóan Schiller is az esztétikai nevelés mellett érvelt az *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* című írásában 1794-ben. Véleménye szerint a szépségen keresztül lehet eljutni a szabadsághoz, amihez az szükségeltetik, hogy az alattvalók először az esztétika területén szerezzenek tapasztalatot a szabadsággal kapcsolatosan, és csak ezután követelhesenek a politika területén szabadságot a maguk számára.

4.3 Életmód-szabálygyűjtemények, illemkönyvek

Az erkölcsi oktatással kapcsolatos a kora újkortól a gyermekek számára is készített következő könyvtípusok is: az életmód-szabálygyűjtemények és illemkönyvek. Ezek már a 16. század során megjelentek, és korra, nemre való tekintet nélkül, mindenki számára érvényes viselkedési mintákat nyújtottak. Deáky Zita felhívta a figyelmet arra, hogy ezen könyvek letükrözték a család és a gyermek helyének alakulását a változó társadalomban

(Deáky, 2011, 456. o.). Az első, gyermekek számára készített illemkönyv Rotterdami Erasmus műve volt 1530-ból³¹ (*De civilitate morum puerilium*).

Míg német nyelvre Erasmus könyvét hamar lefordították,³² a magyarországi feldolgozásra sokáig kell várni. Erasmus gyermek-illemtana a 17. században Comenius átdolgozásában jelent meg (*Proecepta morum*, 1653), amelyet 1658-ban Enyedi Sámuel formált át verssé, és végül ezt a verses átdolgozást Tolvay Ferenc fordította le magyar nyelvre³³ (S. Sárdi, 2019, 236. o.). Literádi Mádi János gyermekeknek készült illemtankönyve³⁴ – amelyből S. Sárdi Margit részleteket is közölt – szerkezetében, beosztásában követi Tolvay Ferenc könyvét. Időnként egyezés is van a két könyv között. A gyermek-illemtankönyv több kiadásban megjelent, az 1761 és 1810 közötti kiadások is újabb részekkel bővültek az idők folyamán.

A gyermekek magatartását tankönyvi műként szabályozta *Az apostoli magyar hazának nemzeti iskoláit gyakorló nevendék kisdedeknek szabott rendtartásai vagy regulái* című nyomtatvány. Először 1781-ben jelent meg Budán, de több kiadása is elkészült. A benne foglalt szabályok többek között a templomban és az iskolában való helyes viselkedés módjáról szóltak.

„A 'tanító-mester' ezeket mindjárt az iskolának a küszöbén tartozott fejtegetni a gyermekek előtt s velők megtaníttatni. Ezen oktatás által akarták pótolni a megszüntetett brutális fegyelmi eszközöket, melyeket a falusi tanítók számára készített *Vezeték szál* így sorol fel: eltiltatnak a bikacsökkel, bottal, korbáccsal való ütések, az öklözések, a fülcspidesés, a ferulák, szalmakoszoruk stb.” (Kiss, 1879, 129. o.)

---

³¹ A könyvről bővebben: La Fontaine Verwey, H. (1971): *The First "book of Etiquette" for Children, Erasmus' "De Civilitate Morum Puerilium"*.

³² Első német nyelvű kiadása 1531-ben jelent meg (Erasmus: *Züchtiger Sitten zierlichen Wandels und höfflicher Geberden der Jugent : in alle weg und nach Ordnung des gantzen leibes ; den Jungen sich darin zu üben ; den Alten ire Kind nach solchem ebenbild inn zücht zü erziehen ; ein nützlich Büchlin*. Straßburg)

³³ *Proecepta morum*

³⁴ *Gyermeki elméhez intéztetett erkölcsi rhytmusok*

4.4 Az erkölcsnemesítő történetek

Az erkölcsnemesítő történetek³⁵ a 18. század utolsó harmadától kezdődően elsősorban a német nyelvterületen, illetve Franciaországban örvendtek népszerűségnek. A klasszikus, az erények bemutatását és közvetítését szolgáló könyveken, tankönyveken túlmenően idővel megjelentek a gyermekszereplőket felsorakoztató elbeszélések. Bizonyos irodalmi formákat, amelyek eredetileg a felnőtteknek szántak, már a fiatal olvasók számára is kezdtek alkalmazni. Ezen művek a legváltozatosabb terjedelműek és műfajúak lehettek. Néhány példa ezek közül: Christian Felix Weißétől a *Der Kinderfreund*, Joachim Heinrich Campe *Kleine Kinderbibliothek*a, Arnaud Berquin *L'ami des enfants*ja, Marie Leprince de Beaumont-tól a *Le Magasin des enfants*.

A felvilágosodás kori, gyermekeknek készült erkölcsnemesítő történetek szerkezetük szerint hasonlítottak a moralizáló példatörténetekhez (*moralische Beispielerzählungen*), amely történetek gyökere megtalálható volt az antik retorikában, a bibliai példabeszédekben és a késő középkori prédikációs mesékben (*Predigtmärlein*) (Brüggemann és Ewers, 1982, 47. o.). Ennek az irodalmi műfajnak a szövegei gyakran vegyes tartalmú könyvekben (*Miszellaneen*) jelentek meg.³⁶ A történetekben valamely gyakorlati vagy morális alapelvnek az egyértelmű szemléltetéséről volt szó, amelyet sokszor szólás formájában is megadtak. A fő cél tehát egy-egy tanács szemléletes megjelenítése volt. A felvilágosodás korában íródott történetekben a szóban forgó hiba pusztja megjelenítésén túl már sokszor megmutatták a szereplők fejlődését is.

Ezeknek a kitalált moralizáló történeteknek a célja az volt, hogy – a szórakoztatáson túl – az olvasmányok által jobb emberré formálják az olvasót. Itt a nevelés kérdése központi kérdés volt. Basedow a *Methodenbuch* című művében a nevelés célját az alábbiakban fogalmazta meg:

---

³⁵ Szemák István a morális alatt a „meséből, az eseményből önként leszűrődő” tanulságot értette (Szemák, 1924, 35. o.). Maga a tanítás pedig a vallásosságra, az erkölcsösségre, a hazaszeretetre, emberszeretetre, munkakedvire irányult (Szemák, 1924, 35. o.). Erkölesképés alatt Szemák István a „jóra, igazra és szépre való nevelést” értette (Szemák, 1924, 13. o.).

³⁶ Az első magyar nyelvű könyvek, amelyek pedagógiai tartalmúak voltak, még tükörfordítások voltak. Idővel megjelentek az egy-egy célcsoportnak szánt adaptációk, így a nőknek, fiataloknak szánt könyvek. Ezek – Dombi meglátása szerint – kompilációval készültek, vagyis több műből, a megcélzott olvasóközönséghez igazítottan állították össze (Dombi, 2006, 121. o.).

„A nevelés fő célja az kell, hogy legyen, hogy a gyermekeket felkészítse a közhasznú hazafias és boldog életre” (Basedow, 1770, 123. o.). Az oktatás-nevelés feladataként tehát – az ismeretátadáson túl - az újfajta értékrend közvetítése is megjelent. A polgári erények között feltűnt az engedelmesség, a szorgalom, az igazságosság, a felebaráti szeretet, a saját sorssal való elégedettség, a tolerancia – és mindezek mellett a saját vágyak elnyomása is.

A művek célja végeredményben az volt, hogy hozzájáruljanak a gyerekeknek – de tágabb értelemben véve a lakosságnak – a megfelelő neveléshez, amely törekvés végül is összhangban volt a felvilágosodás haladást pártoló eszméjével. A kor gondolkodói úgy vélték, hogy a morális nevelés hatékonysága növelhető azáltal, hogyha az erkölcsi tanítások szemléletes történetekbe ágyazottan jelenítődnek meg. Basedow szerint azok a morális elvek, amelyeket elbeszélésekkel nem erősítettek meg, nem hatnak a képzelőerőre, mivel csak az elmét foglalkoztatják. Emiatt ezen fajta elbeszélések nincsenek hatással a lélekre sem, így rövid idő alatt elfelejtődnek. „Ezzel szemben, ha a szabályokat elbeszélésekkel megerősítik, könnyű utat találnak a lélek mélyére, az ember szívébe” (Basedow, 1770, 226. o.).

A történetekben megfogalmazott erkölcsi tanulságot igyekeztek az olvasók szintjéhez szabni, erről tanúskodik Chimani egyik művének könyvajánlója is:

„Az első nevelés szükségeire tartoznak a’ rövid és tanúságos történetek leírásai. Ezen szükségét szerentsesen kipótolja e’ jelenvaló könyv, melly világos, és értelmes nyelvén, tellyesen a’ gyermekek’ elméjéhez szabva, adja elő az állatok’ példájában az igaz erköltsre vezető tanúságot, és pedig annyival kellemetesebben; mivel több rézre metszett, és színekkel helyesen kifestett képekkel fel vagyon készítve. Ez azon igaz út, mellyen az olvasást a’ kisdedekkel is meglehet kedveltetni.” (Tudományos dolgok, 1826, 288. o.).

Ewers szerint a filantropista gyermek- és ifjúsági irodalom német nyelvterületen a csúcspontját az 1780-as évek közepén érte el, és meg is tartotta a befolyását egészen a századfordulóig. Az 1790-es évektől a racionalista és filantropista irányzat mellett a gyermek- és ifjúsági művek esetében feltűnt a neohumanista befolyás is (Ewers, 1992, 14. o.). A soron következő fejezetben ezen irányzatok áttekintésére kerül sor.

4.5 A felvilágosodás kori nevelés és a gyermekirodalom

A felvilágosodás az értelem uralmáról, az abba vetett hitről szólt. A felvilágosodás átvette Locke 'tabula rasa' eszméjét, és a korábbi vallási irányultságú nevelés helyett az értelem és a civilizáció felé való célzottan irányuló képzést tette középpontba.

Winkler kiemelte, hogy Locke hatása mutatkozott meg abban, hogy a szülők felelőssége is előtérbe került azt illetően, hogy a gyermekük tanult, a társadalom hasznos tagja legyen (Winkler, 2017, 43. o.).

A 18. század neveléstanára meghatározólag hatott John Locke *Gondolatok a nevelésről* című könyve és Jean-Jacques Rousseau *Emilje*. Locke felfogásában a képzés a gyermeknek a zűrzavarból a világosan rendezett fogalmak felé vezetését jelentette, amelyhez az eszközt az enciklopédikus mennyiségű (tan)anyag megismertetése nyújtotta. Ezen nézett először Nyugat-Európában nyert térnyerést, de idővel megjelent Közép-Kelet-Európában, így Magyarországon is.

Rousseau hozzájárult a nevelés kora újkori megítélésének a megváltoztatásához: véleménye szerint az ember alapvetően jónak születik, csak a környezete teszi rosszá. Rousseau nevelési regénye a természetelvű nevelésről szól, ahol is a jól felkészült nevelő irányítása mellett a neveltet már csecsemőkorában kiragadták a bűnös társadalomból. Rousseau számára a civilizálódás helyett inkább az emberben lévő természetes csíra megtartása volt a fontos. Érdekes megfigyelni az Emile nevelőjének hatalommal való felruházását, ami jellemzően még a felvilágosodáshoz köthető.

A *Mindenes Gyűjtemény*ben 1789-ben megjelent, a gyermekek nevelését is taglaló levélben már hivatkoznak Rousseu-ra, habár az Emilt nem nevezik meg (R. M., 1789, 389. o.).

18–19. század fordulóján az értelmi nevelésre került a hangsúly, és ebben élesen elvált 16–17. századi vallási irányultságú neveléstől. A korábbi kép a tökéletlen, civilizálatlan gyermekről megmaradt, de az ebből az állapotból való kiutat már nem a vallásosság, kegyesség (Frömmigkeiten) jelentette, hanem a képzés. A felvilágosodás nevelési optimizmusa határozta meg a korszakot, ami a nevelhetőség mindenhatóságát jelentette (Pukánszky, 2005, 51. o.).

A gyermek felnőttkori életét a felvilágosodás nevelési eszménye alapján a gyermekkori nevelés döntően befolyásolta. A nevelhetőség lehetősége azonban magában hordozza a nevelés szükségességét. Attól tartották, hogy a megfelelő nevelés elmaradása a későbbiekben súlyos következményekkel jár a későbbiekben.

Mivel az új generációnak a nemzet jövőjét kellett biztosítani, fontos volt a megfelelő teljesítőképesség kialakítása, amit célzott testi, fizikai és erkölcsi képzéssel igyekeztek elérni. A gyermekek szellemét és testét már korai életszakaszban megkezdtek kontrollálni annak érdekében, hogy hatékony önkontrollt alakítsanak ki náluk.

A céltudatos nevelés a személyiség alakítását is magában foglalta, a középpontba a polgári erények, mint a szorgalom, fegyelem kerültek. A nevelés célja, hogy a polgári társaság, vagyis a közösségük hasznos tagjává formálják a gyermeket. A közösségbe való betagozódás, amelynek részét képezte a külső tekintély elfogadására való felkészítés, kiemelt fontossággal bírt. A cél megjelent az 1777-es tanügyi rendeletben is.

4.6 A filantropizmus nevelési eszméje és gyermekirodalmi reformja

A 18. század utolsó harmadának irodalmára a pietizmus³⁷ és a filantropizmus eszméi hatottak elsősorban. A magyar ifjúsági irodalom a német filantropizmus ifjúsági irodalom hatása alatt alakult ki (Szondy, 1932, 399. o.). A német befolyást erősítette az a tény, hogy a magyar peregrinusok jórészt német nyelvterületre mentek továbbtanulás céljából, és – elsősorban a filantropista elveket valló értelmiségiekkel – személyesen is találkozhattak.

Virág Irén is hangsúlyozza, hogy Magyarországon, noha intézményeik nem voltak, mégis széles körben éreztették pedagógiai hatásukat a filantropisták (Virág, 2020, 66. o.).

A 19. század végén Kiss Áron az alábbi elismerő szavakkal nyilatkozott a filantropistáknak a nevelés terén végrehajtott érdemeiről:

---

³⁷ A pietizmus esetében kegyességi alapon nyugvó művek August Hermann Francke munkásságának nyomán jöttek létre.

„Nekik köszönhető, hogy az oktatás művészetté, a nevelés tudománnyá emeltetett, az emlékezet tulságos terhelése helyett az értelem fejlesztésére vettetett a súly, emberiesebb fegyelem s jobb tankönyvek állottak elő, a test képzése sürgetve lőn s a *nép- és ifjúsági irodalom* felkaroltatott” (Kiss, 1881, 2. füz., 105. o.).

Kiss Áron tehát a filantropisták javára írta a nép- és ifjúsági irodalom felkarolását és – végső soron – a létrehozását. De a késő felvilágosodás kori filantropista gyermekirodalmi reform újítása volt az is, hogy a gyermeki világ első ízben lett a gyermekeknek szánt szövegek témája, ami által a felnőttek szerepköre – Otto Brunken szerint – a közvetítő- és nevelő feladatra szűkült le (Brunken, 2005, 27–28. o.).

Az 1936-ban megjelentetett *Pedagógiai lexikon* a filantropista nevelésről a következőket írta:

„A filantropinumban folyt nevelés jellemző vonásai ezek voltak: 1. A testi nevelés erélyes felkarolása. Ügyességet, edzettséget, természetességet sürgetnek. 2. Az értelmi nevelés terén a gyakorlati és életrevaló ismeretekre esik a fősúly. 3. A klasszikus nyelveket, különösen a latint csak a szükségesség szempontjából értékelik. 4. Az erkölcsi nevelés terén az erkölcsöt a tételes vallástól elkülönítik és a pozitív vallástant kizárják az iskolából.” (Fináczy, Kornis és Kemény, 1., 1936, 603. o.)

Schmitt a filantropisták pedagógiai nézetei kapcsán a képzési optimizmusról (*Bildungsoptimismus*) beszélt, mivel egy gyakorlati szemléletű nevelési programot kívántak megvalósítani (Schmitt, 2007). A filantropisták a gyermeket eredendően jónak tartották, aki a nevelés révén válik értelmessé és boldoggá, a nevelés által tanulja meg a benne rejlő képességeket hatékonyan kibontakoztatni. Úgy vélték, hogy a pedagógiai szempontoknak is megfelelő gyermekirodalom képes hozzájárulni a gyermek fejlődéséhez. A gyermekirodalmi művek célja a megfelelő erkölcsi tulajdonságok kialakítása volt, vagyis az, hogy a társadalom számára a leginkább megfelelő jellemtulajdonságokkal rendelkezzenek az olvasók.

Salzmann a schnepfenthali filantropiumában a nevelés a családi élet modelljét követi: az apa mint családfő által vezetett családról mintázták (Schelander, 2013, 128. o.). Jakob Glatz beszámolóiból kiderül, hogy gyermekirodalmi prózáját saját maga is felhasználta nevelési helyzetekben használta, sőt tesztelte is (Schelander, 2013, 127. o.).

A könyvek által „a gyermek egyéni képzését összekötötték a szociális neveléssel” (Wangerin, 2004b, 11. o.). Rousseau felfogásától ebben gyökeresen eltérő nézetet vallottak a filantropusok. Rousseau Emilt a társadalomtól elzártan kívánta nevelni, míg a filantropusok a társadalom normáihoz igyekeztek igazítani a gyermeket, tehát esetükben a nevelés célja a társadalomba való beilleszkedés segítése volt. A filantropistáknál a nevelés ennek megfelelően nem egyénileg történt, hanem a közösségben.

Campe *Iffú Robinzonját* például a gyerekek nagyobb körben hallgatták, és a Robinzonnal történt eseményeket együttesen saját maguk is eljátszották, együtt szöttek, faragtak, kipróbálták közösen mindazt, amit Robizon egyedül volt kénytelen megcsinálni. A felolvasott történetnek az együttes munka révén közösségformáló ereje lett a számukra (vö. Wangerin, 2004b, 14. o.).

A gyermekeket olyan történetekkel próbálták hatékonyan nevelni, amelyek a saját élmény- és tapasztalási körükbe ágyazottak voltak. Úgy vélték, hogy hatékonyabb az olyan történet, amelynek szereplője életkorát, mindennapi tevékenységét, környezetét tekintve hasonlít az olvasóhoz. Ez a felfogás a korabeli gyermek- és ifjúsági irodalmon belül egy átfogó tartalmi változáshoz vezetett, és ennek következményeként a családi élet a gyermekirodalom központi témája lett (Ewers és Wild, 1999, 9. o.).

A schnepfenthali filantrópium vezetője, Christian Gotthilf Salzmann *Rák-könyvében* a hibákra való rávilágítással, a hibákból eredő negatív következmények feltárásával igyekezett elrettentő példát nyújtani az olvasók számára. Salzmann-nál tehát a hibák feltárása megelőzte a jó példa adását (Dombi, 2006, 119. o.).

Nem csak Salzmann, hanem annak követője, intézetének munkatársa, a később gyermekkönyveiről hírnevet szerzett Jakob Glatz is hasonlóképpen járt el műveiben. Glatz igyekezett mind a pozitív szociális tulajdonságokat megerősíteni a történeteiben (Hopfner, 83. o.). Ahogy egyik könyvében fogalmaz „... melegséggel írni, és nem csupán sok érveléssel hatni az elmére, hanem inkább a hangnem szívéllyességével hatni az olvasó erkölcsi érzéseire...”³⁸ (Glatz, 1815, 1. köt., 3–4. o. – ford. SZKK).

---

³⁸ „... mit Wärme zu schreiben, und nicht sowohl durch vieles Raisonement auf den Verstand, als vielmehr durch Herzlichkeit des Tones auf das sittliche Gefühl der Leserinnen zu wirken...”

A pozitív tulajdonságok megerősítése mellett azonban szintúgy figyelmet fordított a negatív tulajdonságok káros hatásainak a szemléltetésére. A történeteiben megfigyelhetünk visszatérő elemeket, így például a kanállal székre mászó kisgyerek balesete. Ezt a rövid történetet a különböző korú gyermekeknek készült könyveiben másként dolgozta ki, ügyelve arra, hogy az eltérő életkorú gyermekek eltérő befogadóképességgel rendelkeznek.

Campe – és kortársai – a könyveikben általában olyan hibákra, esendőségekre irányították rá az olvasók figyelmét, amelyek tartós egészségkárosodáshoz vezettek.

Ennek oka feltételezésünk szerint egyrészt a kor hiányos egészségügyi rendszerében, másrészt pedig a kezdetleges szociális ellátó rendszerében keresendő. Az emberek csak a maguk munkájára számíthattak, és ha kiestek a termelésből, a családjukra voltak utalva, segélyt az államtól nagyon kivételes esetben kaptak.

4.7 A neohumanizmus és Pestalozzi

A 18. század első felében kialakuló neohumanizmus pedagógiájának középpontjába a gyermekek belső világának a vizsgálata, megértése és fejlesztése került. Az 1790-es évektől a német nyelvterületeken a neohumanista mozgalom elkezdte visszaszorítani a filantropista nevelést. A neohumanizmus önzetlen művelődési eszménye ellentétben állt a filantropisták hasznosság szempontú felfogásával. „A neohumanizmus szabadságra és öntevékenységre akar nevelni s küzd kora enciklopédizmusa ellen. Képviselői közül magyar földön főleg Gesner, Ernestí, Heine és Herder hatottak.” (Csighy, 1936, 19. o.)

A neohumanista felfogás értelmében a harmonikus személyiséget az antik esztétikai képzési ideálhoz próbálták közelíteni, amely az ember saját akaratából történő képzését támogatta. A neohumanizmus „művelődési eszménye Winckelmann, Herder és Goethe hatása alatt egyoldalúan individualisztikus jellegű” volt (Kornis, 1926, 2. o.). A neohumanista nevelés képviselői az egyetemes embernevelésre törekedtek. Kraus könyvében kiemeli, hogy az azonnali használhatóságot és alkalmazhatóságot célzó pedagógiai elképzeléseket fogalmazták meg (Kraus, 2008, 12. o.). A neohumanista felfogás szerint a nevelők a büntetés és jutalmazás kérdéskörét a gyermek személyisége felől igyekeztek megközelíteni.

A neohumanista elképzelés úgy tükröződött vissza az iskolai használatra szánt irodalomban, hogy kizárólag az oktatásra koncentráló és arra korlátozódó szövegek jöttek létre (Brunken, 2005, 30–31. o.). „A tárgyi tudás fontosságát különösen a neohumanisták hangsúlyozzák, s mivel ez nem szavak, hanem dolgok tudását jelenti, fokozott jelentőséget kapnak a reáliák, a természettudományos ismeretek.” (Heksch, 1964, 400. o.)

Korábban a költemények és a prózai szövegek mindig valamely konkrét célhoz kötöttek jelentek meg az iskolai könyvekben, olvasókönyvekben.

Általában vagy a retorikai és stilisztikai ismeretek gyakoroltatásához használták azokat, vagy pedig a megfelelő viselkedés elsajátításához nyújtottak eligazítást. Fallbacher szerint éppen a neohumanizmus iskolareformjának hatására ismerték el a művészet és az irodalmat, és a velük való foglalkozást, amelyeket a szép megjelenési formáinak tartottak, a harmonikus személyiség képzésének tekintették, ami végeredményben a képzési reform célja volt (Fallbacher, 1992, 17. o.).

Kornis Gyula a neohumanista művelődésezsmény magyarországi befogadásával kapcsolatosan úgy vélekedett, hogy a magyar írók inkább a külsőségek terén követték a görög szellemiséget (Kornis, 1927, II. köt., 263. o.). Kis János *Gyermekek és ifjak Tárháza* (1805) és az *Ifjúság barátja* (1816) című műveiben találkozhatunk ezzel a stílussal, amelyet Drescher Pál mint „komolykodó, tudóskodó, vértelen ismeretközlő irodalmat, mely valódi népszerűsége a gyermekvilágban sehol és soha sem tett szert” jellemzett (Drescher, 1934, 36. o.).

Pestalozzi elképzelése szerint az erkölcsileg, szellemileg elsüllyedt világ számára a kiutat ebből az állapotból az emberségre való nevelés rejti (Kraus, 2008, 55. o.). Pedagógiája szerint a nevelés célja az erkölcsös emberré való formálás. Számára ez az erkölcsös ember a jóra, a szeretetre törekszik, életének alapja a vallásos hitben gyökerezik. Pestalozzi számára kiemelt fontossággal bírt a családi nevelés.

Pestalozzi munkásságát Váradi Szabó János ismertette elsőként a *Hazai és Külföldi Tudósítások* hasábjain még 1816-ban. A cikk szerzője egy évet töltött Pestalozzi nevelőintézetében, és hazatérése után az ott eltanult módszert alkalmazta nevelői pályafutása

során.³⁹ Várad Szabó a tanulmányában megírta a módszerrel kapcsolatos tapasztalatát, miszerint Pestalozzi szellemében nevelkedett tanítványai „mind a tudományokban, mind a jó erkölcsben mind pedig a testi gyakorlatokból származni szokott ügyességben” feltűnő előrehaladást mutatnak.” (Fehér, 1999c, 98. o.)

Pestalozzi életművét illetően megoszlottak a vélemények,⁴⁰ míg Folnesics Lajos módszerének ellenzői közé tartozott, addig a Folnesicshez hasonlóan neohumanista Schedius Lajos (1768-1847) Pestalozzi hívének számított.

Schedius ráadásul az evangélikus egyház iskolafelügyelőjeként a pesti evangélikus tanítóknak kiadott 1816-os utasításában Pestalozzi módszerét a tanítás során követendő módszerként ajánlotta az iskolák számára (Csighy, 1936, 7. o.).

4.8 A romantika gyermekirodalmi programja

Németföldön a gyermekirodalom kibontakozásának első reformja a filantropistákhoz kötődött. A második reform – a romantika⁴¹ gyermekirodalmának a kibontakozása – a 19. század első két évtizedére volt tehető.

A filantropisták felfogásában a gyermekirodalom éppen a gyermekekre szabott volt, mivel a művek megalkotásánál a gyermekből indultak ki (Ewers, 1995, 12. o.). A felvilágosodás ellenpólusaként létrejövő romantika idején megváltozott a gyermekirodalom. Olyan új motívumok kerültek be a művekbe mint a várak, romok, lovagi történetek, kísértetek és egyéb kitalált lények. A csodálatos mint motívum helyt kapott a gyermekkönyvekben is.

A kor gyermekképét leginkább Johann Gottfried Herder gyermekekről való elmélete határozta meg. Herder párhuzamot vont az emberi individuum fejlődése és a történelem alakulása között. A gyermeki létet a keleti patriarchális társadalom fokának feleltette meg,

---

³⁹ Várad Szabó János a Vay családnál nevelősködött.

⁴⁰ A *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban megjelent cikk kapcsán kibontakozó sajtóvitáról lásd. Fehér Katalin összefoglaló írását (Fehér, 1999c).

⁴¹ A romantika a felvilágosodás eszméiben való csalódottság kifejeződéséeként a 18. század legvégén létrejövő stílusirányzat. A németeknél a romantika a klasszicizmussal egy időben, és emiatt szoros egymásra hatással jelentkezett.

amelyben a vallás, az autoritás és az engedelmisség irányítják a személyt, de ezek mellett megjelenik a naív bizalom és a csoda iránti hajlam (Ewers, 1994, 9. o.).

A gyermeki sorsokat ábrázoló történek gyakran a töredékesség, befejezetlenség látszatát keltették, és ezzel élesen szemben álltak a felvilágosodásnak a sikerességről szóló polgári eszményével (Wangerin, 2004a, 29. o.). Elsősorban a preromantika korában a gyermek érését, növekedését természetes folyamatként képzelték el, és tartózkodtak az ebbe való beavatkozástól (Wangerin, 2004a, 32. o.). Ennek a felfogásnak az volt a pedagógiai-irodalmi háttere, hogy mivel úgy gondolták, hogy az oktatás felőli beavatkozás a folyamatba hátráltatná a gyermek fejlődését, igyekeztek azt a háttérbe szorítani. A gyermekirodalmi művekből ekkor vették el a korábbi időszakok pedagógiai célzatosságát, ez lett az első olyan korszak, amikor is a gyermekirodalom mentes lett a pedagógiától (Wangerin, 2004a, 32. o.).

A romantika gyermeke – a felvilágosodás engedelmes, a nevelésnek hála a kívánt tulajdonságokkal felruházott gyermekével ellentétben – immáron a szabadság megtestesítője lett. Jellemző részlet Eichendorff *Ahnung und Gegenwart* című művében az a jelenet, amikor az ifjú olvasó a romantikus művek fantáziavilágába merült el. A felvilágodás eszméit hirdető tanítója viszont elvette könyvét, és helyette Campe *Robinson*-regényét adta át praktikus olvasnivaló gyanánt:

„Mindez a dicsőség nem tartott sokáig. Udvarmesterem, egy felvilágosult ember, felfedte titkos tanulmányaimat, és elvette tőlem szeretett könyveimet. Vigasztalhatatlan voltam. De Istennek hála, az elvétel túl későn jött. A képzeletem a zöld erdős hegyeken, a történetek csodái és hősei körében elég egészséges, szabad levegőt szívott magába ahhoz, hogy ellenálljon a jőző világ támadásának. Most megkaptam Campes *Kinderbibliothek*-jét. Abból megtudtam, hogyan lehet babot ültetni, esernyőt saját kezűleg készíteni, ha Robinsonhoz hasonlóan egyszer egy lakatlan szigeten találnám magam, valamint néhány cukormáz, nemes cselekedetet, némi szülői és gyermeki szeretetet rejtvényekbe bújtatva. E pedagógiai gyár közepette Matthias Claudius néhány kis dala meghatóan és csábítóan ütötte meg a szívemet.”⁴² (Eichendorff, 1815 – ford. SZKK)

---

⁴² „Alle diese Herrlichkeit dauerte nicht lange. Mein Hofmeister, ein aufgeklärter Mann, kam hinter meine heimlichen Studien und nahm mir die geliebten Bücher weg. Ich war untröstlich. Aber Gott sei Dank, das Wegnehmen kam zu spät. Meine Phantasie hatte auf den waldgrünen Bergen, unter den Wundern und Helden jener Geschichten gesunde, freie Luft genug eingesogen, um sich des Anfalls einer ganz nüchternen Welt zu

Az idézetből is látszik, hogy a romantika korában a polgári létben inkább annak a visszatartó erőt látták, amely elől a fantáziavilágba menekültek.

Nagyjából a késő romantika korától kezdődően (1815–1848)⁴³ a gyermekkort egy külön körülhatárolt életszakasznak tekintették, és ekkortájt formálódott meg az a vélekedés is, amely szerint a gyermekkor és a felnőttkor között létezik egy további életszakasz, a serdülőkor. Ekkor kezdődött a gyermek- és ifjúsági irodalom különválása (Brunken, 2005, 33–34. o.). Annak a nézetnek, hogy a gyermekkort a késő romantika korától különálló életszakasznak tekintették, folyománya lett, hogy igyekeztek a gyermekeknek megfelelő oktatási anyagokat, illetve játékokat kifejleszteni (Füller, 2006, 12. o.).

Az a felfogás, hogy a gyermeket természetes körülmények között, a nevelés zavaró tényezőjétől mentesen hagyják felnőni, a biedermeier korszakban hamar leredukálódott arra, hogy a gyermekre mint kedves kis teremtményekre tekintettek (Wangerin, 2004a, 32. o.). A biedermeier volt az a korszak, amikor először jelentek meg a terjedelmesebb, szórakoztatva mesélő gyermek- és ifjúsági könyvek. Ezek szerzőit leginkább a nevelő-író (*Erziehungsschriftsteller*) megnevezéssel lehetett illetni. Közéjük tartozott a katolikus Christoph von Schmid (1768–1854), az osztrák tanító, Leopold Chimani (1774–1844), a drezdai népiskolai igazgató, Gustav Nieritz (1795–1876) és Christian Gottlob Barth (1799–1862), sváb származású lelkész és kiadó. Kalandos történeteik újdonságot jelentettek a felvilágosodás nevelő és moralizáló írásaihoz képest (Füller, 2006, 1–3. o.).

A biedermeier időszak több jellemzője is megtalálható a későbbi korok gyermekirodalmában is, így például a családi boldogság és harmónia, az értékközpontúság, a vidámság és érzékenység, a természethez való kötöttség, az eszmény és a mindennapi valóság közötti feszültség elfogadása (Brunken, 2005, 38–39. o.). Heinrich Hoffmann *Struwwelpeter* című könyvének történetei 1845-ből már humorral átítva tárta az olvasó elé korának erkölcsi nézeteit.

---

erwehren. Ich bekam nun dafür Campes *Kinderbibliothek*. Da erfuhr ich denn, wie man Bohnen steckt, sich selber Regenschirme macht, wenn man etwa einmal, wie Robinson, auf eine wüste Insel verschlagen werden sollte, nebstbei mehrere zuckergebackene, edle Handlungen, einige Elternliebe und kindliche Liebe in Scharaden. Mitten aus dieser pädagogischen Fabrik schlugen mir einige kleine Lieder von Matthias Claudius rührend und lockend ans Herz.”

⁴³ 1808-ban jelent meg a *Des Knaben Wunderhorn*, a Grimm-testvérektől a *Die deutschen Sagen* (1816/1818) és Ernst Moritz Arndtől a *Märchen und Jugenderinnerungen* (1818).

A történetekben szereplő gyermekek büntetése ugyan a korábbi időszak nevelési szellemével összhangban a gyermek bűnéből következik, de ezek a büntetések már eltúlzott, kifigurázott formában jelennek meg. Például a mór børszínén gúnyolódó gyermekeket egy hatalmas tintatartóba taszította be, akik emiatt még a mórnál is feketébbek lettek.

Wangerin a következőket írta a felvilágosodás és a romantika gyermekideáljával kapcsolatosan: Mind a felvilágosodás, mind pedig a romantika megteremtette a maga egyedi gyermekképét. A romantika gyermekideálja tudatosan különbözött az előző korszakétól. Viszont a két korszak közös gyermekképéből fejlődött ki a polgári társadalom – részben máig fennmaradt – gyermekideálja (Wangerin, 2004a, 33. o.).

A korszak íróinak, Gustav Nieritznek, Christoph von Schmidnek vagy éppen Franz Hoffmann-nak a művei viszonylag hamar, már az 1820-as évektől bekerültek – igaz, időnként meglehetősen rossz fordításban – a magyar könyvpiacra.

5 Az ábécés könyvek és az olvasókönyvek az iskolai- és a magánoktatásban

5.1 Ábécés- és olvasókönyvek a német nyelvterületeken a felvilágosodás korában

A katekizmus-ábécék a német nyelvterületen az általános tankötelezettség bevezetése előtti időszakban közvetítették a hit és az elemi ismeretek alapvető tanait. Tematikájuk sokáig egységes rendszert követett: az olvasástanítás során a betűztető módszert alkalmazták, az ábécéskönyv első oldala, illetve oldalai a kis- és nagybetűs ábécét tartalmazta, ezt a betűösszetételek, illetve különféle szótagok felsorolása követett. Ezután következett a katekizmus, majd az imádságok, szólások (Brüggemann, 1979).

Az első ábécés könyvek egyike Jakob Griesbeutel *Stimmenbüchlein* című könyve volt 1531-ből és a *Die Teutsche Kinder Tafel* 1534-ből. Az olvasókönyv első német nyelvű írásos említése az 1619-es weimari iskolai rendtartásból ismert (Helmers, 1970, 13. o., idézi: Fischer, 2009, 116. o.).

Német nyelvterületen olvasókönyvek a 17. század elején jelentek meg. Az olvasókönyveknek az iskolai oktatásban történő használatának kezdete azzal magyarázható, hogy ettől az időszaktól vezették be a német nyelvet a tanórákon, ami a nyelvtanuláshoz szükséges tankönyv- és olvasókönyv létrejöttét eredményezte – ezen könyvek tehát a nyelvtanulást segítették. Az első olvasókönyvek szerkezete még hasonlított a latin iskolák olvasást tanító könyveihez, további jellemzőjük volt, hogy világi tartalmú szövegek ezekbe még nem kerültek.

A 18. század első harmadában adták ki azokat az ábécéskönyveket, amelyek a tartalmukat tekintve már különböztek az elődeiktől. Ezek az újabb típusú tankönyvek a felvilágosodás szellemében készültek, és bennük az olvasásgyakorláshoz korábban használt vallási szövegek helyét kezdték átvenni a moralizáló-tanító jellegű írások, de ezek mellett ott voltak még a vallási tartalmi szövegek is. Az újfajta szövegek a mindennapi élethelyzetekből vett szituációkon alapultak, és általában rövid versek, szólások formájában jelentek meg. A könyvek egy részében – a tanultakat alátámasztandó – illusztrációk, metszetek is kerültek.

Az ábécéskönyvek kiadása különösen a 18. század második felében lendült fel, amely folyamatban elsősorban a filantropisták játszottak szerepet. Ebben az időszakban a silabizáló

módszeren kívül más, új olvasástanítási módszerek is létrejöttek, ami szintén hozzájárult az újfajta ábécéskönyvek készítéséhez.

A felvilágosodás kori első jelentős ábécéskönyvek közé tartozott Christian Felix Weisse műve 1773-ból (Weisse, 1773). Néhány évvel később adta ki Joachim Heinrich Campe a *Neue Methode, Kinder auf eine leichte und angenehme Weise lesen zu lehren* című, illusztrált olvasókönyvét (Campe, 1778). Ezen mű tekinthető Campe 1807-es megjelenésű, *Neues Abeze- und Lesebuch*⁴⁴ című, szintén képes olvasókönyv előzményének.

5.2 Rochow Kinderfreundja

A felvilágosodás korában olvasókönyv alatt azt a könyvtípust értették, amely Rochow⁴⁵ *Kinderfreund* című munkájának mintájára készült (Ewers, 1992, 61. o.). Rochow Reckahnban, egy faluban alapított a parasztgyermek számára népiskolát 1772-ben. Még ugyanebben az évben a *Versuch eines Schulbuches für die Kinder der Landsleute, oder zum Gebrauch der Dorfschulen* című könyvében felvázolta a falusi iskoláztatás helyzetét, illetve javaslatokat fogalmazott meg annak modernizálására (Rochow, 1772). Az 1776-ban kiadott *Kinderfreund* című könyvében a falusi életből vett példázatos, erkölcsi tanulságokkal záródó történeteket írt meg (Rochow, 1776). A történeteket bibliai idézetekkel zárja, „hiszen a nép körében továbbra is a Biblia jelenti a legfőbb tekintélyt” (Németh, 2014).

A 18. század második felében már megpróbálták az olvasmányokat az olvasók életkori sajátosságaihoz igazítani. Rochow olvasókönyvének, a *Kinderfreund*nak, amelyet az első világi tartalmú, iskolai használatra szánt olvasókönyvként tartanak számon (Fleckensteinné Cservenka, 2001, 51. o.), újdonságát az jelentette, hogy az már moralizáló történeteket és ismeretközlő részeket is tartalmazott.

---

⁴⁴ Ez a gazdagon illusztrált ábécéskönyv a század első felében még számos kiadást élt meg.

⁴⁵ Friedrich Eberhard von Rochow (1734–1805)

Rochow olvasókönyvének egyik fontos újítása volt, hogy abban az olvasás tanításán, gyakorlásán túlmenően a beszéd- és értelemgyakorlatokra is hangsúlyt fektetett.⁴⁶ Ennek a módszernek az alapját Fináczy Ernő a következőképpen fejtette ki:

„Az elemi iskola a maga oktató célját csakis a fogalmak pontos elemeztetésével érheti el. A fogalmakat szók jelölik meg. Hogy a fogalmat megértessem, a szót kell magyaráznom, így lép kapcsolatba szó és fogalom. A nyelvnek és a gondolkodásnak ezt a kifejtését csakis értelemgyakorlatok (*Verstandesübungen*) biztosítják, melyeknek az elemi iskolán végig kell vonulniok. Nemcsak a kezdőfok, hanem az összes népiskolai fokozatok beszéd- és értelemgyakorlatairól van szó. Mindent jól megértetni, minden hasznos dologról világos fogalmakat szereztetni szó- és fogalommagyarázat útján, ez az igazi feladata a népiskolai oktatásnak. A szók és a fogalmak pedig csak „közhasznú” dolgokra vonatkozhatnak... Az oktatás értelemfejlesztő, gondolkodtató módszerrel folyt, melynek külső eszköze a kérdésekben és feleletekben haladó tanítási-alak.” (Fináczy, 1927, idézi: Bartók, 1982, 218. o.).⁴⁷

Az értelemfejlesztő gyakorlatairól a *Methodenbuch* című könyvében Zerrenner az alábbiakat írta:

„Amikor az értelemgyakorlatokról beszélünk, a *megértés* szót nem a tudományos értelemben használjuk, hanem inkább abban az értelemben, ahogyan azt Rochow megállapította, a szokványos élet jelentésében, ahol az *értelem* a helyesen kiképzett ész jelentí. Az *értelemgyakorlatok* tehát az elme összes gyakorlatára vonatkoznak: Az értelem, az ész és az ítélőképesség erői, de a képzelőerő és az ítélőerő stb. is ide tartoznak. A *gondolkodási gyakorlat* ugyanazt fejezi ki, mert a gondolkodás többé-kevésbé minden szellemi képességet aktivál, és nem áll másból, mint az egyéni nézetek fogalmakká, ítéletekké és következtetésekké való átalakításában. Minden megértési vagy gondolkodási gyakorlat célja tehát a gondolkodási képesség fejlesztése, és annak a készségszintig való gyakorlása.”⁴⁸ (Zerrenner, 1816, 125–126. o. – ford. SZKK)

---

⁴⁶ A beszéd- és értelemgyakorlatok ötletét elsőként Comenius vetette fel ugyan, de tényleges, gyakorlati alkalmazására először Rochow iskolájában került sor (Váradi, 1932, 1004. o.).

⁴⁷ A beszéd- és értelemgyakorlatok fontosságát mutatja, hogy az bekerült a magyarországi 1868. évi törvény 38. te. a népiskolák kötelező tantárgyai közé (Bartók, 1982, 219. o.)

⁴⁸ „Wenn von Verstandesübungen die Rede ist, so wird das Wort *Verstand* nicht in der wissenschaftlichen, sondern in der, besonders durch von Rochow festgestellten, Bedeutung des gewöhnlichen Lebens genommen,

Rochow tanítással kapcsolatos felismerésének a lényegét az a gondolat adta, amely szerint „a szóbeli kifejezést, a hangos beszédet az étellel együtt tanuljuk” (Bartók, 1982, 218. o.). Ez a szemlélet különösen fontos volt falusi iskolájának gyakorlatias közegében. Törekedett továbbá a közhasznú ismeretek (*gemeinnützige Kenntnisse*) megtanítására, vagyis arra, hogy „az iskolai tanítás legyen tekintettel a gyakorlati életre” (Gockler, 1912, 263. o.). A közhasznú ismeretek átadását Rochow részint a hitoktatás olvasmányaihoz kapcsolható földrajzi, történelmi stb. magyarázatokban látta.

A műveiben található történetek „saját készítményei voltak s nem száraz tankönyvi modorban írva, hanem vonzó, a gyermeket gyönyörködtető módon, egyszerű, világos iránylyal” (Dezső, 1897b, 488. o.). A munkássát méltatva Dezső Lajos hangsúlyozta, hogy a „népiskola egyoldalú vallásos képzését” Rochow azáltal haladta túl, hogy „erkölcsi tanításokkal, közhasznú ismeretekkel igyekszik a népiskolai növendéket a babonától ment vallásosságra, a természet erőinek a polgári (különösen a földmives) foglalkozásban értékesítésére vezetni.” (Dezső, 1897b, 486. o.)

Rochow *Kinder-Freundja* nemcsak hazájában, Poroszországban örvendett népszerűségnek, és terjedt el az iskolai oktatásban, hanem átkerült a Habsburg Birodalomba is, s ennek révén Magyarországra is. Felbiger Rochow műve alapján dolgozta ki az osztrák népiskolák számára írott olvasókönyveit (Dezső, 1897b, 487. o.).

Dreiszeiger Rochow követőiről a következőket írta: legelső utánzója Németföldön Wilmsen volt, akinek a *Deutscher Kinderfreund* című műve 1802-ben jelent meg. A reálismeretek hangsúlyosabban szerepeltek itt mint Rochow esetében. A későbbi német reál-olvasókönyveknek Wilmsen könyve az eredete. Ezen típusú olvasókönyvekben az erkölcsi tartalmú olvasmányok mellett inkább a földrajzi, történelmi, természetrajzi, egészségügyi, alkotmánytani, illetmáni és nyelvtani közlemények kaptak helyet. Dreisziger Rochow követői közé sorolja – de nem a Wilmsen-féle hangsúllyal – Türk, Völter, Mörschel, Glatz, Thieme munkáit (Dreisziger, 1896, 5. o.)

---

wo *Verstand* die recht ausgebildete Vernunft bedeutet. *Verstandesübungen* sind also Uebungen sämtlicher Geisteskräfte, des Verstandes, der Vernunft und Urtheilskraft, ja auch der unteren, der Einbildungskraft, des Gedächtnisses u. s. w. Das Wort *Denkübung* sagt daselbe; denn das Denken fsetzt mehr oder weniger alle Geisteskräfte in Thätigkeit, und besteht in nichts Anberem, als in dem Verarbeiten der einzelnen Anschauungen zu Begriffen, Urtheilen und Schlüssen. Alle Verstandes- oder Denksübungen haben also den Zweck, das Denkvermögen zu entwickeln, und bis zur Fertigkeit zu üben.”

5.3 Johann Ignaz Felbiger iskolareformja

Johann Ignaz Felbiger⁴⁹ volt az osztrák és a magyar általános iskolai rendszer 1770-es évekbeli reformjának legfőbb képviselője. Felbiger II. Frigyes porosz király megbízásából még egy évtizeddel korábban átszervezte a sziléziai tartomány alsófokú katolikus iskolarendszerét. Az általa 1765-ben kidolgozott iskolai reformokat utóbb kiterjesztették Szilézia katolikus iskoláira.

Felbiger nevéhez kötődik a „normamódszer” (régies nevén: *normális módszer*, *Normal-Methode*) kidolgozása. Ez olyan új tanítási módszer kifejlesztését jelentette, amelyben központi szerephez jutott az együtt tanítás és a közös olvasás. A módszerrel a nagy létszámú osztályokban igyekeztek a tanítás hatékonyságát növelni. A normamódszer az alábbi öt alapelvet foglalta magába, amelyet a Pukánszky Béla–Németh András-féle *Neveléstörténet* könyv alapján ismertetünk:

1. Az együttes tanítás elve. A korábbi tanítási módszer alapján a tanító az írást-olvasást egyéni foglalkozás keretében tanította meg. Az egyéni oktatás helyett a tanító a normamódszer alapján egyszerre adta át az anyagot az egész osztálynak.

2. Az együttes olvasás elve. Az egyéni olvasástanítás és -gyakorlás helyett több gyermek is olvasott egyszerre. Ezzel lehetővé vált, hogy egyidejűleg akár tucatnyi gyermek is gyakorolja ugyanazt a tevékenységet.

3. Az olvasmányhoz kapcsolódó tanítói kérdések elve, vagyis a katekizálás. A gondolkodtató kérdésekkel a gyermekek szövegértését ellenőrizték.

4. A kezdőbetűzés. Az olvasmányok szó szerinti megtanulása az emlékezet fejlesztését szolgálta. A szövegek könnyebb megjegyzését, illetőleg felidézését segítette a kezdőbetűzés, vagyis az, hogy a megtanulandó szöveg szavainak kezdőbetűjét megadták a táblára írva.

5. A táblázatba foglalás elve. Egy megtanulandó ismeretkör fogalmainak rendszerét rendszertáblázat (tabella) formájában tárták a tanulók elé (Pukánszky és Németh, 1996, 258–259. o.).

---

⁴⁹ Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) apát a sziléziai Saganban.

Németföldön az iskolák tankönyvkínálatát a sokszínűség jellemezte, amelynek oka az volt, hogy – elsősorban a protestáns – iskolák az egyes tartományokon belül saját ábécés- és olvasókönyvet adtak ki, amelyek a felvilágosodás szellemiségében, és elsősorban a filantropisták hatására íródtak. Ezen tankönyvek sokszor illusztráltak voltak. A könyvek tartalma között gyakran volt átfedés, ami abból adódott, hogy a szerzők egymástól vettek át szövegeket.

A Felbiger-féle könyvek ezzel szemben nem tartalmaztak illusztrációkat. Hogy Felbiger miért ellenezte kifejezetten az illusztrációkat, annak okát már az 1760-as években kiadott ábécéskönyvének előszavában kifejtette (Felibiger, 1763). Véleménye szerint a képek túlságosan lekötik a gyermekek érzékszerveit, akik ahelyett, hogy a szövegre koncentrálnának, inkább a képi anyaggal foglalkoznak. Ez az érvelés érthető Felbiger szempontjából, aki a normamódszerrel a tanítás hatékonyságán szándokozott javítani. A tananyag koncentrált átadásával a tanításra jutó kevés időt igyekezett minél hatékonyabban kihasználni. Erre többek között azért is szükség volt, mert a falusi iskolák tanulói csak néhány hónapon keresztül – jellemzően télen – jártak iskolába, egyébként otthon segítettek a gazdaságban. A tanítónak így a rendelkezésére álló kevés idő alatt kellett az olvasás megtanulásába bevezetni a gyermekeket.

„Mennyire nem előnyös ez a vidéki nép gyermekei számára, akik éppen ezért a falusi iskolákban oly keveset tudnak olvasni, mert a téli hónapokban, amikor is csupán akkor járnak iskolába, alig tanulják meg a betűket, és az olvasásig sohasem jutnak el, és a nyári hónapokban ismét elfelejtik azt a keveset, amit télen tanultak, következésképpen télen mindig újra kell tanulniuk.”⁵⁰ (Felibiger, 1763, 8. o. – ford. SZKK).

Felibiger úgy vélte, hogy módszerével egy hónap alatt képesek a gyermekek az ábécé betűinek a megtanulására (Felibiger, 1763, 8. o.).

„A tanítás mindkét típusa, a régi és az új, megegyezik abban, hogy a gyermekeknél a betűk tanulásánál az érzéki érzeteket ébresztik fel, a különbség az, hogy a régi módszer esetében a kellemetleneket, az új módszer esetén pedig a kellemeseket ébresztik fel.

---

⁵⁰ „Wie vorteilhaft ist dieß nicht für Kinder der Landleute, die eben deßhalb in Dorf-Schulen so wenig lesen können, weil sie in den Winter-Monathen, während welchen sie allein die Schule besuchen, kaum die Buchstaben lernen, niemals aber bis zum Lesen gebracht werden, und denn während der Sommer-Monathe das im Winter erlernte wenige wieder vergessen, folglich immer im Winter vom neuen zu lernen bemüßiget sind.”

Ez utóbbi megszerzéséhez kiadtak néhány olyan ábécéskönyvet, amelyeknél a betűkhöz képeket tettek, amelyek megnevezése a fent álló betűvel kezdődik, amely azonban a gyermekek érzékelését túlságosan igénybe veszi és eltereli, ami által azok fő tanulnivalónak nem a betűket, hanem a képeket tekintik. Ehhez képest az új módszernek olyan sok előnye van mint az értelem és az érzékek öröme egyszerre, mintha csak egyedül az érzékeknek szerezne örömet.”⁵¹ (Felbiger, 1763, 12. o. – ford. SZKK)

Az ábécéskönyvekből német nyelvterületen a 19. század során részben játékos képeskönyv lett⁵², bennük a vallási tartalom helyett a komikusság és az íróna kapott helyet (Wiedemann, 1979, 4. o.).

5.4 Ábécéskönyvek Magyarországon

Magyarországon az olvasástanítás kezdetét a 11. századra teszik. Kezdetben még nem létezett külön ábécéskönyv az olvasástanításhoz; csupán az elemi latin nyelvkönyvek első oldalán volt megtalálható a latin ábécé. 1560-ban született meg az olvasástanítással kapcsolatos első hivatalos határozat, amikor is a nagyszombati katolikus zsinat a népiskolák megszervezése kapcsán a tanítók feladatai között az olvasás és írás tanítását is megnevezte (Péterffy, 1742, 111. o., idézi: Mészáros, 2001, 15–16. o.). Magyarországon a 16. század közepétől jelentek meg ábécéskönyvek, amelyek megteremtették „a középkorinál szélesebb körű olvasni tudást” (Mészáros, 2001, 16. o.).

Az első magyar nyelvű ábécéskönyveket a 16. század során még a főúri családok gyermekei számára készítették (Mészáros, 2001, 22. o.).

---

⁵¹ „Beyde Lehrarten die alte, und die neue kommen darin überein, daß man den Kindern bey Erlernung der Buchstaben sinnliche Empfindungen erwecket, der Unterschied ist, daß bey der alten Methode unangenehme, nach der neuen angenehme Empfindungen erwecket werden. Dieses letztere zu erhalten haben einige welche a. b. c. Bücher herausgegeben, zu den Buchstaben Bilder gesetzt, deren Benennung sich mit dem darüber stehenden Buchstaben anfängt, wodurch aber die Sinnlichkeit der Kinder zu sehr eingenommen, und zerstreuet wird, so daß sie nicht die Buchstaben, sondern die Bilder als die Haupt-Sache, die sie lernen sollen, ansehen. Vor dieser Methode hat daher die neue so viel Vorzug, als ein Vergnügen des Verstandes und der Sinne zugleich, Vorzug hat vor dem Vergnügen der Sinne allein.”

⁵² Ilyen volt többek között 1819 környékéről az *Unverwüstliches ABC und Bilderbuch für kleine Kinder* című, gazdagon illusztrált ábécéskönyv (Unverwüstliches ABC, 1819).

A magyar nyelvű nyomtatott tabula-ábécéskönyvek és katekizmus olvasókönyvek csak lassan jutottak el az alsóbb társadalmi rétegekhez.

Magyarországon az első ábécéskönyvek a Donatus-ábécéskönyvek⁵³ utódai, a katekizmus-ábécéskönyvek voltak. Ezen könyvtípusnál az első rész a betűk (ábécé) felsorolását, ill. felosztását tartalmazta, a második részben a különféle betűgyakorlatok és betű-összekapcsolási táblázatok, illetve szótagoszlopok voltak, míg az utolsó részt az olvasásgyakorlási szövegek alkották. Ezek kezdetben a kívülről megtanulandó katekizmus-szövegek voltak, amelyekkel a tanulók egyúttal az olvasást is gyakorolták (Mészáros, 2001, 19. o.). A korabeli, Európa-szerte elterjedt olvasástanulási módszer a silabizáló módszer volt:⁵⁴ az első magyar ábécéskönyvek is még a latin olvasástanítási módszert követték, amelyet „a korabeli magyar nyelvtanok felhasználásával – a magyar nyelv sajátos viszonyaira” alkalmaztak (Mészáros, 2001, 20. o.).

Az első magyar ábécéskönyveket – az 1538-ban megjelentetett ábécéről, amelyek Gálszécsi István *A keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecskéjéhez*, illetve Székely István *Keresztyénségnek fundamentomáról való tanuság* című könyvéhez voltak függesztve – nem ismerjük (Drescher, 1934, 19. o.). Az első ismert magyar ábécéskönyv Sylvester János *Grammatica Hvngarolatina in usum puerorum recens scripta* könyve volt 1539-ből.

Sylvester munkáját Dévai Bíró Mátyás „krakkai ABC”-ként is nevezett *Ortographia Ungaricaja* követte 1549-ből, bár Drescher Pál feltételezése szerint ennek a könyvnek lehetett korábbi kiadása is (Drescher, 1934, 19. o.). Az első, töredékeiben fennmaradt magyar nyelvű ábécéskönyv a „kolozsvári ábécéskönyv” volt, amelyet 1553-ban adott ki Heltai Gáspár.

A korszak további jelentős tankönyve Bornemisza Péter *Négy Könyvetske a Keresztyeni Hitnek Tudományáról* című munkája volt, amely 1577-ben jelent meg, és négy, tartalmilag nem összefüggő részből állt. Az első könyv egy ábécéskönyv, amely a hangok sorrendjét, felosztását és a betűkapcsolatokat tartalmazta, illetőleg az utolsó részben vallásos

---

⁵³ Donatus, ókori római nyelvésznek a 4. században elkészített nyelvtana volt az *Ars grammatica* avagy *Ars maior*. Ennek rövidebb változata az *Ars minor*ként is ismert *Donati de partibus orationis ars minor*. „Ezt a katekizáló modorban írt kisebb grammatikát használták a kezdő oktatásban” az olvasástanítás könyveként (Adamikné Jászó, 2006, 73. o.).

⁵⁴ Az ábécéskönyvek felépítése során követték az olvasástanítás silabizáló- vagy betűtettő módszerét: először az egyes betűket tanították meg, majd ezek összekapcsolásával a szótagoknak, majd a szavaknak az olvasását gyakorolták. Ezt követte az olvasmányokkal való ismerkedés.

témájú olvasásgyakorlási szövegeket is tartalmazott (Mészáros, 2001, 18. o.). Ezt a művet követően „egészen a XVII. század végéig nem ismerünk magyar ABC-s könyvet” (Drescher, 1934, 19. o.).⁵⁵

Ahogy az Bornemisza Péter *Négy könyvetskéjének* az esetében is látható, az olvasás tanítása és a vallásos témájú szövegek ismerete szoros kapcsolatban állt egymással. Ennek oka az volt, hogy az olvasást sokáig a vallásos könyvek olvastatása kedvéért tanították meg: „az első olvasókönyv az ABC volt, amint ezt a gyermek jól-rosszúl olvasni megtanulta, vallásos könyveket adtak kezébe, katolikusoknál a katekizmust, a protestánsoknál a bibliát és (főként a reformátusoknál) a zsoltárt. A zsoltárnak olvasókönyv gyanánt használata a reformátusoknál egész e század közepéig, sőt sok helyen azontúl (1868-ig) is fennmaradt.” (Dezső, 1897b, 486. o.).

A pusztán vallásos szövegek olvasástanításban való felhasználása azonban azzal a hátránnyal járt, hogy „a polgári életben hasznos ismeretekre nem vezette, azt hitte, hogy ha a leendő honpolgárt az olvasás birtokába juttatá, ez által a polgári életben hasznos ismereteknek önképzés útján való elsajátítására is képesítette.” (Dezső, 1897b, 486. o.).

Az ismeretszerzés eme hiányosságát a 18. század utolsó harmadától kezdve igyekeztek pótolni. Magyarországon elsőként Losonczy István 1773-ban megjelentetett *Hármas Kis Tükör* című munkája tartalmazott a vallással kapcsolatos szövegeken túlmenően Magyarország történelméről és földrajzáról szóló részeket, reál ismereteket. Dezső megítélése szerint „ez az első könyv magyar nyelven, mely a népiskolába a reál ismereteket is bevitte.” (Dezső, 1897b, 486. o.).

---

⁵⁵ A gyermekek számára iskolai használatra készült Comenius *Orbis sensualium pictus* című műve (1658), amely háromnyelvű kiadás részeként 1669-ben magyar nyelven is megjelent. Szintén tankönyv céljából adta ki Apáczai Csere János a *Magyar Encyclopaediát* (1653). Érdemes megemlíteni még az 1705-ben, Bártfán megjelent ábécéskönyvet, amelynek címe: *Libellus alphabeticus, cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot preces, adiecta est brevis nomenclatura Latino-Hungarica*. Bartphae [Bártfa]..

A *Hármas Kis Tükör* nyomán készítettek olyan iskolai könyveket, amelyek tartalmaztak természettudománnyal, gazdasággal és egészséggtannal kapcsolatos ismereteket is. „A *kis tükör* arra való kísérletnek tekinthető, hogy a felsőbb iskolákbeli reál ismeretek a népiskolába is bevitessenek.” (Dezső, 1897b, 486. o.).⁵⁶

5.5 Katolikus ábécés- és olvasókönyvek

Az osztrák örökös tartományokban a korábban bemutatott német helyzethez képest másként alakult az olvasókönyvek kiadása. Bár az első ismert olvasókönyvük jóval régebben jelent meg mint Németföldön,⁵⁷ a 18. század folyamán az olvasókönyvek kiadásának mégis szűkebb piaca volt. A filantropisták hatása az olvasókönyvek megjelenésére a Habsburg Birodalom örökös tartományaiban jóval kisebb volt mint Németföldön, amelynek oka Mária Terézia központosító törekvéseiben keresendő.

Mária Terézia fő célja az általános iskolai oktatás egységesítése volt a Habsburg Birodalmon belül. Oktatáspolitikájában az országa egységének a biztosítását kiemelt szerepnek szánta, amely egységesítést az általános iskolarendszer szabályozásán keresztül kívánta megteremteni. Az uralkodónő összhangba akarta hozni az oktatási tartalmakat, a tankönyveket és a tanítási módszereket a katolikus és a protestáns oktatási rendszerek között az egész birodalmon belül.⁵⁸ A *Ratio Educationis* kiadásával az osztrák örökös tartományok iskolarendszerét kívánta újjászervezni és egységesíteni minden szinten – az alsófokú iskoláktól egészen az egyetemekig.

A reformokkal Mária Terézia fő célja a vallási és erkölcsi tanítás intenzívebbé tétele volt az iskolákban, hogy ezáltal lehetővé váljon az állam és az egyház számára értékes

---

⁵⁶ Dezső ennek az irányznak a későbbi képviselői közé sorolta az alábbi műveket: a) Bánhegyi István és Emericzy olvasókönyvei, így a *Tan- és olvasó-könyv közép és felső nép-tanodák számára* (Nyíregyháza, 1869), Bánhegyi István és Emericzy Géza: *Népiskolai tankönyv olvasmányokkal a magyarhoni népiskolák mindennapi és ismétlő iskolái számára*. 4. jav. és bőv. kiad. (Budapest, 1877); b) Seidel Pál: *A népiskolák tankönyve* (Székesfehérvár, 1872, 2. kiad.) c) Schultz Imre és Schmidt Boldizsár: *Reáolvasókönyv a kath. elemi tanodák közép- és felső osztályai számára* (Dezső, 1897b, 486. o.).

⁵⁷ Itt I. Miksa német-római császár (1459–1519) számára 1466 körül kiadott *Das Prunk-ABC-Buch für Maximilian I* tekinthető az első olvasókönyvnek. A könyvről bővebben lásd: Boyer, 2004.

⁵⁸ Ezt a politikát folytatta később II. József is, akinek uralkodása alatt nagy figyelmet fordítottak az elemi oktatásra.

állampolgárok megfelelő szellemben történő oktatása, akik képzésük révén majdan az állam jólétének alapját biztosítják. Ez a szándék egyébként egybeesett a felvilágosodás eszméjével, vagyis azzal, hogy az oktatás révén az ember a társadalom hasznos állampolgárává válhat.

A tankönyvek – és ezzel együtt az olvasókönyvek – kiadására, tartalmi megújítására az I. Ratio Educationis megjelenése döntően hatott. Az 1770-es évek iskolareformja létrehozta Magyarországon is a népiskolák rendszerét. Az I. Ratio Educationis alapján a népiskolákba az osztrák örökös tartományokban használt tankönyvek fordításai kerültek be.

Mária Terézia 1774-ben felkérte Johann Ignaz Felbigert, hogy dolgozza ki az iskolarendszer reformjának a tervezetét az osztrák örökös tartományok alsófokú, katolikus iskolái számára. Felbiger 1774-ben részt vett az ausztriai népoktatás megreformálásának alapjául szolgáló *Általános rendtartás a népiskolák számára (Allgemeine Schulordnung)*⁵⁹ kidolgozásában (Pukánszky és Németh, 1996, 258. o.).

A Felbiger által kidolgozott normamódszert használták az I. Ratio Educationis alapján a Habsburg Birodalomban létesített normaiskolákban, és a népiskolákban is az írás- és olvasás tanítására. Felbiger a normamódszer használatához az 1770-es évek közepén saját ábécéskönyvet is szerkesztett. Ebben a korábban az olvasástanuláshoz alkalmazott vallási szövegek helyét már kezdték felváltani a rövid, a köznapi élethez jobban közelítő szereplőket felvonultató olvasmányok. Felbiger ábécéskönyve jól tükrözi az átmenetet a katekizmus-ábécétől az új típusú olvasókönyvek felé. A betű- és szótanulási részt még a Tízparancsolat követte, illetve a különböző alkalmakra való imádságok. A különféle erényeket bemutató olvasmányok ekkor még inkább az ájtatosságot idéző erkölcsi tanulságokkal záródtak. Az olvasmányok célja a vallási szempontok mellett azonban immáron a tanulók erkölcsi fejlődésének az előmozdítása is volt. A történetek megfogalmazása egyszerű, világos volt. A későbbiekben a könyv a saját történetek mellett kiegészült Rochow *Kinderfreundjából* és Campe erkölcsfejlesztő olvasókönyvéből⁶⁰ származó tartalmakkal.

A Felbiger-féle ábécés- és olvasókönyvet először csak német nyelven, majd valamivel később kétnyelvű változatban – az egyik oldalon németül, a másikon a Habsburg Birodalomban élő nemzetiség nyelvén, azaz magyar, szlovák, szlovén vagy pedig horvát

---

⁵⁹ Felbiger, J. I. (1774): *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern*. Wien.

⁶⁰ J. H. Campe (1777): *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen*. Crusius, Dessau.

nyelven – jelentették meg. A német szöveg magyar nyelvű fordítását Révai Miklós⁶¹ készítette el.⁶² Az *ABC oder Namenbüchlein...* első kiadása feltehetően 1777-ben Pozsonyban jelent meg. Miután a *Ratio Educationis* alapján a tankönyvkiadás joga az Egyetemi Nyomdához került, a népiskolai könyvek fordítását 1779-től már ebben a nyomdában készítették (Fülöp, 2010, 64. o.). Egészen 1852-ig itt jelentették meg az olvasókönyvek német, német-magyar – majd 1806-tól a magyar-német – változatát. Az ábécés- és olvasókönyveket három változatban adták ki: a városi, a falusi nemzeti (mezővárosi) és a falusi iskolák számára 1792 és 1796 között készítették el őket (Dezső, 1897b, 487. o.).⁶³

Az 1806-i *Ratio Educationis Publicae* változást hozott az ábécéskönyvek alapnyelvében: innentől kezdve a korábbiak mellett megjelentek a magyar nyelvvel is párosított kétnyelvű változatok is. Egészen a 19. század közepéig „az 1779-i *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra* a hazai városi népiskolák tanulóinak ábécéskönyvévé vált” (Mészáros, 1983, 130. o.).

Míg korábban az ábécéskönyvek (akárcsak a többi tankönyv) egyházi-felekezeti jellegű kiadványok voltak, a 19. század elején immáron deklarálták a nemzeti szellemiség megjelenését ezen tankönyvek esetében:

„Az 1806-i *Ratio* idézett paragrafusának további kívánalma az ábécéskönyvekkel szemben: a korábban használatos ábécéskönyv olvasmányait alakítsák át nemzeti szelleműekké. Az 1779-i ábécéskönyv olvasmányanyaga éppen úgy, mint az 1792-től kiadott falusi ábécéskönyvé, ugyanis egyformán 'semleges' volt ebben a tekintetben. E rendelkezés megvalósulásának azonban semmi nyoma: ezeknek az ábécéskönyveknek az olvasmányanyaga egészen addig változatlan, amíg kiadták őket: az előző az 1840-es évek végéig, a második az 1830-as évekig. És végül a harmadik követelmény: az ábécéskönyvet egészítsék ki erkölcsi példákat tartalmazó olvasmányokkal, ezeket a korábban használatos,

---

⁶¹ Révai Miklós (Német-Nagy-Szent-Miklós, 1750 – Pest, 1807). Piarista szerzetes, tanár. Többek között foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel.

⁶² Ugyan a könyvek nem jelzik sem a szerző, sem a fordító nevét, a szakirodalom (Adamikné Jászó, 2001) Révai Miklóst jegyzi mint fordítót.

⁶³ A II. *Ratio Educationis* „három népiskolatípust – falusi és kisebb mezővárosok; nagyobb mezővárosok és szabad királyi városok; nagyobb szabad királyi városok népnyelvű iskolái – különböztetett meg, ahol a korabeli kisiskolásokat olvasni, írni és számolni tanították.” (Fleckensteinné Cservenka, 1976, 371. o.) Az olvasástanítást szolgáló ábécéskönyvet mindhárom iskolatípus számára külön készítették. Kiss Áron „falusi, kis-városi s nagyvárosi megkülönböztetések”-ről írt (Kiss, 1879, 128. o.).

a városi iskolák számára készített ábécéskönyvből (ex elemento libello scholarum urbicarum) kell átvenni.” (Mészáros, 1983, 130–131. o.)

Az 1777-i *Ratio Educationis* alapján kiadott állami ábécéskönyv *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Hungarn* címen jelent meg. A német-magyar változatnál a német cím mellett szerepelt a magyar cím is: *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra*. Ezen ábécéskönyvek első ízben 1779-ben jelentek meg.

Révai ábécéskönyvének a falusi iskolák számára szánt változatát Eöry Fülöp Gábor készítette el. Az *ABC könyvetske a' magyar falusi oskolák' számára* című könyv egynyelvű kiadásként jelent meg 1792-ben, nyomtatása a katolikus könyvekéhez hasonlóan Budán, az Egyetemi Nyomdában történt. A könyv terjedelme – részint az egynyelvűség miatt – jóval szerényebb volt a Révai-féle könyvnél, nem érte el az 50 oldalt. Eöry Fülöp Gábor ráadásul kicserélte az erkölcsjobbító történetek nagy részét a tanulók környezetét bemutató leírásokra (ember, ház, család, földművesek stb.). A könyvnek az 1830-as évek közepéig több kiadása is megjelent, javított változatát 1852-ben adták ki.

Az egynyelvű falusi ábécéskönyv mellé kiadásra került szintén még 1792-ben a csak magyar nyelvű falusi olvasókönyv is, amelynek anyaga elsősorban természetrajzi és mezőgazdasági témákból állt össze, és amelynek 1845-ig több kiadása is megjelent.⁶⁴

Az olvasókönyv első egysége a falusi gyermekekre szabott, a helyszíneik és szereplőik tekintetében a falusi közegre koncentráló moralizáló történeteket tartalmazott (Kiss, 1879, 129. o.). A második rész a jó tanítvánnyal szembeni elvárásokról szólt, a harmadik rész a gazdálkodási ismeretekről adott számot, a negyedik rész „a paraszti állapotnak helyesen lehető folytatásán vezető utmutatás” (Kiss, 1879, 129. o.), míg a negyedik rész a mezőgazdasági munkálatokkal kapcsolatos ismereteket foglalta össze. Ennek az olvasókönyvnek is számos kiadása készült el.

Többek között Ulrich Hermann írt arról, hogy a falvakban az egyes háztartások mint élet- és munkaközösségek, betagozódtak a szomszédság vagy a falu közösségébe, egyfajta

---

⁶⁴ Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, *a' magyarországi és Magyar Koronához tartozó falukban található nemzeti oskolák számára*. Királyi Universitas' betűivel, 1792. A könyv első része ábécéskönyv volt.

'kollektivizmus' jött létre ezáltal, ami meghatározta az ott felnövő és élő emberek tapasztalatait és viselkedését. Akik a szomszédi segítségre szorultak, szükségszerűen találkoztak a szomszédi vagy falusi "kollektivizmus" szabályaival és normáival, ami 'morális ökonómia' egy formájának a kialakulásához vezetett (Hermann, 2005b, 80–81. o.). A morális ökonómia kifejezés olyan, erkölcsi értékeken alapuló gazdasági gyakorlatokra utal, amelyek legfőbb elve a kölcsönös támogatás.

Míg az 1779-es ábécéskönyvben találunk gyermekszereplőket (is) felvonultató moralizáló történeteket, addig ez a fajta olvasmányanyag a falusi ábécéskönyvből kimaradt. A II. Ratio Educationis hatására az ábécéskönyveket kiegészítették moralizáló olvasmányanyaggal, „ezeket a korábban használatos, a városi iskolák számára készített ábécéskönyvből (ex elemento libello scholarum urbicarum) kell átvenni.” (Mészáros, 1983, 131. o.). A városi iskolák számára készített könyv Mészáros István szerint Budán az egyetemi nyomdában jelent meg az 1790-es években német nyelven, ebből sajnos megmaradt példány nem ismert. (Mészáros, 1983, 131. o.).

A nagyobb mezővárosok és a kisebb szabad királyi városok népiskoláiban az alábbi könyvet használták olvasókönyv gyanánt: *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a' magyar országi és a' Magyar Korona alatt találtató városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban.*⁶⁵ Az olvasókönyvet egészen 1792-től egészen a 19. század derekáig jelentették meg Budán.

A könyv a központosításnak megfelelően a bécsi mintát követte. Öt részből állt, az első rész a gyermekeknek a helyes iskolai viselkedéséhez adott támpontot, a második rész a helyes emberi magaviseletről szólt, a harmadik azokat a társaságokat (közösségeket) mutatja be, amelyben az emberek éltek, továbbá szó esett az embereknek a társaság többi tagjával szembeni kötelességéről, a negyedik szakasz a háztartásról, a házkörűli gazdálkodásról, míg az utolsó rész témája a hazaszeretet.

Az apostoli magyar hazának nemzeti iskoláit gyakorló növendék kisdedeknek szabott rendtartásai vagy regulái. Buda. Kiss Áron ezt a 16 lapos különlenyomatként megjelent kiadványt külön is megemlíttette.

---

⁶⁵ A könyv első része az ábécéskönyv volt.

A néhány lapos mű eredetileg *A' magyarországi és a magyar korona alatt találtató városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban* című olvasókönyv első szakaszának a toldaléka, amely a falusi iskoláknak készült olvasókönyvben a második szakaszaként került be (Kiss, 1879, 129. o.), és az iskolába járó gyermekeknek a templomban, az iskolában és az előjárókkal szembeni helyes viselkedéséről szólt.

Az olvasókönyvek kettős célból keletkeztek: céljuk egyrészt az olvasás begyakorlása volt, emellett igyekeztek szöveganyagukkal elérni, hogy „emelje a népet értelmi, erkölcsi s általában minden tekintetben s e célokra meg is feleltek.” (Kiss, 1879, 129. o.) A morális kérdéseken túl foglalkoztak a hazaszeretettel, az ipari és a gazdasági ismeretek elmélyítésével.

A háromféle iskolatípus közül a falusi iskoláknak szánt könyv volt anyagában a leginkább a tanulókra szabva. Az erkölcsi történeteket a városi iskolatípusokba szánt olvasókönyvekből kihagyták, azokba ehelyett prédikáció típusú részek kerültek, amelyek megfogalmazásukban feltehetően nehezebben követhetőek a gyermekek számára. A falusi iskolák számára készült könyvben kevesebb, vagy egyáltalán nem is volt vallásos jellegű szöveg.

Mészáros István rámutatott, hogy az állami kiadású ábécéskönyvek – és olvasókönyvek – szöveganyaga a sűrű megjelenésük ellenére a kezdetektől az utolsó kiadásukig lényegében változatlan maradt (Mészáros, 1983, 130. o.). Ennek oka feltételezésünk szerint a központosításban keresendő: a normaiskolák német nyelvű könyveit fordították le, esetenként aktualizálták a magyar viszonyokhoz a megbízott fordítók.

Kiss Áron a következőket írta erről: „Az olvasókönyveket is a többi tankönyvvel együtt megcsinálták Bécsben s a magyar pädagogusoknak csak azt a dicsőséget hagyták meg, hogy a fordításban a hazai viszonyokhoz alkalmazkodjanak s az így átalakult könyvet tanítsák.” (Kiss, 1879, 129. o.)

5.6 A Felbiger- és a Révay-féle könyvek

Felbiger olvasókönyve két részből állt, az első felét vallással kapcsolatos részek alkották, míg a második felébe erkölccsel foglalkozó olvasmányok kerültek. Olvasókönyvének készítésekor Felbiger elsősorban Rochow *Kinderfreund*⁶⁶ című művét vette alapul.⁶⁷ Felbiger könyvének anyagát a gyermekek értelméhez igazította, ezen túlmenően művének újdonságát jelentette az is, hogy a vallási nevelés mellett a polgári nevelésnek is helyt adott: benne az erkölcstani és az 'ésképző' elemek mellett a közhasznú ismeretek is megjelentek (Dreisziger, 1896, 4. o.). Az erkölcstan ráadásul hangsúlyosan szerepelt, háttérbe szorítva ezzel a gyermekek által nehezebben felfogható vallásitanítást.

Az olvasástanításhoz köthető tankönyvek anyagában végbement változásról Frauhammer Krisztina az alábbiakat írta:

„Az 1770-es évek közepétől kezdődő népiskolai oktatás módszertani reformjainak hatására ugyanis fokozatosan átalakították a több évszázados ábécéskönyveket. Az átalakítás lényege abban mutatkozott meg, hogy az oktatásban az írás, olvasás elsajátításához már nem feltétlenül a vallási szövegek jelentették a kiindulópontot, hanem a mindennapi élethezkapcsolódó történetek.” (Frauhammer, 2018, 80. o.)

A filantropizmus „az ismeretek módszeres szaporításá”-ban jelölte meg az oktatás végcélját (Dreisziger, 1896, 1. o.). Ennek az eszmének a hatása mutatkozik meg Mária Terézia iskolalapítási programjában, amikor is normaiskolákat, a nagyvárosokban főelemi iskolákat, a kisvárosokban és a falvakban triviális iskolákat hozott létre. Az anyanyelvi iskolák három típusát hozták létre – falusi, mezővárosi és városi iskolák – a tanköteles korú gyermekek számára. Ezek tananyagában közös elvárásként jelent meg a nyomtatott és írott szöveg olvasása, a biztos írástudás és az alapvető számtani műveletek ismerete, ezen kívül a megfelelő családi és társadalmi élethez szükséges ismeretek, illetőleg gazdálkodási tudnivalók elsajátítása (Mészáros, 1981, 62–73., idézi: Labádi, 2008, 79. o.).

---

⁶⁶ Rochow az 1776-ban megjelent olvasókönyvét a birtokán létesített falusi iskola tanulói számára írta. Célja ennek megírásával az ábécéskönyvek (*Fibel*) és a Biblia közötti űr kitöltése volt (Rochow, 1776, 4. o.).

⁶⁷ Rochow *Kinderfreund*-ja volt „a mai értelemben vett legelső olvasókönyv” (Dreisziger, 1896, 4. o.), amelyet iskolai használatra szántak.

„A tankönyvek áttekintése jelzi azt is, hogy az elemi iskolai könyvek olykor a használók társadalmi hovatartozása szerint is különböző változatokban kerültek a piacra. Révai ABC-s könyvecskéje hozható itt elsődleges példaként, amelynek volt egy nemzeti iskolák számára összeállított, bővebb olvasmányanyaggal rendelkező változata, ebből az imádságok kimaradtak. A falusi iskolák számára írott tankönyvében éppen fordított volt a helyzet, itt kevesebb olvasmányt kínált fel, az imádságok azonban szerepeltek benne.” (Frauhammer, 2018, 80. o.)

„A Mária Terézia alatt megkezdett s II. József alatt folytatott iskolajavitási törekvések életető lelke Felbiger volt, ki tudvalévően Rochow irányát követte; Rochow philantrop irányzata a közhasznú ismereteket és moralizáló olvasmányokat tartalmazó '*Kinder Freund*'-ban öltött testet. Ebből szedte Felbiger az osztrák iskolák számára szerkesztett könyveibe az olvasmányokat.” (Dezső, 1897a, 453. o.)

Idővel a népiskolákban megnőtt a beszéd- és értelemgyakorlatok jelentősége, mivel ezekkel „kívánták alátámasztani, illetve pótolni a reális tantárgyakat” (Várad, 1932, 1004. o.). Magyarországon az iskolai használatra készített olvasókönyvek tehát Rochow és Felbiger⁶⁸ által jelentek meg (Dreiszigler, 1896, 1. o.). Dezső felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi egyeduralgató vallásos képzést két irányba kívánták kiegészíteni. Az egyik irány a reális ismereteknek és a közhasznú ismereteknek bevitele volt az olvasás gyakorlásába. A másik irányzat nyomán a vallásos képzés helyett a nyelvi képzés került előtérbe (Dezső, 1897b, 487. o.). Rochow *Kinderfreundj*át mindkét képzési irány fel tudta használni: „a tanítók a tárgyismeret és erkölcsi oktatás mellett a nyelvoktatás alapjául is felhasználták; elemezték a mondatokat, beszédrészeket, a kifejezésmódokat; lassankint egész sora az olvasókönyveknek tért ezen irányba” (Dezső, 1897b, 487. o.)

Dezső Lajos szerint Magyarországon csak az 1870-es években jelent meg az az irány, amely „a nyelvtant és fogalmazást az olvasókönyvnek közhasznú ismereteket tartalmazó darabjai alapján kívánja tanítani” (Dezső, 1897b, 487. o.).

---

⁶⁸ Felbiger nevéhez kötődik a *normamódszer* kidolgozása, amellyel az olvasástanítás gyakorlatát újította meg. A *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen* (Bécs, 1776) című, tanítók számára íródott módszertani könyvében találjuk meg a normamódszer leírását. Módszertanát 1844-ben Márki József fordította le magyar nyelvre (Márki József: *Módszertan, vagyis Útmutatás, miként kelljen a nyilvános elemi tanításban, népiskolai nevelésben czélszerűn eljárni*. Eggenberger, Pest.)

Az ábécés- és olvasókönyvek anyagát tekintve a Habsburg Birodalomban végső soron hasonló változás történt mint Németföldön. A hasonlóságokon túl azonban különbségek is megfigyelhetők a 18. század utolsó harmadában írt könyvek között. Felbiger olvasókönyvét a katolikus alsófokú iskolákban egészen a 19. század közepéig használták. 1846-ban Peregriny Elek⁶⁹ készítette a kormány megbízásából egy új olvasókönyvet. Ezzel együtt „Révai ábécéje 1852-ig volt használatban.” (Adamikné Jászó, 1990, 209. o.)

5.7 Protestáns ábécéskönyvek

A protestánsok legrégebb óta ismert ábécéskönyve Dévai Biró Mátyástól az *Orthographia Vngarica* 1549-ből.⁷⁰ Dezső Lajos ezen művet „Luther Fibeljének magyar utánzata”-ként említette (Dezső, 1897a, 452. o.). A párhuzamot abból eredeztette, hogy mindkét könyv tartalma hasonló: a központi egységet mindkét könyvben az imák képezték (Tízparancsolat, Apostoli hitvallás, Miatyánk és egyéb imádságok). A vallási rész előtt megtalálhatóak voltak az ábécé betűi, a könyv végén pedig a számok felsorolása.

A 16. századi könyvekre általában jellemző volt, hogy a vallásos jellegű könyvek elejére odatették az ábécét, így többek között Gálszécsi István *A Keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske* (Krakkó, 1538) című munkájának az elejéhez tartozott egy ábécé. Ide sorolható Bornemisza Péter *Négy Könyvecske a Keresztyeni Hitnek Tudományáról* című könyve is. A maga posztilla-gyűjteményét az igehirdető lelkészekén keresztül a népnek szánja. A *Négy kis könyvecske* (1577) első része, az előszó bizonyosága szerint, elemi katekizmus a nép, a jobbágyok és cselédek számára, melyet 'a magyar írás olvasásának módjáról' címen ábécé és olvasási gyakorlatok előznek meg; harmadik része pedig rendtartás a prédikátorok részére a nép tanításában.” (Koltay-Kastner, 1953, 115. o.)

---

⁶⁹ Peregriny Elek (Gálszécs, 1812 – Budapest, 1885), ifjúsági író, bölcséleti doktor. Két évet a kegyesrendi szerzet tagjaként Kecskeméten töltött. 1827-ben a szerzetből kilépett, és a tanulmányait Pesten és Pozsonyban folytatta. Nevelő volt az Andrássy, a Mednyánszky, majd a Károlyi családnál. Zichy József nevelője is volt, az 1848-ban megjelentetett *A' kis Józsi könyve* című olvasókönyvét is a növendéke a számára ajánlotta. Magyarra fordította Campe könyvét (*Amerika fölfedezése*, 1850). Neveléstani cikkeit közölték az *Athenaeum* és *Századunk* folyóiratok. Olvasókönyve 1846-ból: *Olvasókönyv. Városi és falusi gyermekek számára*. Heckenast, Pest.

⁷⁰ *Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz Modiarol valo tudomany magyar nyelvenn irattatott*. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki nyomtatott. apud viduam Hieronymi Vietoris, Craccoviae [Karków].

A katolikus iskolák ábécéskönyve, a *Libellus alphabeticus* először 1697-ben jelent meg Lőcsén. A református iskolák számára készült ábécéskönyv ettől korábbi, már 1681-ben kiadásra került Debrecenben. Az evangélikus iskolák az ún. győri ábécéskönyvet használták, amelynek az első kiadása 1773-ra tehető. Ezen könyvek közös vonása, hogy „a vallásos elem bevezetéséül alkalmazták a betűk ismertetését.” (Dezső, 1897a, 453. o.)

„A katolikus iskolák kivétel nélkül ezeket a könyveket használták, a protestánsok csak míg a nyomás erős volt, s csak ahol erős volt s mihelyt lehetett ők maguk csináltak maguknak másat.” (Kiss, 1879, 129. o.).

A 19. század elejétől egyre több nyomdát hoztak létre, ezekben újabb fajta ábécéskönyvek és olvasókönyvek jelentek meg. Habár az I. és a II. Ratio Educationis rendelkezései a katolikus iskolákra vonatkoztak, a protestáns iskolák egy része is a Révai-féle ábécéskönyveket használta (Fülöp, 2010, 62. o.). Emellett a protestáns iskolák számára a települési városi nyomdák, illetve a saját kollégiumok könyvnyomtató-műhelyei is nyomtattak könyvet (Fülöp, 2010, 64. o.) „1806 és 1848 között 18 városban 92 ábécéskönyv megjelenése ismert.” (Kurucz, 2013, 16. o.)

Míg a magyar katolikus iskolákban döntő részben Felbiger olvasókönyvét használták,⁷¹ addig a protestáns iskolákban nem volt egységes könyv az olvasás tanításához.⁷² 1787-ben Gelei József tanár fordításában jelent meg Campe műve, az *Ifjabbik Robinzon*.⁷³ Szondy rávilágított arra, hogy ennek a munkájának is a „tankönyv-pótlék” volt a cél, és a történelmi Magyarországon is használták tankönyvként: míg az enyedi gimnázium alsó osztályaiban 1820-ban a *Hármas Kistükörből* tanultak, a felső osztályokban a *Robinzont* fordították (Szondy, 1932, 401. o.).

---

⁷¹ A katolikus falusi iskolák számára Németh Mihály is készített olvasókönyvet. (Dreiszigler, 1896, 12. o.).

⁷² Felbiger olvasókönyvének elutasítása szoros összefüggésben állt azzal, hogy Magyarországon a protestáns fenntartású iskolákban sokáig elutasították a normamódszer használatát.

⁷³ Magyarországon az ifjúsági- és népirodalom tekintetében leginkább Campe és Salzman hatása érződött (Kiss, 1881, 2. füz. 106. o.). Fordítóik között papok, tanítók, sőt orvosok is voltak. Fordításban megjelent többek között Defoe *Robinson* regényének a Campe által – Rousseau nevelési elvei alapján – átirított változata. Robinson története immáron a társadalom káros befolyásától mentes emberről szólt. Az eredetileg nem ifjúsági műnek szánt regény népszerűségét Rousseau-nak köszönhette, aki *Emil* című nevelési regényében a természethez visszatérő ember történetét tartotta a fiatalok számára elolvasásra méltónak. Magyarországra Defoe művének Campe általi átdolgozásának a magyarosítása került be.

Campe egyéb műveit is lefordították magyar nyelvre. Idővel a filantropizmus másik nagy alakjának, Salzmann-nak a pedagógiai munkái és ifjúsági művei is megjelentek magyar fordításban. 1821-ig Campe-nak öt, Salzmann-nak négy munkáját is kiadták magyarul.

A reformátusok olvasástanításhoz régebben a bibliát és a zsoltárt használták.⁷⁴ Később olyan – elsősorban fordításban megjelent – műveken gyakorolták az olvasást mint Campe *Erkölcsei olvasókönyve*, amelyet Földi Ferenc fordított magyar nyelvre, vagy Kömley János *Szükségben segítő könyve*,⁷⁵ amely Rudolph Zacharias Becker⁷⁶ népszerű műve alapján készült (Dreisziger, 1896, 12. o.). A reformátusoknál a felsőbb osztályokban használták Lácza Szabó József, sárospataki református lelkész és tanár *Oskolai tanítókönyvét* is.⁷⁷ Eöry Fülöp Gábor, szintén Sárospatakon tanító református lelkész, tanár, későbbi superintendentens, a falusi és a városi iskolák számára készített olvasókönyvet.⁷⁸

Az egyes protestáns iskolák más-más fajta ábécéskönyvet használtak. Mivel a protestánsok elutasították az állam által nekik szánt könyvet, egy másik sárospataki tanárt,

---

⁷⁴ Az olvasástanítás célja a protestánsoknál a vallásos szövegekben való elmélyedést szolgálta. Hogy ezt a célt még a 18–19. század fordulóján is magukénak érezték, mutatja a következő idézet a reformátusok által használt tankönyvekből:

„Adj hálákat az Istennek:

Ha van mit, adj a' szegényeknek.

Haza menvén olvasgassál,

Jó könyvekből tanúlgassál.” (ABC könyvetske, 1797, 24. o. ; ABC könyvetske, 1810, 44. o.)

Mivel a tanács *A' templomban* fejezetben olvasható, vélhetően elsősorban a vallásos könyvek otthoni olvasására biztatja a gyermekeket. Hasonló szöveggel a regula megtalálható még a század közepén megjelent olvasókönyvben is:

„Haza menvén olvasgassál,

Jó könyvedből tanúlgassál.” (Bátky, 1845, 43. o.)

⁷⁵ *Szükségben segítő könyv*... fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva Kömlei János által. (Pesten, Stáhel és Kilián, 1790.) Kömley János könyve egy romlott falut mutat be, amelyet a tanító és a földesúr egymással összefogva tesz boldoggá.

⁷⁶ Rudolph Zacharias Becker tanító, népszínművek írója volt. 1782-ben a dessauai nevelőintézetben tanított, majd Gothába költözése után ott nyitott könyvkereskedést. Legnépszerűbb, több kiadást megélt műve a *Noth- und Hülf-Büchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauer-Geschichte des Dorfs Mildheim Für Junge und Alte beschrieben* (Gotha, Dt. Zeitung, 1788). Az eredeti művet negyed évszázad alatt egymillió példányszámban adták ki. (K, 1877, 25. o.)

⁷⁷ Luntz, G.: *Oskolai tanító könyv*. Ford. és némelly ... változtatásokkal s bővítéssel ... a magyar ifjúság hasznára kiad. Látzai József (Győr, Streibig, Ny. 1793)

⁷⁸ Öri Füle Gábor: *A. B. C. könyvecske a' magyar falusi oskolák' számára*. Buda, 1793. (További kiadásai: Buda, 1795, 1800, 1809, 1831, 1845, és új jobbitott kiadás 1852. Ezekon kívül még számos kiadása jelent meg, mind névtelenül.), illetve: *Namenbüchlein zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn in dessen Kronländern auf dem Lande*. Buda, 1798. Szintén a nevéhez fűződik Salzmann egyik ifjúsági munkájának, a *Der Himmel auf Erdennek* a magyar fordítása: *A menny-ország már itt e földön* (Kassa, 1806).

Szombathy Jánost⁷⁹ bízták meg az új ábécés könyv megírásával. Szombathynak a Sárospatakon írt ábécéskönyve 1797-ben jelent meg Pozsonyban, és egészen 1848-ig használatban volt a protestáns iskolákban.⁸⁰ „Ez módszerre nézve megegyezik a korábbi ABC-kel, de nem vallásos anyagot alkalmaz az olvasmányi részben mint a XVII. és XVIII. századbeli ABC-ék, sem nem leírásokat, mint az Eöry F. Gáboré, hanem philanthrop irányú moralizáló elbeszéléseket. A betűző módszer tehát mondhatni századunk közepéig fennmaradt.” (Dezső, 1897a, 453. o.)

„A sárospataki református kollégiumban és partikuláiban az 1796-ban Pozsonyban megjelent ábécés könyvet, a Szombathy Jánosnak tulajdonított *ABC könyvetske a magyarországi apróbb iskolák használatára* című munkát adták a kisdíjakok kezébe, amelynek újdonsága az volt, hogy nem szerepeltek benne vallási vonatkozású szövegrészek. Ebben is szerepel egy fejezet „Az egesség fenntartásának eszközeiről.” A debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban a hagyományos latin-magyar ábécéskönyvet (*Abecedarium Latino-Hungaricum seu elementa linguae Latinæ et Ungaricæ*) használták, amelynek első kiadása még 1720-ban jelent meg.” (Fehér, 1999b, 317. o.)

5.8 A protestáns iskolák olvasókönyvei

A protestánsok 1777 előtt olvasókönyvként a zsoltárt használták. „1777 után a kormányi tankönyveket is használták, de maguk is készítettek, sajnos, ők sem eredeti műveket hanem a pliilanthrop iskola egyik-másik másik német tagjától fordítottak s azok könyveit alkalmazták a hazai viszonyokra.” (Kiss, 1879, 130. o.)

Ezen olvasókönyvek némelyike tömörítetten tartalmazott az olvasás gyakorlásán kívül egyéb, ismeretközlő részeket is. „A protestáns olvasókönyveknek különben csaknem mindegyike inkább tankönyvet akart pótolni, mint a mai értelemben vett olvasókönyvet s csak a nemzeti iskolákéi voltak igazán olvasókönyvek.” (Kiss, 1879, 132. o.)

---

⁷⁹ Szombathy lefordította, átdolgozta Comenius *Orbis pictus*át is, amely azután 1796-ban Sárospatakon jelent meg.

⁸⁰ Címlapja alapján a könyv 1796-ban Sárospatakon készült. *ABC könyvetske. A magyar ország apróbb iskolák használatára készített S. Patakon 1796.* Wéber Simon Péter, Pozsonban, 1797.

Kiss Áron a következő olvasókönyveket sorolta fel (Kiss, 1879):⁸¹

- Péczeli József: *Hasznosan mulattató mesék és levelek*, Komárom, 1788.
- Joachim Heinrich Campe: *Erkölcsei könyvecske, Íródott a pallérozottabb rendbéli gyermekek használatára*. Fordította Földi Ferencz. Komárom, 1789. (További megjelenései: Nagyszombat, 1790; Szeben, 1794.)

Ezt a két munkát iskolai használatra való olvasókönyvül jelölték ki a protestáns egyházak. Például a Szakonyi-féle *Oskolai vezér* az evangélikusok által iskolai használatra ajánlott műként említi ezeket.

- Rudolf Zacharias Becker: *Szükségben segítő könyv. Német nyelvből magyarra fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva Kömlei János által*. Pest, 1790.

A könyv egy elaljasodott falut mutat be, amelynek lakosait a pap, a tanító s a földesúr összefogásának köszönhetően sikerül jobbá tenni. A kerettörténet alapján az olvasókönyvet az ifjú földesúr adja az iskolatanítónak, hogy abból tanítsa az embereket. Az olvasókönyv három része a megelégedésről, a boldogulásról és a magunkon, illetve a másokon való segítségéről szól. A kerettörténetbe több iparral, gazdálkodással kapcsolatos ismeretet is beleszórtak. A könyvet a falusi iskoláknak szánták. Második kötete „gazdasági olvasókönyvül szolgált” (Kiss, 1879, 131. o.).

- Georg Luntz: *Oskolai tanítókönyv*. Győr, 1793.

A német nyelvű könyvet Luntz György János írta, aki a kempleni iskolák igazgatója volt. A mű magyar nyelvű átdolgozása Látzai József, pápai református professzor nevéhez kötődött. A könyv a „jó rendű”, vagyis „a városi nagyobb oskolák olvasókönyve volt” (Kiss, 1879, 131. o.). Az előszóban Látzai a latinos nevelés ellen szólt, dicsérő hangon beszélt Seiler, Basedow, Campe, Salzmann, Resewitz újszerű nevelési elveiről, „kik e holt nyelv békóját levették az emberiségről s a nevelés célját megváltoztatták” (Kiss, 1879, 131. o.). A mű anyaga több műveltségi területet is érintett, így többek között a természetrajz, matematika, földrajz, történelem témaköreit.

---

⁸¹ A könyvek rövid ismertetése során Kiss Áron leírására támaszkodtunk.

- F. G. Seiler: *Protestánsbeli közemberek olvasókönyve. A' városi és falusi magyar protestáns köznépek 's különösen az alsóbb iskolákban tanuló ifjúságnak hasznára készítettet.* Seiler Friderik György⁸² munkája szerint. Pozsony, 1802. Kis János fordításában jelent meg.

Kis János könyvéhez hasonló, de attól jóval részletgazdagabb műről van szó. Az olvasókönyv anyagának feldolgozásához is hasonló útmutatást ad. A földrajzi részhez a *Debreczeni Uj Atlaszt* javasolja. A könyv anyagának feldolgozása során a megértést helyezte előtérbe. Fontos, hogy a tanító meggyőződjön arról, hogy a tanulók megértették-e a tananyagot. A könyvben többek között beszéd- és értelemgyakorlatok, természettudományi és földrajzi ismeretek, Magyarország történetéről szóló rész, az egészséggel foglalkozó fejezet, illemtan kapott helyet.

- Szőke Ferenc: *A' tudományok rövid summája.* Pozsony, 1806.

A' tudományok' rövid summáját 1806-ban adták ki Pozsonyban.⁸³ Szerzője, Szőke Ferenc, rimaszombati református lelkész, majd esperes előszavában hivatkozik a *Protestáns köz emberek olvasókönyvére*, amelynek érdemeit elismeri ugyan, de attól az ismeretanyagának csekély mértéke miatt mégiscsak elhatárolódik. Szőke Ferenc több mint hatszáz oldalas könyve a reál tudományok széles tárházával foglalkozott,⁸⁴ így többek között a logika, természettudományok, földrajz, történelem, statisztika, alkotmánytan, egészségügy, illemtan témakörével.

„Noha berendezésénél fogva a reáltudományok encyklopédiájának látszik, távol van attól, hogy tankönyv legyen, mert az előszóban tiltakozik az ellen, hogy a könyvet beemlézésre alkalmazzák. E tiltakozás dacára is később az egyes tudományköröket különválasztották s a sárospataki népiskolai könyvtárban az ötvenes években mint erkölcsi, földrajzi, természetrajzi stb. olvasókönyveket adták ki, melyeket az iskolalátogatók értelmetlensége beemlézendő tankönyvekké avatott s megvetette alapját a népiskolák (tanítók és tanítványok) túlterhelésének.” (Dezső, 1897b, 487. o.)

---

⁸² Seiler protestáns értelmiségi volt.

⁸³ *A' tudományok' rövid summája: a' kisebb iskolabéli gyermekeknek számára készítettet olvasni való könyv*, 1. köt. (Pozsony, 1806).

⁸⁴ Könyvét Szőke Ferenc két kötetesre tervezte, de idő előtti halála miatt csak az első kötetet tudta megjelentetni (Balogh, 1825, 75. o.).

- Farczádi Józsa János: *Kis olvasókönyv*. Brassó, 1816.⁸⁵

Schlez egyik munkáját dolgozta át brassói kiadású olvasókönyvébe. Ugyan könyve már 1805-ben elkészült, de a cenzúra miatt csak 1816-ban jelenhetett meg. Az első részében szótagolvasási gyakorlatok vannak, melyeket a „Pestalozzi-féle értelemgyakorlások”, majd „a gondolkozás gyakorlására való példák” (Kiss, 1879, 131. o.) követték. Az olvasókönyv utolsó részében vallásos jellegű olvasmányok, imádságok, majd a latin nyelvbe való rövid bevezetés zárta.

- *Erkölcsei olvasdkönyvecske. Készítettett az apróbb oskolák számára*. S.-Patak. Nádaskay A. nyomt. 1825. 74 lap.
- Balassovits Lajos:⁸⁶ *Magyar-német olvasókönyv*. Pest, 1842–1843.

Az első kiadása 1842/43-ban, az ötödik pedig 1861-ben jelent meg. Az olvasás gyakorlására szolgált, benne többek között a Grimm testvérektől, Uhlandtól, Fáytól, Kis Jánostól származó elbeszélések, regék, mesék voltak megtalálhatóak. Mint a címe is utalt rá, kétnyelvű könyvről volt szó.

- Tatay István: *Elemi fi- és lánytanulók szavaló s olvasó könyve mindkét nemű elemi tanodák ... kisebb magányos növendékek használatára*. Pest, 1847.

A kötetben többek között Fáy András, Pestalozzi munkái kaptak helyet.

Kiss Áron a kevés rendelkezésre álló adat miatt (Kiss, 1874, 104. o.) a protestáns egyházak közül csak a reformátusok tankönyveiről készített jegyzéket. A protestáns egyházak 1789-ben kaptak felhatalmazást a tanügyük önálló megszervezésére. 1795-ben adták ki *A' tanítók kötelességei, a' tanítani valók ezeknek rendi 's módja* címmel a tanügyi könyvüket (tantervüket). Ezen tanügyi könyv alapján a magyar iskolák két osztályból álltak, céljuk a latin iskola előkészítése volt.

---

⁸⁵ Farczádi Józsa János (1761, Farcád–1820, Közép-Ajta) erdélyi pedagógus, ev. ref. lelkész volt. Feltehetően járt német egyetemekre is. Élénken foglalkozott az erdélyi iskolák ügyével: tanterveket, kézikönyveket írt az egyházi iskolája számára.

⁸⁶ Balassovits Lajos (1801–1866), a pesti evangélikus elemi iskolák igazgatója, szerzője a szintén Schlez pedagógiai munkásságát követő ábécéskönyvnek (1826), de egyéb könyvet is írt. (Kiss, 1879, 131. o.)

Azokban – szintén Kiss Áronra hivatkozva közöljük – az alábbi tankönyvekből tanultak (Kiss, 1874, 106. o.):

- *Abecedarium latino hungaricum, seu elementa linguae latinae et hungaricae.* Debrecen 1777.
- *Magyar abéce.* Debrecen.
- Maróthy György: *Arithmetica.* Debrecen. 1743. 1763. 1782.
- Maróthy György: *A sz. Históriainak summája.* Osterwald után. 1745.
- Szentgyörgyi József: *A legnevezetesebb természeti dolgok esmereti, az apróbb oskolák számára.* Debrecen.
- *Debreceni Atlás.*
- Benedek Mihály: *Ker. utmutatás 1—III.* Debrecen.
- *Debreceni grammatica.*
- *Harmonikus könyv*
- *Tabula Cebetis.*
- J. Hübner: *Száz és négy válogatott bibi. históriák.* Ford. Nánási Fodor Pál. Pozsony, 1772.

Debrecen hatását mutatja, hogy a reformátusok a dunamelléki egyházkerületben is az ő tantervüket használták (Kiss, 1874, 106. o.). A dunamelléki egyházkerület 1801-ben jelentette meg a *Tanítás módját* Pesten.⁸⁷ Ebben a Ratio Educationis intézkedései már egyértelműen visszaköszönnek.

Tankönyvajánlata a következőkből áll:

- Losonczy István: *Hármas kis tükkör, mely I. a szt. Históriat, II. Magyarországot, III Erdély országot stb. ismerteti.* Pozsony 1770.
- *Ostervald sz. históriája*
- *Az egészségi katekizmus rövid summája.* Hufelaud után. Kolozsvár, 1798.
- Lácza Szabó József: *Oskolai tanító könyv* J. G. Luntz után. Győr, 1793.

---

⁸⁷ Feltehetően a többi református egyházkerület is adott ki tankönyveket, tankönyvajánlásokat, de azok nem ismertek.

- Fábrián József: *Természet história a gyermeknek*. G. Raff műve alapján. Weszprém, 1799.
- Szilágyi Sámuel: *Ausztriai paraszt*. J. Wiegand műve alapján. Pozsony, 1774.
- Weszprémi István: *Gazda ember könyvecskéje*. E. Wood műve alapján. Pozsony, 1776.
- *A debreceni grammatika*.
- Kövy Sándor: *A' magyar törvény rövid summája*. Pozsony, 1798.
- *Jó gazda ember*. Angol nyelvből ford. Kőhalmi Fekete Gergely.
- Jeney György *Természetkönyve. A' hortobágyi pásztor*. Pest, 1791.

Márton István, református pápai tanár Bécsben megjelentetett művét, a *Keresztyén moralis kis katekhismust* (Bécs, 1817) a Dunántúli Református Egyházkerület már a kiadás évében kötelezővé tette iskoláiban mint olvasókönyvet (Kanyar, 1982, 52. o.).

A modern olvasókönyv szerkezete a 19. század közepén megjelenő Gáspár és Kovácsi-féle olvasókönyvre, a *Magyar olvasókönyv tanodák és magán-növendékek használatára*⁸⁸ vezethető vissza (Szondy, 1932, 403. o.). A *Pesti Hírlap* a következőképpen számolt be az olvasókönyv tervezetéről:

„Kovácsi és Gáspár nevelők egy általuk kiadatni szándéklott *Elemi magyar olvasókönyv*’ tervezetét mutaták be, és felhívák a’ [kolozsvári nevelői] kör’ pártfogását és közremunkálását. Célja e’ vállalatnak: a’ parlagon heverő gyermekirodalom’ művelése, ’s különösen azon 7-10 éves gyermekeket, kik az olvasás’ mechanismusán már túlhaladtak, olly könyvvel ajándékozni meg, mellyből szabályosan, tisztán és értelmesen olvasni tanuljanak, ’s az olvasáshoz kedvet nyerjenek, azon kívül pedig a’ gyermeki kebelben a’ szép, nemes, erkölcsi és nemzeties érzelmek’ ébresztése.” (Erdélyi dolgok, 1846, 303. o.).

Gáspár olvasókönyvének célja részben egyezett a korábban megfogalmazott pedagógiai célokkal, amennyiben az olvasás megszerettetésére és az erkölcsi képzésre gondolunk, de a célokat bővítette a reformkorban megfogalmazódott nemzeti nevelés

---

⁸⁸ Gáspár János és Kovácsi Antal: *Magyar olvasókönyv tanodák és magán-növendékek használatára*. 1. folyam, Hét-tizenegy éves mindkét-nemű gyermekeknek. 1. (Kolozsvár, 1848)

ügyével. Gáspár Jánosnak Berlinben folytatott tanulmányai alatt alkalma volt Diesterweg⁸⁹ modern pedagógiai elveivel megismerkednie (Arató, 1966, 131. o.), akinek hatása az olvasókönyvével egyazon évben, 1848-ban megjelent *Csemegék* című munkájában is visszaköszönt.⁹⁰

5.9 Olvasókönyvek a házi nevelésben

A felvilágosodás korának pedagógusai úgy vélték, hogy az oktatás hatékonysága javítható, ha az oktatást kiterjesztik az iskola keretein túlra is, és ehhez a könyvek megfelelő eszközt jelentettek. A magyar nyelvterületen, hasonlóan a német nyelvterülethez, az otthoni nevelésben használt ábécés- és olvasókönyvek arányának a növekedése az 1800-as évekre tehető. De míg a német nyelvterületen az 1800-as évek legelejétől nőtt a privát használatú könyvek száma, addig Magyarországon az 1820-as évek elejére tehető a folyamat kezdete.

Az olvasástanulást begyakorló olvasókönyvek nemcsak az alsófokú iskolákban voltak jelen, hanem megjelentek a privát oktatásban és a tehetősebb családok magánkönyvtáraiban is. Ennek oka abban kereshető, hogy az alsófokú nevelés mind a fiúk, mind pedig a leányok esetében a felsőbb osztályoknál családi körben zajlott.

A házi nevelés biztosítása – házitanítóval a fiúk, vagy nevelőnővel a leányok számára – a felsőbb réteg számára volt bevált módszer. Virág Irén az arisztokrácia gyermekeinek neveltetéséről szóló tanulmányában írja, hogy a 18. század végétől a házi neveltetést 12-15 éves korban a seregben való neveléssel kombinálták a fiúgyermekek esetében, míg a 19. században a familiáris keretek között történő nevelést 10-13 éves kortól a nyilvános, középfokú iskolában folytatták (Virág, 2013, 8. o.).

Az iskolán kívüli használatra szánt olvasókönyvek nagyfokú eltérést mutattak az iskolai könyvekhez képest. A magán használatra szánt olvasókönyvek hasonlítanak leginkább a szépirodalom gyermekirodalmi műfajának darabjaihoz.

---

⁸⁹ Adolf Friedrich Wilhelm Diesterweg német pedagógus nézeteire hatott De Laspée, Pestalozzi, Dinter és Basedow elméleti és gyakorlati munkássága (Fináczy, Kornis és Kemény, 1936, 393. o.).

⁹⁰ A 70 történet tartalmazott ugyan a korábbi évek erkölcsnemesítő történeteikhez hasonló elemeket, de ez a moralizálás inkább már csak az állatmesékhez volt köthető.

Ezen gyermekkönyveket elsősorban a gazdag felső réteg számára készítették, mivel az áruk meglehetősen drága volt, ezért nem mindenki tudta azt megvenni, illetve az alsóbb rétegek tagjai közül sokan továbbra sem tudtak olvasni.

Csató az alábbiakban foglalta össze az otthoni használatra szánt gyermekkönyvek ismérveit: „1) hogy az illy nemű könyvek legközelebb a ’ vagyonosb osztályok ’ számára iratvák, mivel csak itt találkoznak rendszerint eléggé művelt szülék vagy tanítók, kikhez az ifjú oktatásért minden órában, tehát akkor is, midőn csak mulatságból olvas, fordulhasson; 2) hogy az illy nemű munkák nem a ’ rendszeres tanítást, hanem a ’ szellemi mutatást, azaz a ’ lelki erőnek kellemes foglalkodtatását, vevén célul, tárgyaiknak szükségképen érdekeseeknek, változatosoknak ’ s lélekhez és szívhez egyaránt szólóknak; az előadásnak pedig kiváltképen elevennek, világosnak, gondolatébresztőnek ’ s lelket és szívet együtt, még pedig rendszeresen képzőnek kell lenni.” (Csató, 1840, 2. o.)

A 18. század utolsó harmadában a német nyelvterületen megjelentetett könyveket sokszor családi körben történő felolvasásra szánták (Wangerin, 2004b, 12. o.). Míg korábban a családfő a bibliából olvasott, immáron a vallási tartalmat nélkülöző erkölcsnemesítő elbeszélésekkel ismerkedtek meg akár úgy, hogy saját maguk olvasták azokat, akár úgy, hogy egy felnőttel (jellemzően a magántanítójukkal, esetlegesen valamelyik szülővel együtt).⁹¹ A családi körben való történetmesélést adja vissza Campe a *Robinson*ájában is, ahol is a kerettörténetben az apa családi körben rendszeresen mesél a gyermekeinek:

„... a napi munka végeztével mindegyikük hallani akart valamit, ami megértőbbé, bölcsébbé és jobbá teheti őt. Az apa tehát mesélt nekik, hol erről, hol arról, és a kis emberek mind figyelmesen és élvezettel hallgatták. Az egyik ilyen esti történet volt az alábbi történet a fiatalabb Robinsonról.”⁹² (Campe, 1779. – ford. SZKK)

---

⁹¹ A könyv felolvasásának a mozzanata megjelent többek között Salzman bentlakásos intézetének a leírásában, ahol is rendszeresen tartottak felolvasásokat szépirodalmi művekből a növendékek számára, de több író könyvének előszavában is jelzi ezt a szülők felé támasztott igényként (pl. Glatz, 1823, I. Bd., VII. o.).

⁹² „... nach vollendetem Tagewerke, wünschte jeder von ihnen auch etwas zu hören, welches ihn verständiger, weiser und besser machen könnte. Da erzählte ihnen dan der Vater, bald von diesem, bald von jenem, und die kleinen Leute alle hörten ihm gern und aufmerksam zu. Eine von solchen Abenderzählungen ist die folgende Geschichte des jüngeren Robinsons.”

Hasonló körülményt ábrázolt Weisse *Kinderfreundja*, amikor is a folyóiratában az egyes részeket (dalokat, verseket, elbeszéléseket) összekötötte a kerettörténetben megjelenő család, és a gyermekek kérdéseit a felnőtt válaszolta meg. Ez a folyton visszatérő szituáció – tudásközvetítés, erkölcsi iránymutatás és pedagógiai irányítás –, amellel hogy az átadott morális és ismereti tudás ellenőrzése történt általa, egyúttal modellként is szolgált a kialakulóban lévő, kisebb létszámú, meghitt családi körben folyó neveléshez (Wangerin, 2004b, 13. o.) Ezek a könyvek nem csak a gyermekek számára mutatják meg a helyes viselkedést, hanem azoknak a – gyermek fejlődéséért felelős – felnőtteknek is, akik a gyermekkel együtt olvassák, feldolgozzák az adott művet, így bevonták a könyv általi nevelésbe a szülőket és adott esetben a magántanítókat is. A könyvek általában hosszabb-rövidebb elbeszélésekből álló gyűjteményes kötetek voltak. A moralizáló stílusú történetek megfelelték a korszak uralkodó nevelési felfogásainak.

Campe Robinzon-könyve⁹³ alcíme szerint a „gyermekek kellemes és hasznos szórakoztatására”⁹⁴ ajánlott könyv. Campe célja könyvével kettős, a szórakoztatás és a hasznos időtöltés biztosítása. Számára a hasznosságot a „tanítás és oktatás”⁹⁵ (Wangerin, 2004a, 10. o.) jelenti. Hogy mindezt összekapcsolta a szórakozással, azt mutatja, hogy „a puszta oktatáson és a szellemtelen magolásról nem akar hallani” (Wangerin, 2004b, 10. o.).

A magánhasználatra szánt olvasókönyvek egy része illusztrált volt. Ennek oka lehetett, hogy a gazdag arisztokrata, polgári réteg számára készült, akik a költséges előállítású könyveket meg tudták fizetni. Az anyagi ok mellett arról is szó lehetett, hogy a magánhasználatú könyvek mentesek voltak a korábban említett Felbiger-féle elvi ellenkezéstől a képeket illetően. A képi tartalom összhangban volt Locke azon véleményével, aki a szövegek illusztrációval való gazdagításában annak megtámogatását látta, hogy az ifjú olvasók magukról a dolgokról világos fogalmat nyerhessenek.⁹⁶

---

⁹³ Robinzon példája kettős, részint rámutat a polgári társadalom alapját képező munkásság és keresztényi jámborság hasznosságára, másrészt szembeállítja a vadonban egyedül küzdő ember nehézségeit a társadalom azon előnyével, hogy annak tagjaként lehetőség van a feladatokat mással megosztani, és ezáltal az egyénre eső terheket csökkenteni (Wiedemann, 1979, 26. o.).

⁹⁴ „zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder”

⁹⁵ „belehren und bilden”

⁹⁶ Éppen ezen okból javasolta Locke Ezópusz meséinek az illusztrált kiadásának az olvasását.

Idővel Magyarországon is feltűntek olyan, az olvasás gyakorlását szolgáló könyvek, amelyek „a hazai nemzeti és polgári fejlődés igényeit” inkább ki tudták elégíteni, mint az iskolában használatos tankönyvek (Fülöp, 2010, 63. o.).

Ezen könyvek már nem voltak annyira kötve a „fegyelmező gyermekirodalomhoz” (*disziplinierende Kinderliteratur*), amely Németföldön a 18. század közepe és a 19. század közötti időszakban volt jellemző (Wangerin, 2004a, 33. o.), de még nem érződött rajtuk a romantika hatása.

Ilyen kötet volt Döbrentei Gábornak az 1820-as évek végén megjelenő két, gyermekeknek szóló könyve, a kisebbeknek készült *Pali és Minka olvasni tanul*, és a valamivel nagyobbaknak szóló *A' kis Gyula könyve*. Ezen kötetek, amelyek már nem az Egyetemi Nyomda, hanem más, jelentősebb korabeli nyomdában jelentek meg, jelentősen hozzájárultak a gyermekeknek szánt kiadványok színvonalának az emeléséhez (Fülöp, 2010, 65. o.).

Lánghy István átdolgozásában jelent meg 1829-ben a *Magyar gyermekek barátja* című kétkötetes mű, amely Szondy szerint elsősorban a nyilvános iskolák számára készült (Szondy, 1932, 402. o.). A művet azonban – a címdala alapján – a szerző nemcsak iskolai használatra szánta. Lánghy a könyvet Friedrich Philipp Wilmsen berlini evangélikus prédikátor (1770—1831) munkája, a *Der deutsche Kinderfreund* (Berlin, 1800) alapján készítette el, de „használta továbbá Márton József: *Ungarische Sprachlehre* (1805) c. könyvét is” (György, 1941, 477. o.). Lánghy – ahogy előszavában írta – művében felhasználta ugyan Wilmsen munkáját, de azt a magyar viszonyokhoz alkalmazta, és sok hasznos tárgyat is kibővített.

Molnár András ügyvéd August von Kotzebue több erkölcsképző művét is átdolgozta magyar nyelvre. 1830-ban jelent meg Pesten a *Szivet formáló történetecskék a' gyermekek és ifjak számára* című műve, amelyet a következő évben az *Oktató és érdeklletes történetecskék az ifjúság számára* követett. Utóbbinak az átdolgozása *A' kis Laczi Olvasókönyve*, amely már Heckenast könyvnyomdájából került ki 1836-ban.

Kotzebue könyvéről az azt fordító Molnár András a következőket írta:

„Nincsenek ezek száraz erkölcsi regulákkal megterhelve, mellyek inkább megúnatják, mint megkedveltetik magokat; hanem magokba a' történetekbe lévén bele szöve a' tanúság, önként vezetik a' gyermeki elmét annak kifejtésére. Elevenen látja az ezekben a'

legközönségesebb vétkek' útálatosságait, valamint a' virtusnak szeretetre méltó voltát gyönyörködtető példákban lerajzolva; megtanúlja e' mellett azt a' nagy mesterséget, miképpen kelljen néki magát úgy viselni, hogy a' világban boldogúlhasson; megesméri az isteni Gondviselésnek munkát, és abban bizodalját helyhezteseti; és szüntelen előtte forogván annak az Ifjúnak képe, a' kiről olvassa, hogy ezt vagy ama' vétket követte-el, 's utoljára azért meglakolt; valamint más részről egy olyannak dícséretes példája, a' ki virtuos magaviselete által fundálta-meg a' maga szerencsáját: észre-vétlenül gyökerezik-meg szívében az a' tanúság, hogy a' hasonló vétkektől őrizkedjék, a' jó tselekedeteket pedig kövesse." (Kotzebue, 1830, III–IV. o.)"

Az erkölcsmemesítő történetek még a 19. század közepén megjelent olvasókönyvekben is fellelhetők voltak, bár mennyiségük csökkent. Alcíme szerint „olvasni még nem tudó gyermekek számára” készült Gáspár János könyve, a *Csemegék* (Gáspár, 1848).

6 Az elemzésre kiválasztott könyvek bemutatása

ABC (1777): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten.* Gedruckt bey Joseph Franz Kollmann, Klausenburg.

A 64 oldalas mű esetében a szerző nevét nem tüntették fel. A bécsi származású nyomdász (Ilyés-Bartha, 2013, 12. o.), Joseph Franz Kollmann, a kolozsvári jezsuita nyomda egykori művezetője, a rend feloszlatása után az egyetemi nyomdává átalakult bérlője volt (Simon, 2010, 76. o.). A mű első két lapján az ábécé, az azt követő oldalakon betű- és szótagkapcsolatok találhatóak. A 11. oldalon részint kézírásos rövid tanácsok vannak. Ezt követően a 20. oldalig imádságokat találunk. A 21. és a 30. oldalak között a betűzéssel és olvasással kapcsolatosan vannak információk.

Ezt követően rövid erkölcsi intelmek, majd a 33. oldaltól moralizáló történetek kerültek a könyvbe. A történetek közül több a későbbi ábécés- és olvasókönyvekben is visszaköszönnek, például a kíváncsi vagy éppen házias gyermekről szóló elbeszélések. A szövegek egy része nyomtatott gót betűvel, kisebb hányada kézírással lett szedve. A könyv vége felé ismételt imádságok következnek. Az 52. oldalon az arab és római számok vannak. A függelékben – amelyet más, általunk átnézett könyvben nem találtunk – az évkezdéskor átveendő témák, így az iskola hasznáról, a saját sorssal való megelégedésről olvashatunk. Az itt felsorolt témák a tanítóknak szólnak, hogy ezekről beszéljenek a gyermekeknek.

A könyv anyagát használtuk a gyermekek tulajdonságairól, illetve a szülőszerepről szóló kutatói kérdések megválaszolásához.

ABC (1779): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Stadtschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten.* Verlagsgewölbe der deutschen Schulanstalt bei St. Anna in der Johannesgassa, Wien.

A szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent könyvet Ignaz Felbiger írta, és 1779-ben adták ki. 1772-ben kapott az alsó-ausztriai iskolabizottság kizárólagos nyomdai [kiadói] kiváltságot a Szent Anna-i normális iskola épületében a Habsburg örökös tartományok kötelező iskoláinak tankönyveinek a kiadására. Az első osztrák tankönyvek a teréziánus iskolarendelet nyomán készültek.⁹⁷

---

⁹⁷ A témáról bővebben: <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Schulbuchverlag> [Utolsó letöltés:2023. 08. 17.]

A Bécsben kiadott ábécéskönyv ugyan nem hungarikum, de mivel alapját képezi a később, Budán kiadott tankönyveknek, megkerülhetetlennek tartottuk a könyv elemzését. A 64 oldalas könyv csak német szöveget tartalmaz. Az első két oldalon a latin és német betűs ábécé betűit különböző – nyomtatott és írott – betűtípusokkal is nyomtatták. A rendelkezésünkre álló példány sajnos hiányos, a 3. és 14. oldal közötti rész hiányzik belőle. A 15. oldalon az egy-két soros erkölcsi mondások, a 16. oldaltól a példázatos történetek következnek. A könyv tartalma az imádságokat, moralizáló történeteket illetően nagyfokú hasonlóságot mutat az 1777-es könyvvel.

Azon történetek, amelyek Isten jóságáról szólnak, általában az egyik szülő és gyermeke közötti párbeszédékként jelenik meg. Ezek a párbeszédék katekizmus-jellegűek, itt feltehetően a könyv szerzője még nem tudott elszakadni az egyházi példától. A legtöbb történet bekerült a későbbi, állami kiadású ábécés- vagy olvasókönyvbe. Nemcsak a katolikus, de a protestáns könyvek némelyike is átvett egyes történetet.

A versek egy része latin betűvel szedett, például a *Das Bitte eines Kindes*, de már nyomtatott gót betűvel találhatóak meg a különféle alkalmakra szóló imádságok, így például az evés előtti vagy utáni, az iskola előtt délelőtti, az iskola után délelőtti, az iskola előtt délutáni és az iskola után délutáni ima.

A számok arab, latin számmal, illetve gótbetűvel is bekerültek a könyvbe. A művet a kis katolikus katekizmus zárja (47–64. o.). A tankönyv jelentőségét mutatja, hogy „néhány évtizedre az 1779-i ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra a hazai városi népiskolák tanulóinak ábécéskönyvévé vált.” (Mészáros, 1983, 130. o.)

A könyv anyagát használtuk a gyermekek tulajdonságát és a szülőszerepet illető kutatási kérdések esetében.

ABC (1780): *ABC könyvetske, a' nemzeti iskoláknak hasznokra: ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Hungarn. Gedruckt mit königl. Universitätsschriften, Ofen.*

Budán adták ki ezt a kétnyelvű, 112 oldalas kiadást. A kétnyelvű kiadás a nemzeti iskolák számára készült. Az olvasást gyakorló szövegek nagyfokú hasonlóságot mutatnak az 1779-es könyvvel, viszont a katekizmus rész kikerült ebből a kiadásból. Hasonló a kisebb

alakú 1789-es kiadáshoz. A különböző betűtípusokkal szedett történetek lehetőséget adnak a többféle írástípus gyakorlására. A latin kézírásos betűvel van *A' jó leányzó* és *A' jó szolgál* című történet írva. Az 1789-es kiadásban ezek nyomtatott latin betűkkel szedték. A német nyelvű szövegben – amely a magyar szöveg tüköroldalán található – néhány történet a német folyóírással került kinyomtatásra.

A könyv szerepével, a gyermekek tulajdonságával és a gyermekszemlélettel kapcsolatos kérdésnél használtuk fel ennek a könyvnek az anyagát.

ABC (1783): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreich Hungarn. Gedruckt mit kön. Universitätsschriften, Ofen.*

Ezt az ábécéskönyvet is Budán adták ki. A mű 48 oldalas, és csak német szöveget tartalmazott. Az egynyelvű kiadás tényét magyarázhatja, hogy a 18. században Pest és Buda lakossága zömmel német anyanyelvű volt. Az első két oldalon az ábécé betűi voltak különböző betűtípusokkal szedve: nyomtatott és folyóírással latin és gótbetűs változattal. Ezután szótagok, szavak sora következett, egyre hosszabb szavak voltak, majd írott betűvel néhány mondat, majd szótagolva néhány mondat.

A 11. oldaltól a *Kurze Sittenlehren* című rész egy-két soros mondásokat foglalt magába. A 12. oldaltól pár rövid történet található, amelyek ugyan konkrét balesetekről, illetve nehéz helyzetekről számolnak be, de elvont tanulságot vonnak le belőlük. Ez a rész, és a példázatos történetek is már megjelentek az ábécéskönyv korábbi kiadásaiban is. A történeteket gótbetűvel szedték. Két történet német folyóírással került be a könyvbe úgy, hogy a cím a nyomtatott gótbetűvel lett szedve. A 13. oldaltól kezdődik a moralizáló történetek sora. A történetek elsősorban falun játszódnak, szereplői a falusi gyermekek és felnőttek sorából került ki.

A példázatos történetek után szűk hat oldalban a társaságokról, a feljebbvalókról és a törvényekről volt szó,⁹⁸ majd az egészség megőrzésével kapcsolatos rész következett.⁹⁹ A legtöbb betegségnek – a könyv alapján – két oka volt: a kimelegedés (Erhitzung) és a megfázás (Erkältung).

---

⁹⁸ *Von der Gesellschaft, Obrigkeit, von Gesetzen, und Soldaten* (ABC, 1783, 40–45. o.)

⁹⁹ *Von den Mitteln, die Gesundheit zu erhalten* (ABC, 1783, 45–47. o.)

A könyv végén a rövidítések feloldását találjuk. A művet a gyermekszemlélet és a szülőszerep témák elemzéséhez használtuk fel.

Lesebuch (1788): *Zweiter Theil des Lesebuches zum Gebrauche der Nationalschulen in [!] Königreich Ungarn, und dessen Kronländern auf dem Lande. Königl. Universitäts Buchdruckerei, Ofen.*

A 187 oldalas könyv egynyelvű kiadás, a falusi iskolák számára készült. Öt fő részből áll, az első rész a falusi gyermekek számára összeállított olvasásgyakorlást tartalmazza, amely „a vidéki ifjúságra szabott, példákban előadott erkölcsi tanítás”¹⁰⁰ volt (Lesebuch, 1788, [II. o.]). Ebbe a 43 oldalas részben különböző írásmódokkal kerültek bele a rövid olvasmányok. A második részben azok az iskolai előírások kerültek, amelyek által az ifjaktól tisztességes tanulók¹⁰¹ válhatnak. Itt főként a megfelelő viselkedés száraz leírása található.

A harmadik fejezet a háztartási ismeretekbe vezet be, a negyedikben arról írtak, hogy hogyan válhat az ember a paraszti társadalom tisztos tagjává. Az ötödik rész a mezőgazdaság alapismereteket tartalmazza. A hatoldalas függelékben Rochownak a falusi gyermekek számára készült tankönyvéből idézik fel az általános mezőgazdasági szabályokat. Az olvasásgyakorlásra szánt szövegeket különböző írásmóddal nyomtatták. A könyv első két fejezete tehát követi a korábbi olvasókönyvek szerkezetét, de a harmadik, negyedik és ötödik rész élesen elüt a korábbi könyvektől.

A könyv anyagát a gyermekszemléletről és az emberi tulajdonságokkal kapcsolatos kérdéseknél használtuk fel.

---

¹⁰⁰ „eine der Landjugend angemessene Sittenlehre in Beispielen enthalten”

¹⁰¹ „rechtschaffene Schüler”

Armbruster, J. M.: (1789): *Moralische Erzählungen für Kinder jedes Standes*. Jelinek, Tyrnau.

Armbruster¹⁰² könyve a megjelenés helyszíne alapján számít hungarikumnak, mivel Nagyszombaton (Tyrnau) adták ki. A könyv két évvel korábban megjelent Bregenzben is,¹⁰³ a második, bővített kiadására 1789-ben került sor¹⁰⁴ (Weilenmann és Cetlin, 1993, 44. o.).

A nagyszombaton megjelentetett kiadás címében eltér a bregenzi kiadástól. A német kiadás (*Moralische Erzählungen und kleine Romane für Kinder jedes Standes* – kiemelés SZKK) címében moralizáló történeteket és kisebb regényeket ígér. A nagyszombati kiadás a címe alapján ezzel szemben csak moralizáló történekről szól. A cím lerövidítésének az okát abban a századfordulós polémiában látjuk, amely során a regényt mint műfajt a gyermekekre veszélyesnek ítélték meg.

A könyv a címe alapján a legkülönbözőbb társadalmi rétegből származó gyermeknek szólt.¹⁰⁵ A szerző a könyvét Lavater leányának, Anna Luisa Lavaternek ajánlotta, aki számára egy verset is tett a könyv elejére. A bevezetőben Armbruster szólt arról, hogy könyvének megírását a gyermekkori emlékei inspirálták. Fontosnak tartotta, hogy megpróbáljon a gyermekek számára az erkölcsi szokásokról úgy írni, hogy az nyelvileg, stilisztikailag megfelelő módon készüljön el: sem túl alacsony szintű, csevegő, sem túl magas, érthetetlen ne legyen a számukra (Armbruster, 1787, [I. o.]). Szintén fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a gyermekek számára szóló történetekben kerülje a mindennapi életből vett példákat, ehelyett az érdeklődésüket a különös, szokatlan, feltűnő és kalandos¹⁰⁶ elbeszélések által igyekezett felkelteni. Armbruster történeteinek helyszíne döntő részben a szerző szülőföldje, Svábföld (Armbruster, 1787, [III. o.]).

---

¹⁰² Johann Michael Armbruster (1761–1814) evangélikus családból származó német pedagógus és író, a svájci Johann Caspar Lavater (Zürich, 1741 – Zürich, 1801), író, teológus mellett néhány évig titkárként dolgozott. Az első bécsi nyilvános kölcsönkönyvtár megalapítója. Erről bővebben:

URL: <https://museum.evangel.at/persoenlichkeiten/die-familie-armbruster/> [Utolsó letöltés: 2023. július 1.]

¹⁰³ J. M. Armbruster: *Moralische Erzählungen und kleine Romane für Kinder jedes Standes*. Bregenz: Typogr. Gesellschaft, 1787.

¹⁰⁴ J. M. Armbruster: *Angenehme und lehrreiche Erzählungen, Lieder und kleine Schauspiele für Kinder*. Zürich: Bürkli, 1789.

¹⁰⁵ Elképzelhető, hogy arra a fajta nyitottságra, amely szerint bármely társadalmi réteg számára készítette Armbruster a könyvét, hatással volt Lavater, aki egy ideig árvaházban is dolgozott.

¹⁰⁶ „durch das Sonderbare, Ungewöhnliche, Auffallende, Abentheurliche gereizt und unterhalten”

Sajnos a kezünkben tartott nagyszombati kiadás példányának első lapjai hiányoznak, a kötet csak az elbeszéléseket tartalmazza.¹⁰⁷ Az 1796-os kiadás 67 oldalon 15 darab, egyenként 2–10 oldalas elbeszélést tartalmaz. A nagyszombati változat az oldalszámozás eltérő kezdete miatt 64 oldalas.

Az Armbruster által a történetekben megjelenített példák a helyes, illetve helytelen viselkedéssel kapcsolatosan világosak, több esetben összevetik a jó és a rossz jellemű személyek sorsát, hogy ezáltal jobban érzékeltessék a helyes és helytelen viselkedés vagy éppen jellem közötti különbséget. A történetek szereplői általában lányok – valószínűleg összefügg azzal, hogy egy kislánynak ajánlotta a szerző a művet.

J. M. Armbruster könyvét a tulajdonságok bemutatásához, a kor gyermekszemléletének a vizsgálatához és a jövőkép elemzéséhez használtuk fel.

ABC (1789): *ABC könyvetske, a' nemzeti iskoláknak hasznokra: ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Hungarn. Gedruckt mit königl. Universitätsschriften, Ofen.*

Az *ABC könyvetske* Révai Miklós gondozásában jelent meg. A könyv Rochow *Kinderfreundjából* tartalmaz történeteket, de átvett Felbiger gyakorlókönyvéből is néhányat. A 112 oldalas, kétnyelvű mű a hagyományos ábécéskönyvek felosztását követi. Az első részben a betűtanításokat, szótagolásokat találjuk. Az ábécéskönyv lehetővé teszi a különböző írástípusok begyakorlását. A következő rész a *Rövid oktatások, Rövid beszélgetések* címet viseli. Az utolsó, magyar nyelvű rész a népek, a törvények és a katonaság kialakulásáról és általában a hatalom mibenlétéről szól. Ezután egy magyar-német szöveget következik. Rövid latin nyelvű történetek zárják a könyvet.

A történetek döntő része szegény, falusi környezetben játszódik. A történetek szereplői az ábécéskönyv első részében inkább gyermekek, a második részében már felnőttek. A példázatos történetek vallásos tartalommal átszóttak. Az utolsó rész Campe *Sittenbüchlein*

---

¹⁰⁷ A bregenzi kiadáshoz képest hiányzik az előszó, az ajánlás, az Anna Luisa Lavater számára íródott vers és a tartalomjegyzék.

című könyvéből való, és a hatalom kialakulásáról szól. Az ábécéskönyv ezt is vallásos színezettel töltötte meg, és az első emberpártól kezdte annak ismertetését.

A könyv anyagát felhasználtuk a könyvhöz való kutatási kérdés megválaszolásához használtuk.

Campe, J. H. (1789): *Erköls-könyvetske íródott a pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra.* Wéber. Pozsony ; Komárom.

A könyv 1789-ben jelent meg magyar nyelven Földi Ferenc fordításában. Valamivel később egy másik fordítás is készült belőle, de Kovács Ferenc munkája kéziratban maradt. Ezen mű Császár Elemér feltételezése szerint az 1790-es évek elején íródhatott (Császár, 1918, 211. o.).

A 152 oldalas mű négy „estvéli beszélgetés”-ben taglalja az ember kötelességeit saját maga és mások iránt. Két öregember, Gutvil és Ehrenrájk (Tisztesfalvi) meséli el az ismeretségi körében másokkal megésett történeteket, amelyek sorban, egymás után következnek: felvetődik egy tulajdonság, azt általános szinten elmagyarázzák, majd többnyire konkrét példán keresztül érzékeltetik ama bizonyos tulajdonság káros vagy hasznos voltát mind a személyre, mind pedig a közösségre nézve. Ezek jellemzően erkölcsnemesítő történetek, de néhány esetben bibliai példát is hoznak – például Káin és Ábel vagy József és testvéreinek a történetét –, ám ezeket a példák is oly módon adják elő, mintha hétköznapi emberekkel estek volna meg.

Az *Erköls-könyvetske* a „pallérozottabb rendbéli gyermekek számára készült. Az első beszélgetés „az embernek maga eránt való kötelességeiről” szól, ami részint az egészség megőrzésével történik. Az ember saját magával szembeni kötelességei közé tartozik a magára való vigyázás, a mértékletesség, a munkásság, a szabad multságok és a tisztaság. A saját magunk iránti kötelesség ezek mellett a lélekre is irányul: a jó ismeretek szerzése és a vétkek eltávoztatása szükségeltetik ehhez. Campe hangsúlyozta a takarékoság fontosságát is.

A második estvéli beszélgetés „az embernek mások eránt való kötelességeiről” ad számot:

„De a Világ nem tsak egyedül ti érettetek teremtett. A melly jól kívántok ti élni, és a miképpen kívántok böldegok lenni; akképpen kívánnak más emberek is. Ezek a más emberek pedig, a' kikkel tinétek élnetek kell, nem mindég jó és okos emberek, és ha mindjárt olyan jók és olyan okosak vólnának, még is tsak ugyan mindég emberek ök. Meg kell tehát néktek tanulnotok, mint kelljen tselekednetek, hogy ö közöttök bátorságban és böldegóságban éljete, és hogy azok önként fel-indúljanak a ti böldegóságtoknak munkálkodására.” (Campe, 1789, 44–45. o.)

A mások iránti kötelességek közé a feljebbvalók, és a – hasonló szinten lévő – más emberekkel szembeni kötelesség tartozik. Nem megengedhető cselekedet például a hatalmaskodás, tolvajság, csalás, hazugság, hiábavaló és hamis esküvés, a véletlenül okozott kár meg nem térítése.

A harmadik egység a társasági életre vonatkozik. A társaságbeli kötelességek közé tartozik a szolgálatra való készség és a mások kedvében való járás. Ezen a fejezeten belül esik szó az irígységről, a kevélységről, a rágalmazásról, a csúfolódásról, mások gyalázásáról, a nyájasságról és annak ellentétjéről, a komor természetéről, a haragról, az engesztelhetetlenségről, a fecsegésről és végül a háládatlanságról. A második és a harmadik rész tehát a közösségben való együttélés szabályrendszerét írja le.

A negyedik beszélgetés az otthoni életről (házi életről) szól, így az ember kötelességeit a szülei, tanítója, testvérei és tanulótársai, illetve a cselédek iránt. Ez a fejezet a lelkiismeret és a vallás kérdéseit is taglalja.

Felnöttek és gyermekek történeteit egyaránt, váltakozva hozza a könyv. A példázatok legtöbbször gyakorlatias jellegű, a történeteket a polgárok mindennapi életéből vették.

A könyv anyagát felhasználtuk az emberi tulajdonságokat, az ezeknek a hatását vizsgáló, a jövőképet és a szülőképet taglaló kérdések megválaszolásához.

A népszerű könyv megtalálható volt többek között a miskolci Református Főgimnáziumban (Vértesy, 1913, 23. o.).

Seelmann Károly (1794): A' jelesebb rendeken lévő nevendék gyermekek jó moddal lehető tanítatásokra való ut-mutatás, vagy Gyermekek barátja egy héti-írás. Hochmeister Márton, Kolosváratt és Szebenben.

Egy 1860-ban megjelent értekezés alapján az erdélyi ifjúsági irodalom a *Gyermekek barátjával* kezdődött (Szilágyi, 1860, 21. o.). A 239 oldalas mű Kolozsvárott és Nagyszebenben jelent meg 1794-ben. Christian Felix Weiße¹⁰⁸ *Kinderfreund* című lapja fordításának elkészülte Seelmann Károly¹⁰⁹ nevéhez fűződik, aki művét Losonczy Bánffy György, erdélyi főkormányzó feleségének, Palm Joséfának ajánlotta.

Seelmann Károly az eredetileg 24 részes műből csak az első részt fordította le teljes egészében, a maradék 23 kötetet öt kötetbe sűrítette össze úgy, hogy az lehetőleg igazodjon a magyar viszonyokhoz.

A kiadványt a könyvhöz való viszonyra, a gyermekszemléletre és a szülőszerepre vonatkozó kutatási kérdéseknél használtuk fel.

ABC (1797): ABC könyvetske a magyar országai apróbb iskolák' hasznára. Készítettett S. Patakon 1796. Wéber Simon Péter, Pozsonban.

A szerző neve nem szerepel a könyvön. Szinnyei József Szombati (Szombathy) Jánost, a sárospataki református kollégium tanárát nevezi meg a könyv írójának (Szinnyei, 1909, 13. köt., 1057. o.).¹¹⁰ Ugyanezt a nézetet képviseli Bakos József (Bakos, 1955, 24. o.) és Kanyar József is (Kanyar, 1982, 44. o.).

---

¹⁰⁸ Christian Felix Weiße (1726–1804) költő, író, pedagógus. A lipcsei egyetemen folytatott teológiai, filológiai tanulmányokat. 1765-től az *Allgemeine deutsche Bibliothek* szerkesztője volt. 1757 és 1765 között szerkesztette a *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste* (12 kötet) és a *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste* (72 kötet; 1806-ig) kiadványokat; írt színműveket, librettókat. A német gyermekirodalom úttörőjének tartják a *Der Kinderfreund* című nevelési hetilapot (24 kötet), amelyet 1775 és 1784 között C. F. Weiße szerkesztett és S. L. Crusius (1738–1824) adott ki Lipcsében. Később a *Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes* című művével folytatta a periodikát. Forrás: https://www.leipzig-lexikon.de/biogramm/Weisse_Christian_Felix.htm [Utolsó letöltés: 2023. június 30.]

¹⁰⁹ Seelmann Károly életéről keveset tudunk, károlyfehérvári (gyulafehérvári) tanácsos volt, fordított színjátékokat, amelyeket elő is adtak Kolozsvárott, illetve Pesten.

¹¹⁰ Szombathy János (1749, Rimaszombat – 1823, Sárospatak) a sárospataki református kollégium tanára, rektora volt. Iskoláit előbb Rimaszombaton és Sárospatakon végezte, majd tanult a zürichi és az utrechti egyetemen.

Szombathynak kisebb történelmi és vallási témájú dolgozatai jelentek meg a *Zeitschrift von und für Ungarn*ban, illetve a *Tudományos Gyűjtemény*ben. 1809-ben megírta a sárospataki kollégium történetét. Comenius *Orbis pictus*ának a fordítása is a nevéhez kötődik, a művet 1797-ben adta ki, ennek további kiadásai jelentek meg 1806-ban, 1820-ban és 1831-ben (Kanyar, 1982, 45. o.).

A Sárospatakon 1796-ban megírt ábécéskönyvét Pozsonyban jelentették meg egy évvel később. Az olvasástanuláshoz a sillabizáló módszert alkalmazó, mindössze 39 oldalas könyv hét fejezetből áll. Az első oldalon különféle írástípusokkal közölték az ábécé betűit, így nyomtatott és folyóírásos formában is. Ezután a betűk olvasása következik: minden magánhangzóval végigvettek egy-egy szótagot.

A három betűből álló szavaknál már értelemmel bíró szavakat adtak meg. A két szótagból álló szavakat különböző módon csoportosították: egyrészt aszerint, hogy azonos magánhangzók legyenek bennük, illetve azonos betűvel kezdődjenek.

Rövid, egy-két soros erkölcsi tanulságot tartalmazó szentenciák kerültek a harmadik fejezetbe. A példázatos történetek – köztük többek között *Az írásnak és olvasásnak hasznos voltáról* – a negyedik részbe kerültek, de ugyanebben a fejezetben vannak az egészségmegőrzési tanácsok is.¹¹¹ Az olvasást gyakorló rész 11 „oktató példát” és 12 „tanító mesét” tartalmaz. Több történet egy konkrét esemény bemutatása után az elvont erkölcsi síkon megfogalmazott tanulsággal záródik. Például a lepke után futó, gödörbe esett gyermek esetében: „a’ ki igen nagy vágyódással kapdos valaminn, és előre látó gondossága nintsen, ritkán nyeri el, a’ mit kíván; sőt e’ mellett könnyen veszedelembe is esik.” (Abc, 1797, 9. o.; Abc, 1810)

A hatodik fejezet – a *Tanuló Gyermekek’ Erköltsi Regulái* – az iskolai viselkedés szabályait vette számba, és nagy hasonlóságot mutat Márton István (1829) könyvében található illemtan-versével.¹¹² A rövid erkölcsi szabályok tanulságai részben egyeznek az

---

1779-től 1782-ig nevelői munkát végzett Magyarországon. 1783-tól Sárospatakon a Kollégiumban a történelem tanára volt, 1785-ben ugyanott rektorra választották.

¹¹¹ Az egészség ellenségei: meghevülés, meghidegülés, az ételben és italban való mértéktelenség, harag és búsulás. Fontos a tisztaság, emellett a babonás eszközök kerülése.

¹¹² *Akárhol légy, tarts regulát*

oktató történetek tanulságaival. A könyvet a számok felsorolása arab és római számmal, illetve betűvel, és a sokszorozó tábla zárja.

A könyvben a vallásosság már nem érhető tetten, és „az oktatópéldák és erkölcsi tanulságok is inkább a moralizáló emberbarát-pedagógia jelenlétéről tanúskodnak” (Kanyar, 1982, 44. o.). Az olvasókönyv stílusa olvasmányos, a történeteket az írás-olvasás tanítása, gyakorlása miatt többféle betűtípussal szedték.

Ahogy Bakos fogalmazott, „tartalmában, anyagában haladó” (Bakos, 1955, 24. o.) könyvről van szó, amely az „erkölcsi reguláit is közelebb vitte a falusi gyermekek életéhez” (Bakos, 1955, 24. o.). A könyvnek az 1800-as évek elején elkészült a javított változata: nagyobb betűkkel, jobb minőségű papíron, a legfontosabb imádságokkal kiegészítve.

A művet a szülőszerep elemzéséhez használtuk fel.

Seiler, F. G. (1802): *Protestánsbeli köz emberek olvasó könyve: A' városi és falusi Magyar Protesáns Köznépnek 's különösen az alsóbb Oskolákban tanuló Ifjúságnak hasznára készítettett D. Seiler Friderik György munkája szerint. Wéber Simon Péter, Pozsonyban.*

A 480 oldalas mű 1802-ben látott napvilágot. Az eredeti munka a német iskolák olvasókönyvének készült (Seiler, 1802, 1. o.). A könyv célja „az Oskolai tanítást hasznosabbá, 's a' köznépet az értelem' útján szelídebb emberré és jobb polgárrá tenni” (Seiler, 1802, 1. o.).

Kis János, pedagógus, szuperintendens fordításában jelent meg a Protestáns köz emberek olvasó könyve. Kiss Áron megjegyezte, hogy a címbéli „protestánsbeli” szóval a kiadó bővítette a címet, Kis János, a fordító nem tudott erről a változtatásról (Kiss, 1879, 131. o.). A műben földrajzi, természettudományi és gazdasági ismereteket közöltek, emellett találhatóak voltak benne erkölcsi vonatkozású részek, és értelmi gyakorlatok is. A könyvben felszólaltak a babonáság ellen. Az átdolgozás során magyar vonatkozású tartalmak is kerültek az olvasókönyvbe, így szó esett az ország történelméről és a törvénykezésekről is, utóbbi megírásához jogászt kért fel. A magyar változat kiegészült a *Gazdaság Kalendárium* és a *Szükségben segítő könyv* részeivel. Mint látható, Kis János könyvének összeállításakor körültekintően járt el, alaposan feldolgozta az anyagot.

A könyvnek többféle feldolgozási módja volt lehetséges annak függvényében, hogy városi vagy falusi iskolában tanítottak belőle, illetve utóbbi esetében is többet vártak el azon tanulóktól, akik a nyár folyamán is tanultak, mint azoktól, akik csak télen jártak iskolába. A könyv használatához Kis János azt az iránymutatást adta, hogy utóbbi esetben a könyv anyagát szelektálva vegyék át, abból csak a legszükségesebbeket olvassák: „a földrajzból Magyarország megyéit s városait, az erkölcsi regulákat mind, de a bibl. történetekkel összekötve, mindennap egyet, a természettudományból csak a legfőbbeket, a babonák közül csak azokat, melyek abban a faluban szokásban vannak. Az olyan iskolákban a hol nyáron is tanítanak, már többet kell fölvenni s a városokban semmit sem szabad elhagyni.” (Kiss, 1879, 131. o.) Azt javasolja még a szerző, hogy a tanító kérdezze ki alaposan az átvett részeket, és tudatosítsa a tanítványokban, hogy milyen használt tudják venni a későbbiekben a diákok a megszerzett ismereteknek.

A mű természetrajzi és gazdasági ismereteket is tartalmazott, ezen túlmenően átfogó ismeretet nyújtott a gazdálkodással kapcsolatosan. Külön fejezet szólt a babonákról, azok káros voltáról. Rövid áttekintést is adott az ország történelméről és törvénykezéséről.

A mű sokszínűségét és újdonságát bizonyítja, hogy bevezetést nyújtott a levélírásba, ezen kívül szó esett benne a pénzekekről, mértékegységekről. A könyv végén imádságok találhatóak.

A rengeteg gyakorlati tudnivalót tartalmazó könyv második része (20–108. o.) tartalmazza a morális tárggyal foglalkozó fejezetet *Okosságnak és jó erköltsnek regulái* címmel. A fejezetet számozott részekre bontották, azok elsősorban a fejezetcímben megadott erkölcsi részt fejtik ki, néha tartalmaz csak a mondanivalót alátámasztó történetet, azt is inkább prózai stílusban elbeszélve. A könyvben sokszor hivatkoznak a Biblia egyes passzusaira.

A könyvet felhasználtuk az emberi tulajdonságokat, a gyermekszemléletet, a jövőképet taglaló kutatási kérdéseknél.

Márton, J. (1802): *Deutsches Lesebuch zum Gebrauch für Ungarn: Samt einem deutsch-ungarischen Wörterbuche. 2. verm. Ausgabe. Haykul, Wien.*

Márton József¹¹³ *Deutsches Lesebuch*jának első kiadása 1799-ben jelent meg a *Német grammatika* című mű második kiadásának mellékleteként.¹¹⁴ Célja egy új szemléletű könyv megírása volt a német nyelvet tanulók számára. Műve két különálló részből áll: Az első rész egy 56 oldalas, nyelvtani szabályokat összefoglaló rész. Ez a rész magyar nyelven készült a német nyelvet tanulni akaró ifjak részére (Márton, 1800, 407. o.). A második rész az 560 oldalas olvasókönyv és a hozzá tartozó német-magyar szótár 12 részből áll, az első a világot mutatja be: emberek, társadalom, környezet témákban.

A második részben moralizáló mondásokat találunk. A következőkben Lessingtől van néhány mese (3. rész), illetve anekdoták. Az ötödik rész tartalmazza a moralizáló példákat és elbeszéléseket. A hatodik részben kitalálós kérdések vannak. A következőben festői leírások, majd az azt követő részben (8.) Lafontaine két elbeszélésének a fordítása található. A 9., geográfiai részben Európa és a többi kontinens földrajzi szempontú bemutatása történik meg. A következő rész természetrajzi fejtegetéseket tartalmaz. A 11. rész meséket (fabulákat), az utolsó pedig verseket és további fabulákat tartalmaz.

A könyvben a szépirodalmi részek jelentős helyet foglalnak el. Az írók közül többek között Lessing, Csokonai az, akitől szöveget közöl a szerző. A *Merkwürdige Sprüche* című részben Rousseau, Schiller, Goethe, Fichte, Kant és mások gondolatait találjuk.

Az első kiadásról szóló híradás alapján a könyvét Márton elsősorban a protestáns iskolákhoz juttatta el.¹¹⁵ A könyv nagy népszerűségnek örvendett, 1856-ig csaknem 20 kiadást élt meg. Márton történetei eltérnek a korábbi moralizáló művek hangnemétől.

---

¹¹³ Márton József (1771, Iszkaszentgyörgy – 1840, Bécs) iskoláit Hajdúnánáson és Debrecenben végezte, 1795-ben a jénai egyetem tanult. Hazatérve a Prónay-családban volt nevelő, később a lőcsei gimnáziumban tanított. 1801-ben Görög Demeter meghívására Bécsbe ment, ahol a magyart mint idegen nyelvet tanította először magántanárként, majd 1806-tól a bécsi egyetem rendkívüli tanáraként. 1831-től tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának.

¹¹⁴ Márton József (1799): *Német grammatika: Egy német Olvasnivaló Könyvei és ahoz tartozó Lexiconnal együtt.* Fűskuti Landerer Ferenc, Kassa.

¹¹⁵ „[...] az Exemplárok már más helyekre is el küldedtek, és találtak : Debretzenben, a' Reform. Collegiumban; Győrben, T. Prof. Németh László, Komáromban, T. Prof. Katona Mihály Uraknál: Lőtsén; Patakon; Posonban; Pesten; és Szigeten is. Erdélybe is el küldödtek már az Exemplárok Kolosvárra, T. Prof. Pap Szathmári Urhoz.” (Márton, 1800, 407. o.)

Több történetének szereplője keletről jött: a könyvben megjelenik a keresztény és mohamedán ellentét feloldása.

Az ötödik, szívképző történeteket tartalmazó rész (*Moral in Beyspielen und Erzählungen*) viszonylag kis részt, alig harminc oldalt foglal el a könyvben. A történetek a címükben röviden leírják a bemutatandó értékek vagy éppen hiányosságok mibenlétét (pl. *Az egészséges testrészek nagy értékéről*¹¹⁶). A történetek nagyobb részénél eredeti történet volt.

A könyvet a gyermekszemlélet vizsgálatához használtuk fel.

Glatz, J. (1804–1805): *ABC und Lesebuch, in drey Heften: ein Vorläufer zu Stille's Erzählungsbuche, dem rothen Buche, und dem Unterhaltungsbuche der kleinen Familie von Grünthal*. 1–3. Heft. Peter Rehm's seel. Buchhändlers Witwe, Wien.

Jakob Glatz¹¹⁷ ábécéskönyve három füzetből áll. Az első 78 oldalas, a címlappal szemben két metszet található. Az első rész végén egy-egy kihajtható lapon a nagy méretű betűkkel szedett latin, illetve gót betűs ábécé szerepel. A második füzet 96 oldalas, míg a harmadik 95 oldal terjedelmű. Ezen utolsó füzet elején két metszet, a végén pedig az arab és római számmal felsorolt számok találhatóak.

Glatzot az indította a könyv megírására, hogy hiányolta a könyvpiacra meglévő ábécéskönyvek esetében azt, hogy nem veszik figyelembe a kisgyermekek igényeit, képességeit, ami meglátszik a nyelvezetükben, illetve abban, hogy a szövegek nem a

---

¹¹⁶ *Von dem grossen Werthe gesunder Glieder*

¹¹⁷ Szinnyei József részletes közölte a *Magyar írók* lexikonában Jakob Glatz életrajzát (Szinnyei, 1894, 3. köt.). Ez alapján Glatz (Poprád, 1776 – Pozsony, 1831) evangélikus lelkész, egyházi tanácsos, gyermekkönyvíró volt. Iskoláit a kézmárki gimnáziumban, a pozsonyi evangélikus líceumban végezte, majd 1796-tól a jénai egyetemen tanult. 1797-ben Salzman meghívására Schnepfenthalban dolgozott 1803-ig. 1804-től a bécsi evangélikus egyház tanítójaként tevékenykedett, ahol 1805-től lelkészként is szolgált. Részt vállalt a bécsi protestáns teológiai intézet újjászervezésében. 1824-ben családjával Pozsonyba költözött, ahol 1831-ben elhunyt. Glatzot korának egyik legterményesebb gyermekkönyv-szerzőiként tartották számon. Ahogy Schelander írja, gyermekprózájának egy része fontos piaci részt használt ki: kisgyermek és lányok számára szerzett műveket (Schelander, 2013, 126. o.). A történetek írására még schnepfenthal tartózkodása alatt személyesen a filantropista nevelőintézetet vezető Christian Gotthilf Salzman bízta, aki szintén számos nevelési- és gyermekkönyv szerzője volt. Glatz nagyra becsülte Pestalozzit, akit az „emberformálók papjának” tartott, rajta kívül hatott rá a szintén Schnepfenthalban tevékenykedő Gúth-Muthsnak a test edzésének fontosságáról vallott felfogása (Váradi, 1937, 264. o.).

könnyebbtől a nehezebb felé haladnak (Glatz, 1804, 1. köt., VI. [! IV.] o.). Mivel a kisgyermeknek szeretik a ritmusos szövegeket, több ilyen is beletett a könyvébe (Glatz, 1804. 1. köt., V. o.). Mint látjuk, Glatz igyekezett a kisgyermeknek igényeihez alkalmazkodni, a történetek témáit is a gyermeknek világából vette.

A 9–10. oldalon az ábécét találjuk különböző betűtípusokkal szedve. A 11. oldaltól különféle betűkapcsolatok vannak. A betűkapcsolatokból szó lesz, pl.: fa – fan – fang. Ezután rövidebb szavak, mondatok következnek az ábécé egy-egy betűjéhez kapcsolva. Az 51. oldaltól a latinbetűs ábécé szerepel, amit szintén latin betűvel szedett szavak, mondatok, rövid történetek követnek. A történetek egy részét latin és gót betűvel is közölték. A harmadik füzetben a prózai történetek mellett fabulák és versek is megtalálhatóak.

Jakob Glatz művét a könyvhöz való viszonytal és az emberi tulajdonságokkal foglalkozó foglalkozó részekben használtam fel.

Henyey Vincze László (1805): *Rövid beszélgetések olyan gyermeknek hasznokra, a' kik már olvasni tudnak és gondolkodni kívánnak tanulni: C. C. Claudius után. Trattner Mátyás, Pesthen.*

Ezen művét¹¹⁸ Henyey Vincze László¹¹⁹ 1805-ben névtelenül jelentette meg. A címben megidézett Georg Carl Claudius (Zschoppau, 1757 – Lipcse, 1815) német író, zeneszerző a maga korában nagy népszerűségnek örvendett. Színműveket, regényeket írt, 1804 és 1816 között kiadta a *Leipziger Taschenbuch für Frauenzimmer* című zsebkönyvet. Mindezen túl gyermeknek és fiatalok számára is készített könyveket, mint például a *Kleine Kinderwelt, oder neues Lesebuch zur ersten Bildung des gesunden Menschenverstandes f. d. Alter von 5 bis 8 Jahren* (Leipzig, 1796) vagy éppen a *Kleine Erzählungen aus der Kinderwelt* (Leipzig, 1805–1807) című munkákat.

---

¹¹⁸ Hogy Claudiusnak pontosan melyik műve szolgált a fordítás alapjául, egyelőre sajnos nem sikerült kideríteni.

¹¹⁹ Henyey Vincze László (Répcze-Szemere, 1740 – ?), kegyesrendi áldozópap és tanár volt. 1763–64-ben Kecskeméten bölcséletet, 1766–67-ben Nyitrán teológiát hallgatott. 1768-ban Nyitrán misés pappá szentelték fel (Szinyei, 1896, 377. o.), 1769 és 1775 között a Theresianumban tanított. 1776-ban Debreczenben a teológia tanára volt. 1777 és 1788 között Vácon és Bécsben volt Károlyi Antal fiának, Károlyi Józsefnek a nevelője. Később ennek fiát, Károlyi Istvánt is nevelte (Fazekas, 2008, 205. o.), 1790-ben világi pap lett.

Henyey művén Claudius hatásán kívül érződik az angol szépirodalom és a német író, August Heinrich Julius Lafontaine befolyása. Henyey gyermekeknek szánt kötete, a *Rövid beszélgetések* 1805-ben jelent meg Pesten. A 221 oldalas mű 59 szakaszból áll. A történet fő vonalát két fiú, a hétéves Albert és a tizenegy éves Eduárd beszélgetése alkotja. Az idősebb gyermek tanítgatja és a gondolkodásban gyakoroltatja a kisebbet, amely tanításnak a célja a „hibás viselkedéséről igaz útra vezetés” (Henyey, 1805, 3. o.), a könyv ezt az utat mutatja be. Előszavában a szerző meghatározza a célcsoportját, amely szerint műve „nem a’ Tanítóknak, hanem az olvasó gyermekeknek készítettett; mivel úgy látszik, hogy a’ melly könyveket olvasásra nyújtunk a gyermekek kezökbe, tsak a’ gondolkodni tudóknak irattattak, nem pedig azoknak, a’ kik még tsak tanulnak gondolkodni. Ezen könyvetskét könnyű mulató haszna fogja ajánlani.” (Henyey, 1805. 4. o.)

A könyv nem a korban megszokott erkölcsformáló könyvek sorába tartozik, és nem is teljesen az ismeretszerző könyvekhez. Inkább a tanuláshoz vezető gyakorlatokat mutat be két kisgyermek által. A nagyobb gyermek kérdések segítségével vezeti rá a kisebbet a gondolkodás helyes útjára. A könyv tehát a látható világ megismerésének módjába vezet be.¹²⁰ Az idősebb gyermek a dolgok „*esmertető* vagy *külömböztető*” jegyeiről tanítja a kisebbet (Henyey, 1805, 12. o.), vagyis azokról a külső ismertető jegyekről, amelyek alapján egy dolog megismerhető. A megismerés lényege a minél alaposabb megfigyelés.

„Íme, el ne felejtse tehát: mennél jobban megvizsgálja az ember a’ dolgot, annál több részei találtatnak, és mennél több részekre akad, annál több különböző jeleket talál az ember; és mennél több különböző jelekre esmér, annál bizonyosabban különböztet egy dolgot a’ másiktól.” (Henyey, 1805, 25. o.) Jellemző a könyvben a sok olyan párbeszéd, amely valamely dolog vagy jelenség kitaláláról szól. Ez a kérdezz-felelek típusú tanítás a válaszolónak (tanulónak) a tanulás folyamatába való aktív bevonását jelenti, mivel amaz lényegében rákényszerül az aktív gondolkodásra, tanulásra. A könyv vége felé rövid történeteket találunk, amelyek a vigyázatlanságból eredő következményekre hívják fel a figyelmet (halál, megszegyenülés).

---

¹²⁰ „Már most által látom: hogy mennél több jeleket szerez az ember valamiről, annál jobban esméri azt, és annál jobban képzelheti magának.” (Henyey, 1805, 107. o.)

A mű utolsó része lényegesen eltér az előzményektől. Edvárd tanítója kirándulásra hívja el Albertet. Az Edvárd által elmondott utazó énekét (*Szarándokságimat, 'S minden útaimat*) Henyey Beniczky Pétertől (1603? – 1664) vette át.¹²¹ Henyey könyvének története befejezés nélkül maradt: a plébános elvezeti valahova Albertet, ígérvén, hogy valamit mutat neki. Hogy mi történt ezután, nem tudni, ez a feltehetően utólagos betoldás a műben csonka maradt.

A mű korabeli fontosságát jelzi, hogy Brassai Sámuel a tanításmódszertani értekezésében Henyey könyvét ajánlja a tanítók számára, amelyet saját maguk, vagy akár a gyermekek is használhatnak:

„Ellenben tudok ajánlani egy egészen más modorban szerkesztett munkácskát: „Rövid beszélgetések olyan gyermekek számára, a' kik már olvasni tudnak és gondolkodni kívánnak tanulni. – G. C. Claudius után, Pest. 1805. – Ez egészen a fennforgó célra, a tárgyismeret elősegítésére és igen ügyesen, lélektani tapintattal van írva. A tanító használhatja a maga saját utasítására, de adhatja egyenesen a gyermek kezébe is, saját ellenőrsége alatt olvastatván vele. Úgy t. i., hogy figyelemmel olvassa s a benne foglalt feladatokat önerején fejtse meg.” (Brassai, 1869, 55. o.)

Henyey munkáját a könyvhöz való viszony, illetve a szülőszerep elemzéseinél használtuk fel.

Márton József (1805): *Ungarisches Lesebuch mit einem dazu gehörigen Wörterbuch: Magyar olvasókönyv ahöz tartozó szókönyvel együtt. Gérold Jósef, Bétsben.*

A 142 oldalas munka, Márton József 1802-ben megjelentetett művének a rövidített változata. Ebben bizonyos részek magyar nyelven szerepelnek, a végén magyar-német szótár található. A könyvet a magyar nyelv tanulásához készítette Márton József, több rövidebb fejezetből áll, az oldalak alján az adott részre vonatkozó magyar-német szószedet található. Az első fejezetben (*A' közönséges Életben előforduló dolgok summás előadása*) az emberi test, a világ és a Föld bemutatása történik meg, szó esik ezen túlmenőleg az emberi testről, és

---

¹²¹ Beniczky *Úton járóknak oltalomkérése Istentől* című versét Henyey erősen megrövidítette. Beniczky verse eredetileg a *Magyar ritmusok* című kötetben jelent meg 1664-ben Nagyszombaton. Verseinek halála utáni kiadásával Beniczky Bartók Istvánt, esztergomi kanonokot bízta meg (Kovács, 2002, 282. o.).

a betegségekről. A második fejezetben mesék találhatóak, a harmadik fejezetben vannak az *Erkölcsti és Oktató Mondások*, melyek rövidebb gondolatokat tartalmaznak a megfelelő viselkedéssel kapcsolatosan.

Márton az erkölcsi és oktató mondások esetében a beszéd és a társalgás felől közelíti meg a viselkedést. Valószínűleg ez abból adódik, hogy mint nyelvtanár tudja, hogy a nyelv a beszéden és a társalgáson alapul. A könyv negyedik része különböző stílusú szépirodalmi szövegekből áll össze. Az ebben szereplő A' *Kis Patak* egy természeti jelenség leírása. Ez és a *Zsugori uram* című vers is valószínűleg Csokonaitól lett átvéve.

Az *Ungarisches Lesebuchot* felhasználtuk az emberi tulajdonságokat, illetőleg a jövőkép és hasznosság összefüggését vizsgáló kérdések megválaszolásához.

Glatz, Jakob (1806): *Die frohen Kinder, oder Erzählungen und Bilder aus der Kinderwelt*. Geistinger, Wien ; Triest ; Baden.

Glatz-nak a *Die frohen Kinder, oder Erzählungen und Bilder aus der Kinderwelt* című elbeszéléskötete 1806-ban készült el, és kétnyelvű, német-francia kiadásként jelent meg Bécsben, Triestben és Badenben. A 132 oldalas kötet hat kétrészes történetet tartalmaz, azaz összesen tizenkét történet található meg benne, melyek mindkét nem számára egyaránt élvezetes olvasmányanyagot jelentettek. A szereplők körülbelül hat-tíz éves éves gyermekek, és a könyvet is ennek a korosztálynak szánták.¹²² Az egyes elbeszélések főbb szereplői javarészt fiúk, a lányalakok jobbára mellékszereplőként, elsősorban mint testvérek, másodsorban mint a lánytestvér barátnői vannak jelen. A hat történet közül csupán egy kétrészes elbeszélés szól kifejezetten lányokról. A könyv gyermekszereplői a tehetősebb polgári rétegből kerültek ki, és a történetek is inkább ennek a rétegnek szólnak.

A kötet kivitelezése, az elbeszélésekhez tartozó szép, mives metszetek is fizetőképes olvasóréteget feltételeznek. A gyermeki élet egy-egy pillanatát ábrázoló metszetek jól kiegészítik az elbeszéléseket. Ahogy a szerző az előszóban írja, könyvében a metszetek inspirálták a történeteket, nem pedig fordítva (Glatz, 1806a, 3. o.).

---

¹²² *Beschluß der Uebersicht der Zipser Literatur in den drey letzten Jahren 1806–1808*, *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes*, 1810. 3. sz. 155.

Az 1840-es években Glatz több könyvét lefordították magyar nyelvre, így megjelent magyar nyelvű kiadásban a *Die frohen Kinder* is.¹²³ Jakob Glatz a filantropista nevelési- és iskolamodellt belülről jól ismerte (Schelander, 2013, 217. o.), ezen ismeretek egyértelműen kirajzolódnak a könyvben.

A művet felhasználtuk az emberi tulajdonságokról, a gyermekszemléletről, a szülőképről és a nevelési módszerekről szóló kérdések vizsgálatánál.

Kováts-Martiny Mihály (1809): *Moralische Erzählungen für Kinder und ihre Freunde*. Akad. Buchhandlung, Jena.

Kováts-Martiny Mihály (? – 1810) könyvtárnok és nevelő volt. Tanulmányait előbb a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta, majd 1807-től a jenai egyetem tanult. Tagja volt a jenai latin tudós társaságnak. A tanulmányai befejezése után Acsán a Prónay családnál vállalt nevelői állást (Szinyei, 1899, 1425. o.).

A *Moralische Erzählungen für Kinder und ihre Freunde* című művét Jénában jelentette meg 1809-ben. Ugyanebben az évben adták ki Lipcsében a *Wie kann ich errathen, was ein anderer denkt. Etwas über den Umgang mit den Menschen* (Leipzig, 1809) című művét is. Martiny a gyermekeknek íródott elbeszéléskötetét Jakob Glatzknak ajánlotta.

A 10 történetet tartalmazó könyvét 10-12 éves gyermekeknek szánta (Martiny, 1809, VI. o.), ennek történeteit – legalábbis az előszó szerint – Salzman munkái alapján írta (Martiny, 1809, VIII. o.).

A könyvet a kor gyermekszemléletének és szülőképének a vizsgálatához használtuk fel.

---

¹²³ *Vidor gyermekek, vagy beszédek és képek a' gyermekvilágból*, Glatz Jakab után magyarosítá Szivos Mihály. Heckenast Gusztáv, Pesten, [1842].

ABC (1810): *ABC könyvetske: melly a' szabad királyi Rév-Komárom városában lévő evang. reformátusok' oskolájokban tanuló apróbb gyermekek' számára nyomtatott. Özvegy Weinmüllerné, Komáromban.*

A 64 oldalas könyvet Komáromban adták ki 1810-ben az evangelizált reformátusok számára. Felépítésében egyezik az 1797-es ábécés könyvvel: a betűk tanítása, az erkölcsi történetek, mesék és az egészség megőrzéséről szóló rész ugyanaz. Szintén egyezést mutat az erkölcsi regulák, és a kötetek végén található számokat, illetve sokszorozó táblát tartalmazó rész is. A különbséget a két tankönyv között abban találjuk, hogy eltérő betűtípussal szedték a szövegeket. Az 1810-es ábécés könyvbe a versbe szedett erkölcsi szabályok után még bekerült egy vallásos rész: a Miatyánk, az Apostoli hitvallás, a Tízparancsolat és „A' *kisdetek' számokra rendeltetett*” imádságokat, könyörgéseket tartalmazó rész is.¹²⁴

A szülőszerep elemzéséhez használtuk fel a könyvet.

Glatz J. (1810): *Lina's erstes Lesebuch: ein elementarisches Lesebuch für Mädchen. Wilmans, Frankfurt am Mayn.*

A mű több kiadást is megélt, az első kiadása Frankfurtban (Main) jelent meg Wilmsennél 1810-ben. A második kiadását 1816-ban Bécsben, már illusztrációkkal ellátva adták ki. A szerző a művét a gyermekek első olvasókönyvének szánta. Előszavában utalt arra Glatz, hogy évekkel korábban készített már ábécés- és olvasókönyvet mindkét számára, de ezen munkája sajnos nem talált elég nagy visszhangot (Glatz, 1810, 4. o.).

A könyvében arra törekedett, hogy a fokozatosság elve szerint az egyszerűbb olvasmányoktól a nehezebbek felé haladjon. Jakob Glatz felhívta a figyelmet arra, hogy inkább lassabban haladjanak a gyermekek az olvasmányokkal, de gyakorolják be jól az olvasást. Elképzelése szerint az olvasás során jelen van a tanító vagy éppen a szülő, akiknek a gyermek a saját szavaival elmondja az éppen elolvasott történetet.

A 161 oldalas könyv első része az ábécét és a szótagokat tartalmazza mind gót, mind pedig latin betűkkel, majd a számok felsorolása zárja ezt a részt. A könyvben verses és prózai

---

¹²⁴ Ugyanez a vallásos rész megjelenik majd más szövegezéssel ugyan, de struktúrájában hasonló módon Márton István győri ábécéskönyvében is.

részeket egyaránt találunk. A történetek első felében a szavakat szótagolva írták le, a könyv későbbi részében már elmaradt a szótagolás. A könyvbéli szövegek egy része gótbetűs, de vannak latin betűkkel szedett szövegek is.

A történetek zömmel lányokról szólnak. Némely történet a viselkedésre vonatkozó tételmondatokat tartalmaz, mint például a testvéreknek mindig jól ki kell jönniük egymással (Glatz, 1810, 84–85. o.). A történetek tanulsága meglehetősen egyszerű, az elvárt norma szerint viselkedő gyermekeket kedvelik a felnőttek. A könyvben az apróbb történetek mellett verseket és állatmeséket is találunk, a művet a szorzótábla zárja.

Jakob Glatz munkáját felhasználtuk a könyvhöz való viszony, az általános emberi tulajdonságok, a gyermekszemlélet, a pozitív és negatív tulajdonságok hatása, a szülőkép, illetve a nevelési módszerek elemzéséhez.

Glatz, J. (1813): *Wilhelm(s) erstes Lesebuch. Ein elementarisches Lesebuch zunächst für Knaben.* Kobritsch, Eger.

A szerző, Jakob Glatz a leányok számára már több művet is írt, jelen könyvével a fiúk számára készített egy olvasást gyakorló könyvet. Művét, ahogyan azt az előszavában írta, kellemes, ártatlan szórakozásnak szánta, mindamelllett a történetek által a megfelelő nevelést is igyekezett előmozdítani. Az első kiadás után 1824-ben megjelent a második kiadás is.

A 277 oldalas mű elején egy táblakép található.¹²⁵ A könyv a gótbetűs ábécével kezdődik. A 21. oldalig gótbetűs szótagok, szavak szerepelnek, majd ettől az oldaltól a 29-ig latinbetűs rész található. A 30. oldalra került az arab- és latin számokat tartalmazó rész. Ezt követően a mű részint verses formában közöl vegyes tartalmakat – ismeretterjesztő információt a világról, emellett tárgyal etikai kérdéseket is. A világról szóló tartalmak közé erkölcsjobbító rövid történetek kerültek.

Rövidebb-hosszabb történetek, elbeszélések, állatmesék, versek és szólások (*Denksprüche*) képezik a könyv fő részét, ennek első fele gótbetűvel szedett, a második fele latin betűs. A Glatz által megírt történeteken kívül más szerzőktől is szerepelnek állatmesék:

---

¹²⁵ Az általunk átnézett könyv nem tartalmazott illusztrációkat (<https://onb.digital/result/10A67FC0>), de korabeli források alapján a könyv megjelent metszetekkel is. Vö. *Literarische Anzeigen*, 1816, 631. o.

ezek szerzője többek között Gellert, Gleim, Pfeffel, Lichtwer, Hagedorn. Az utolsó nagyobb egységbe dalok kerültek, a könyvet rövid erkölcsi mondások, példabeszédek zárják.

A művet felhasználtuk a könyv szerepe, a szülőszerep és a nevelési módszerek elemzéséhez.

Józsa János, Farczádi (1816): *Olvasásba szoktató, elmét világosító, 's erkölcsöt formáló kis olvasó-könyv, az alsóbb oskolákbéli fiu és leány gyermekek' számára. Scholbeln, Brassóban.*

Józsa János (Farczád [Udvarhelyszék], 1761 – Közép-Ajta, 1820) református lelkész volt. Életrajzát Szinnyi ismertette a *Magyar írók* című lexikonában (Szinnyi, 1897, 685–686. o.). A középiskoláit Székelyudvarhelyen végezte el. Lelkészként szolgált 1785-től vagy 1786-tól előbb Felső-Sófalván (Udvarhelyszék), majd 1794-től Közép-Ajtán. Szinnyi feltételezése szerint járt német egyetemeken is, és tisztában volt a korabeli német pedagógiai elméletekkel, különösen Schlez Frigyes János¹²⁶ munkásságával. A fia halála után életét a népnevelés ügyének szentelte. Schlez nyomán haladva készített tantervet a református iskolák számára, írt a tantervhez kapcsolódó kézikönyveket, illetve a tanítók számára utasítást. Aktívan támogatta a Kézdivásárhelyen felállítandó székely katonanevelő-intézet ötletét. 1814-ben esperessé választották.

Főműveként az *Oskolai vezért* tartják számon.¹²⁷ Ennek a tanítók számára készített, két részből álló kézikönyvnek egyedi a stílusa.

Az első rész egy önálló módszertani dolgozat, amelyben „helyenként érezhető Campe hatása, de alapvetően a szerző önálló nézeteit tükrözi (Fehér, 1999a, 114. o.). Könyvében Józsa János felhívta többek között arra a figyelmet, hogy az iskolamesterek ne csak oktassák az ifjúságot, hanem egyúttal a nevelésükre is fordítsanak gondot. Szükségesnek tartotta a

---

¹²⁶ Johann Ferdinand Schlez (1759-1839) lelkész, egyháztanácsos, pedagógus, író. Élete során ő is foglalkozott a népneveléssel. A *Gregorius Schlaghart und Lorenz Richard, oder die Dorfschulen zu Langenhausen und Traubenheim* (Nürnberg, Felßecker, 1795) című, több kiadást is megélt művében a jó és a rossz tanító képét rajzolta meg. 1800-ban tanügyi inspektorrá nevezték ki Schlitzbe. Céljai közt szerepelt a tanítóképzés színvonalának az emelése, a tanítás körülményeinek a javítása. Irodalmi munkássága is jelentős, szerzője volt több kézikönyvnek, vezérkönyvnek, nevelési iratnak.

¹²⁷ Józsa János (1817): *Oskolai vezér, avagy a' nevelők 's főként az oskolamesterek számára való útmutatás: Hozzá adattak a' Vágó Gergely és Halló Sámuel életek és oskolai vezérségek.* Ref. Koll., Kolozsvár.

tanítói képzés színvonalának az emelését. A szerző foglalkozott továbbá az erkölcsi, az értelmi és a testi nevelés kérdésköreivel. A mű második része Johann Ferdinand Schlez 1795-ben kiadott *Gregorius Schlaghart und Lorenz Richard* című művének az átdolgozása.¹²⁸ Az oktatás-nevelés kérdéseinek és problémáinak a gyakorlati bemutatásáról szól két, egymással ellentétes karakterű népiskolai tanító, Vágó Gergely és Halló Sámuel alakján keresztül. Karakterük által szemlélteti a szerző a maradi elvek szerint tanító rossz pedagógus és a felvilágosodás eszméit átvevő jó pedagógus közti különbségeket.

Az írás és olvasás tanításához Józsa kiadott 1816-ban Brassóban egy ábécéskönyvet, amelynek anyaga a debreceni ábécére, a módszere pedig Schlez elméletére alapult (Kiss, 1877, 434. o.). Szintén még 1816-ban, Brassóban megjelentetett kis olvasókönyvében¹²⁹ szerepeltek a Pestalozzi-féle beszéd- és értelemgyakorlatok, illetve találhatóak benne példák az olvasás különböző fajtáira (Verédy, 1886, 492. o.). Ez a műve, amely már 1805-ben készen volt, de a cenzúra miatt csak évtizedes késéssel jelenhetett meg, szintúgy magán hordozta Schlez hatását (Kiss, 1877, 434. o.). Józsa János *Kis olvasókönyve* 12 részből áll. A cím és a bevezető alapján iskolai használatra szánták, de a könyv előszavában a szülők nevelésben való szerepe is megjelenik:

„Kis gyermek! Már az Ábécét ki-tanultad, az Olvasásba-is belé kaptál. Most immár szeretnél valami szép dolgot olvasni. Imhol egy könyvet vettek szüléd néked, azért hogy eddig jól igyekeztél, 's azt remélik hogy ezután is az ő szeretetekre méltóvá kívánod tenni magadot.” (Józsa, 1816, 3. o.)

Józsa könyve az olvasás gyakorlására készült. Az *Olvasás és Értelem-gyakorlások* első részében az emberi testnek, majd a világnak a rövid bemutatása történt. Ezután néhány bekezdésben ismertette az emberi társaságokat – elsősorban a falu és a város dolgozóit.

A' dolgoknak haszna és ártalma című fejezetben a természeti jelenségek, növények, állatok és emberek okozta hasznokra és károokra tért ki a szerző.

---

¹²⁸ Schlez, J. F. (1795): *Gregorius Schlaghart und Lorenz Richard; oder die Dorfschulen zu Langenhausen und Traubenheim: Ein Erbauungsbuch für Landschullehrer*. Felßecker, Nürnberg.

¹²⁹ Józsa János (1816): *Olvasásba szoktató, elmét világosító, 's erkölcsöt formáló kis olvasókönyv, az alsóbb iskolákbéli fiú és leány gyermekek számára*. Scholbeln, Brassó.

A 'gondolkozó és ítélő tehetség' gyakorlásai részben néhány gondolkodtató kérdés és állítás található, amely állításokról el kell döntenet, vajon igazak vagy hamisak. Ezután egy rövid rész következett a számokról, mértékegységekről, illetve az időről. Az emlékezetre méltó rövid mondások után következnek a Figyelemre kapató beszédek, a Némely erkölcsi tárgyokról való Beszélgetések, illetve az Erkölcsi Példák apró történetekben címmel ellátott részek, ez utóbbiak a moralizáló történeteket foglalják magukban. A történetek egyedi hangnemben íródtak, amennyiben másvalakitől vett át történet, azt a szerző kiegészítette a saját gondolataival.

A mindösszesen 70 oldalas olvasókönyv első részét alkotó olvasás- és értelemgyakorlatokban feltűnnek azok az emberre káros tevékenységek, amelyek veszélyeire a kor moralizáló történetei is részben figyelmeztetnek, és amelyek a testi sérüléseket, a betegségeket és a halált a gyermeki engedetlenség – igen gyakran visszafordíthatatlan – következményeként ábrázolják.

Az olvasókönyv fő részét a morális nevelés témája teszi ki. Ezt két blokk is tartalmazza, még hozzá a „némely erkölcsi tárgyokról való beszélgetések” és az „erkölcsi példák apró történetekben.” Az erkölcsi kérdések olyan tulajdonságok közé szerveződtek, mint az okosság, mértékletesség, becsületesség. Több történet szól a munkának a megbecsüléséről. A szegény embernek a saját sorsával való megelégedését kiemelt kérdésként kezeli a szerző, amely tulajdonság méltó jutalmát elnyeri:

„Ez a' bátor felelet, és maga sorsával való meg-elégedés tetszék a' Királynak, a' gyermeket belső tselédei közé vevé, és sok kegyelmeivel tetézé.” (Józsa, 1816, 41. o.)

A könyvet a szerző a falusi népiskolák gyermekei számára szánta. A moralizáló történetek szereplői túlnyomó részt szegény, gazdálkodó vagy éppen szolgáló gyermekek, illetve felnőttek. A moralizáló történetek után könyörgések, áldások és imádságok következnek. A könyv végét a latin nyelvbe való bevezetés, néhány olvasási gyakorlat zárja.

Józsa János könyvét felhasználtuk a gyermekszemlélet, a szülőszerep és a jövőkép elemzéséhez.

Melzer, Jakob (1818): *Der graue Hans, oder der Greis in der Feuerhöhle: ein Lesebuch zunächst für Landschulen.* Trattner, Pesth.

A falusi iskolák számára készítette Melzer¹³⁰ német nyelvű, 182 oldalas olvasókönyvét. A szerző Garvetól választott mottót: „Von den Bauer als Menschen zu vervollkommen, trägt vornehmlich Erziehung und Unterricht bey.”¹³¹

A szerző célja könyvével az emberek és különösen a szegény paraszti nép képzése (*Bildung*), felvilágosítása (*Aufklärung*) és boldoggá tévése (*Beglückung*) volt (Melzer, 1818, III. o.). Melzer úgy tartotta, hogy könyve egyedüli a maga nemében, és az első próba, hogy a földművelők számára az üdvözülésüket (*Glückseeligkeit*) előmozdító ilyen írás létrejött. Megállapította, hogy mások számára (polgári iskola, leányiskolák, vagy különféle életkorú fiúk, illetve magasabb társadalmi osztályba tartozók) léteznek olvasókönyvek, de azok a paraszti rétegnek nem megfelelőek, mivel túl drágák, túl terjedelmesek vagy éppen a hangvétellük nem megfelelő a számukra (Melzer, 1818, IV. o.).

Melzer azt állította, hogy jól ismeri a falusi iskolákat, és tisztában van az ott folyó egyoldalú tanítással, amely ellen könyvével tenni szeretne (Melzer, 1818, V. o.). A paraszti nép életének két megkeserítőjét, a babonát és az előítéletességet szándékozott felszámolni (Melzer, 1818, V. o.). A földműveseket alattomosnak, álnoknak, udvariatlannak, csalónak tartják az emberek. A szerző ennek okát a megfelelő képzés és a szellemi tehetsége kibontakoztatásának a hiányában látta.

A könyv Rousseau társadalmi egyenlőségről szóló elvei alapján íródott. Melzer könyve egy erkölcsi szempontból romlott faluban játszódik. A falu lakói babonások, lusták, nem dolgoznak. A falu előljárói lenézik a földműveseket, ráadásul több rossz döntést hoznak. A lelkész nem képes az emberekre hatni, nem tudja őket rendes, békés emberekké nevelni, a tanító pedig rosszul tanítja a gyermekeket.

---

¹³⁰ Melzer Jakob (1782, Poprád – 1836, Kislomnic), evangélikus lelkész. Tanulmányait Kézsmárkon, Pozsonyban és Jénában folytatta. 1807-től Majerkán (Szepes megye), 1811-től Kislomnicon szolgált lelkészként. Munkássága kezdetén mértékletességi egyesületet alapított, amely hozzájárult Majerka anyagi és erkölcsi felvirágzásához (Szinnyei, 8. köt. 1071. o.). Írásait többek között a pozsonyi *Unterhaltungsblatt*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Felsőmagyarországi Minerva* közölte. Több német nyelvű lapnak is munkatársa volt.

¹³¹ „A parasztnak, mint emberi lénynek a tökéletesedéséhez elsősorban a nevelés és az oktatás járul hozzá.” (ford. SZKK)

A Willgut testvéreket, akik pedig a falu okosabb földművesei közé tartoztak, és egymással hasznos dolgokról beszélgettek (például gazdasági újításokról), a tudatlan falusiak kigúnyolták. Egy vihar alkalmával a kísértetnek tartott „grauer Hans” barlangjába menekültek, ahol is kiderült, hogy a kísértet valójában egy, a falut régen elhagyó aggastyán.

Melzer könyvéből megtudjuk, hogy az emberbarát uralkodók¹³² igyekeztek a szegény sorban lévő parasztság életét jobbra tenni. Több országban alapítottak olyan intézményeket, ahol a parasztokat tanítják, ilyen intézmény a keszthelyi Georgikon, amelyet Festetics György hozott létre (Melzer, 1818, 47. o.).

A parasztság a munkája miatt fontos az államnak. Nem lehet szabadságot adni nekik, mert azt nem tudnák jól felhasználni. A paraszt nem ismeri az új mezőgazdasági eljárásokat, nem tudja az állatait meggyógyítani, és nem képes a zivatartól való félelmén úrrá lenni. Ezzel együtt nem válik lázadóvá vagy lustává, ha ezekről hall tanítást. Melzer szerint elég, ha a parasztok képzése csupán elsődlegesen a gazdasági tevékenységek jobbítására, és az előítéletek kigyomlálására korlátozódik (Melzer, 1818, 62. o.).

A könyvben gyakorlatias ismeretek hangzanak el a földműveléssel kapcsolatosan az állattartásról, a lóhere- és lucernatermesztésről stb. Felhívják a figyelmet az új találmányok – így például egy új típusú vetőgép – fontosságára.

A falu romlott népének a felvilágosításában kiveszi a részét a falu fiatal, Göttingában végzett földesura is, aki a babonásokat leplezi le. A könyv az előszava szerint a földműves néphez szól, ennek ellenére bizonyos helyeken túlságosan tudományos a stílusa, úgyhogy inkább a paraszti réteg „felvilágosítói” a célközönség.

A művet a könyv szerepe, az emberi tulajdonságok és a gyermekszemlélet témák elemzéséhez használtuk.

---

¹³² II. József, I. Sándor orosz cár és Friedrich Karl Ludwig von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Beck (1757, Königsberg – 1816, Hamburg).

Jugendführer (1820): *Der neue Jugendführer: ein nützliches und angenehmes deutsch-ungarisch und französisches ABC, Buchstabier- und Lese-Bilderbuch für die Jugend: leichtfasslicher dem Verstande der Kinder angemessener deutsch, ungarischer und französischer Text zu den bildlichen Darstellungen im neuen Jugendführer. Müller, Pesth.*

A szerző nevének feltüntetése nélkül, Pesten megjelentetett, 128 színes metszetet tartalmazó, 190 oldalas könyv az írás-olvasás tanulásába vezeti be ifjú olvasóit. A könyv gazdagon illusztrált, sok színes táblaképpel ellátott. A kötet három nyelvű: német, francia és magyar nyelven tartalmazza a szövegeket. A könyvet a kiadója István főhercegnek¹³³ és Hermína Amália főhercegnőnek¹³⁴ ajánlotta.

Bár a címe alapján úgy tűnhet, hogy a könyvnek volt előzménye, az átnézett források nem erősítik meg azt a feltételezést, hogy készült volna egy korábbi változata is. A Petrik-féle bibliográfiában sem található utalás más, hasonló címmel megjelenő könyvre sem a Müller kiadónál, sem más, magyarországi kiadónál.

A címlappal szemközti illusztráció viszont segíthet rávilágítani a megoldásra. A kötet legelső – a címlappal szemközti – illusztrációja a könyvkiadó, Müller József¹³⁵ (1813–1856) boltját ábrázolja. A metszet készítőjének, Lehnhardt Sámuelnek a vezetékneve a kép jobb sarkában olvasható. Ehhez a metszethez hasonló jelent meg néhány évvel korábban Prágában, ahol *Neueste Jugendbibliothek* címmel adtak ki egy, a Mülleréhez hasonló könyvet (Sommer, 1816, 1. Bd.). Feltételezésünk szerint Müller, aki több részt – illusztrációt és szöveget egyaránt – átvett a prágai kötetből, a saját könyve címéhez is innen merítette az ötletet.

A bevezetőt a német- és latin ábécé betűinek a nyomtatott és írott formái követik. Ezután a szótagoló módszer alapján ábécésorrendbe rendezve következnek az egy- és kétszótagú szavak, majd egy-egy rövid mondat találmányra kiválasztott szóval, majd még egyszer megismétlődik ugyanez hosszabb mondatokkal. Ezt kisebb terjedelmű blokkok követik, amelyekben különféle szövegek – így többek között mondások – találhatóak.

---

¹³³ (Buda, 1817 – Menton, 1867)

¹³⁴ (Buda, 1817 – Bécs, 1842)

¹³⁵ Müller József először kölcsönkönyvtárat üzemeltetésével próbálkozott Pesten, majd azzal párhuzamosan, 1813-tól könyvkereskedést nyitott a Ferenciek terén (Gárdonyi, 1929, 26. o.).

Több olyan kisebb-nagyobb vers, történet van a könyvben, amely vagy korábban másnál már megjelent, vagy egy másik, később kiadott kötetben bukkan fel, így például egy versbe szedett mese (*Der Wolf und das Reh*) megtalálható Jakob Glatz egyik korábban kiadott könyvében, a *Handbuch von Erzählungen*ben.¹³⁶

Az *Ei, wie gut das Veilchen riecht* című négy soros versnek nem sikerült az eredeti megjelenésére rábukkani. Feltételezhető, hogy nem a *Jugendführer* szerkesztőjének az önálló alkotása, hanem egy egyelőre ismeretlen – német eredetű – forrásból származik. Annyi biztos, hogy az 1840-es években más, német nyelvterületen megjelentetett tankönyvben is kiadták a verset.¹³⁷

Az *Ach, wie wird mirs oft so schwer* című néhány soros vers ugyancsak megjelent Dinter könyvében (Dinter, 1844, 39. o.), de már egy 1816-os tankönyvben is közölték (Sommer, 1816, 92. o.). Többfajta olyan rész van, amely hosszabb-rövidebb rímes részeket tartalmaz (*Kleine Gedächtnißübungen, Glückwünsche für Kinder*). A *Leseübungen für die Jugend* című rész az Ó- és Újszövetség rövid összefoglalása. A *Christliche Übungen* fejezet a keresztény erkölcsstanba vezeti be az olvasót.

Az arab és római számok után egy egyoldalas szöveg következik a számolásról. Ebben két gyerek, Wilhelm és Lina példáján mutatják be, hogy mindketten jól tudnak számolni fejben és írásban egyaránt. Lina esetében megtudjuk, hogy a számolás fontos segítség a háztartási teendők szervezésében (*Jugendführer*, 1820, 63. o.).

A *Nachlese an den kleinen Besitzer oder die kleine Besitzerinn dieses Bilderbuch's* című részben található egyoldalas vers (*Holdes Kind! von welcher Wonne*) (*Jugendführer*, 1820, 64. o.) úgy tűnik, Carl Friedrich Splittegarb ábécéskönyvéből került átvételre¹³⁸ (Splittegarb, 1809, 1–2. o.). Láthatóan a könyvet összeállító Müller jól ismerte a korabeli képes gyermekkönyvek piacát, hiszen több verset, illusztrációt átvett azokból.

A könyv illusztrációkat tartalmazó része a 66. oldaltól kezdődik. A jobb oldalon három különböző tárgyat, alakot vagy éppen valamely cselekvést ábrázoló kép van, míg a

---

¹³⁶ (*Jugendführer*, 1820, 38–39. o., Glatz, 1806b, 4–6. o.)

¹³⁷ (*Mnemosyne*, 1833, 32. o.; Dinter, 1844, 46. o.)

¹³⁸ Splittegarb, C. F. (1787): *Neues Bilder-ABC: Eine Anleitung zum Lesen, dergleichen es bisher noch nicht gab*. Lange, Berlin.

jobb oldalon német nyelven a kép címe és az azon látottak egy mondatos összefoglalása található. A képek a címük szerinti ábécésorrendben lettek elrendezve.

A következő oldalon található meg ugyanez a szöveg franciául, és alatta magyar nyelven. Az illusztrációk témája az első tematikus részben a paraszti, a katonai világból és a távoli, egzotikus földrészekről származik. Ezután általában a világról kapunk képeket (Isten, természeti jelenségek), majd a növények, az ember testrészei, végül az otthon tagjai (férj, feleség, gyermek, szolgáló, szolga, pásztor) következnek.

A magyar fordítások erőltetettek, időnként tévesek. Például a kínai ember ismertetése a következő: „Der Chinese. Noch sehr wenig bekannt sind wir mit den geheimnißvollen Chinesen.” (Jugendführer, 1820, 116. o.) „A’ Chinai. Igen ismételtenek vagyunk még a’ titkos chinaival.” (Jugendführer, 1820, 117. o.)

A *Jugendführer*ben találunk Virág Benedektől, Versegly Ferenctől, Kisfaludy Sándortól és Kis Jánostól is verseket, versrészleteket. A *Tanítva mulattató Olvasásbeli Gyakorlások* a leghosszabb egységes része a kötetnek, és viszonylag egyszerű mondatokat tartalmaz.

Habár a könyv felépítésében úgy tűnik, a könyv összeállítója próbált valami koncepciót belevinni – az egyszerűtől az összetettebb felé haladás – összességében a könyv mégis a szervezetlenség benyomását kelti.

A művet a könyvről szóló elemzéshez és a szülőszerep vizsgálatához használtk fel.

Látzai Szabó József (1824): *Erköltsi olvasó könyvetske: készített az apróbb Oskolák számára a’ Helv. Vallástételt tartó Tiszamellyéki Superintendenzia rendeléséből.* [!1825] Nádaskay András, Sáros-Patakon.

Az olvasókönyv a tiszánineni református egyházkerület rendelésére készült (Kiss, 1879, 131. o.). Az 1804-es tanterv az első, a második nemzeti osztályban és az I. vegyes osztályban is előírta az erkölcsi szabályok tanítását rövid történetek segítségével. E tantervi előírásra készítette el Látzai a tankönyvét, amelyben minden mese egy-egy kis példabeszédnek felel meg.

A történetek terjedelme egy vagy két oldal, a címük pedig utal a tartalmukra (például: *A' vigyázatlan és a' szemes Gyermek; Másoknak ostoba majmolása; Még az állatokat sem kell kínozni*).

A legtöbb történet végén olvasható a megjegyzendő rövid tanulság. Az 1793-ban kiadott *Oskolai Tanító Könyvének*¹³⁹ számos gondolata, így például az ember egészségének megvédésére vonatkozóak, itt is megismétlődnek.

A könyv rövid történetekbe foglalt erkölcsi igazságokat tartalmazott, és kizárólag „a vallásos oktatás bővítésére szolgált” (Kiss, 1879, 131. o.). 74 oldalon 42 történetet közölt a szerző,¹⁴⁰ amelyek között találhatóak mástól átvett történetek is. A szereplőknek magyar nevük van, és a *Lassan siess; tovább érsz; vagy nem jó hirtelenkedni semmiben* című történet kifejezetten a kiadás helyéhez, Sárospatakhoz kötődik. A könyv hangsúlyosan foglalkozott az iskola szerepével a gyermek nevelésében és sorsának jövőbeni alakulása során.

A könyvet az emberi tulajdonságok elemzésénél használtuk fel

[Olvasás] (1825): *Olvasás' gyakorlására rendeltetett könyv a' magyar falusi oskolák' számára. A' Magyar Királ. Universitás betűivel, Budán.*

A 135 oldalas olvasókönyvet, amelyen a szerző nevét nem tüntették fel, az előszó alapján azért adták ki, mert „a' szegények' gyermekei számára is vagynak rendelve az Oskolák: hogy mindnyájan egyenlőképen rá szoktattassanak az igazi Jámborságra, és hasznos Hazafiúságra.” (Olvasás, 1825, [I.] o.) Az olvasás elsődleges célja a vallásosság és a hű állampolgárrá való nevelés elmélyítése volt. A falusi iskolákban az írás-olvasás megtanulása elsősorban a számok leírását, illetve a számvetésben való jártasság megalapozását jelentette.

---

¹³⁹ Luntz György János (1793): *Oskolai tanító könyv*. Ford. és némely ... változtatásokkal 's bővítéssel ... a' magyar ifjúság hasznára kiad. Látzai József. Streibig, Győr.

¹⁴⁰ Lácza Szabó József (1761, Sárospatak – 1828, Sárospatak) református lelkész és tanár. A tanulmányait Kassán és Sárospatakon folytatta, ez utóbbi helyen 1784-ben főiskolai alkönyvtárnoknak, 1787-ben osztálytanítónak nevezték ki. 1789-től külföldön tanult, előbb Utrechtben, majd Göttingában. 1791-ben a pápai főiskola hívta meg tanárnak, 1805-ben Lepsényben lett lelkész, 1807-ben vissztért Sárospatakra szintén lelkésznek, ahol a Kollégiumban oktatott. Versei többek között az *Orpheus*-ban és a *Felsőmagyarországi Minervában* jelentek meg (Szinyei, 1900, 7. köt.).

A könyv első része az „Istenhez való kötelességről” szól. A második rész „az embernek önnön magához való kötelességéről”, a harmadik pedig a többi ember felé való kötelességekről, míg a negyedik az ország közjaváról. Az utolsó részben elsősorban természetrajzi ismereteket közölnek. Szó esik az egészség megőrzésének a módjáról is, „... mivel az egészség olly megbecsülhetetlen java az Embernek, azt mindenkor szorgalmatosan védelmezni, és mint szeme fényére vigyázni kell.” (Olvasás, 1825, 25. o.)

Emellett az indulatokról mint például a harag, irigység, szomorúság, félelem is írnak (Olvasás, 1825, 25. o.). Szintén szólnak a mások iránt való kötelességekről, vagyis arról, hogy másoknak nem szabad kárt okozni. Egy rövidebb fejezetben szó esik a gazdagási munkákról, majd pedig a természetrajzi ismeretek zárják a könyvet.

Az olvasókönyvet a gyermekszemlélet, a jövőkép és hasznosság kapcsolata, illetve a nevelési módszerek elemzésénél használtuk.

Fülep Gábor, Őri (1826): *ABC könyvecske a' magyar falusi oskolák' számára. Kir. M. Univ. Ny., Budán.*

Eőri Fülöp Gábor¹⁴¹ (Sajószentpéter, 1739 – Sajószentpéter, 1823) tanulmányait Miskolcon és Lőcsén folytatta, majd a teológiát 1756-tól Sárospatakon végezte el. 1760-tól a franekeri egyetemet látogatta. 1765-ben az utrechti hittani karon doktorrá avatták. Járt Leidenben, illetve Angliában. 1766-ban, hazatérése után lelkészként szolgált, majd 1773-tól Sárospatakon tanított. 1797-ben szuperintendenssé választották. 1798-tól Sajószentpéteren szolgált lelkészként.

A falusi népiskolák számára írt ábécéskönyve első alkalommal 1792-ben jelent meg Budán az egyetemi nyomdában, majd a 19. század közepéig több kiadása is napvilágot látott (Mészáros, 1983, 130. o.). Ezen tankönyv csak magyar nyelvű volt, olvasmányanyaga különbözött a korábbi olvasókönyvektől. Fülöp Gábor a témáit a falusi életből vette (Mészáros, 1983, 130. o. ; Fehér, 1999b, 316. o.)

---

¹⁴¹ Az életrajzot Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikona alapján közöljük.

Az általunk átnézett 1826-os, hatvan oldalas kiadás név nélkül jelent meg. Az első oldalon az ábécé különböző írásmóddal való leírata található. Ezt követik a betűkapcsolatok, az egy szótagból, majd a több szótagból álló szavak oszlopai. A hosszabb szövegek olvasását a szavak tömbösített felsorolása készíti elő.

Bizonyos fogalmakhoz tartozó szavakat sorol fel, majd az érzékszervekhez kapcsolódó, a szavakat a szótagonként leíró mondatok következnek, például a szaglás leírása a következő:

„Az ór rom mal meg ér zem a' sza got, a' búzt, az il la tot, sza go lok; a' vi o la, az i b olya, és a' szög fű i gen jó sza gú ak; a' tar ka tu li pán nak sem mi sza ga sin csen, nem il la tó zik; az ár nyék szék bü dös vagy kel le met len sza gú.” (Fülep, 1826, 21. o.)

Az összefüggő részeket tartalmazó olvasást gyakorló rész a 21. és 39. oldal között található. Az olvasókönyvi rész után az olvasási, helyesírási szabályokat három oldalban összefoglaló rész (*Az olvasásnak regulái*) jön. A 41. oldaltól magyar nyelvű vallásos rész (imádságok, könyörgések) következik, amit latin nyelvű imádság zár (*Modus ministrandi sacerdotibus*). Az utolsó előtti oldalon a számok vannak felsorolva egyesével harmincig, onnan tízesével százig, majd százasaival ezerig. A számokat leírták betűvel, és megadták mind a római, mind pedig az arab változatát. Az utolsó oldalon a sokszorozó tábla található.

A könyv szövege igyekszik a paraszti, illetve a falusi gyermeki élet mindennapjait bemutatni. Az olvasókönyvi rész a gyermek napi rutinjának – evés, segítség a szülőknek, tanulás, mezei munkákban való részvétel – és a szülők mindennapi tevékenységének a leírása köré szerveződik, így a háztartás vezetése, a mezőgazdasági munkálatok köré.

A mű újdonsága, hogy az olvasás gyakorlása szorosan összefonódik a parasztok mindennapi életének ismertetésével, ami által egyúttal a mezőgazdasági és napi ismeretek megtanulását is nyújtja a könyv. A gyermekkel történt napi események a gyermek szemszögéből vannak bemutatva, különösen hangsúlyosak azok a mozzanatok, amelyek neki örömet okoznak, illetve amit a szülők örömmel vagy éppen nem örömmel tesznek meg.¹⁴²

A könyvet a gyermekszemlélet és a szülőkép vizsgálatánál használtuk.

---

¹⁴² Az anya például nem ad örömmel lágy kenyeret a gyermekének, hanem inkább a szikkadtat, mert az egészségesebb (Fülep, 1826, 23. o.).

Döbrentei Gábor (1829): *Pali és Minka olvasni tanul. Wigand, Pesten.*

Az első tulajdonképpeni gyermekkönyvek (*Pali és Minka olvasni tanul*, 1829b, *A' kis Gyula könyve*, 1829a), Döbrentei Gábor¹⁴³ nevéhez köthetőek (Pándi, 1978, 584. o.). A *Pali és Minka olvasni tanul* című, 189 oldalas könyvben 36 színes, az ábécé betűihez kapcsolódó kép található. Döbrentei a képeket „a' magyar gyermek világa köréből” (Döbrentei, 1829b, XX. o.) választotta, és az általa megírt történeteket képi illusztrációval gazdagította.

A szemléltetés igényét mutatja, hogy a színes rajzok után a magyar ábécé kis- és nagybetűit is hasonlóan, kiemelve mutatják be. A szerző könyvében kísérletet tett a magyar ábécé betűinek a meghatározására, és az ábécé betűi sorrendjének a kialakítására.¹⁴⁴

A könyvet Döbrentei a házi nevelés keretein belül az olvasástanulás megalapozásához gondolta. Előszavában tisztázza, hogy ábécés könyve „nem falusi 's köznépi iskolák számára készült, hanem inkább vagyonosabb házak gyermekei kezébe” szánta (Döbrentei, 1829b, VII. o.). Vallási szövegek, imádságok szándékosan nem kerültek a könyvbe azért, hogy azt bármely felekezeti gyermek használhassa.

A könyv *Befejezés* című részéből derül ki, hogy a könyv olvasását Döbrentei az első olvasás alkalmával a gyermek tanítójával együtt képzelte el.¹⁴⁵ Művében időről időre megszólítja kis olvasóját, mikor is kérdéseket tesz fel az olvasottakkal kapcsolatosan.

---

¹⁴³ Döbrentei Gábor (1785, Nagyszőlős – 1851, Buda) Az evangélikus lelkészi családból származó Döbrentei a tanulmányait a pápai református kollégiumban, a soproni evangélikus líceumban folytatta, majd járt a bécsi, a wittenbergi és a lipcsei egyetemre. A marosvásárhelyi kollégiumban jogot hallgatott (1817–1820), ügyvédi vizsgájának letétele után 1820-ban Pesten telepedett le. Sokoldalú kulturális tevékenységet folytatott, alapító szerkesztője volt a Kolozsváron 1814 és 1818 között kiadott *Erdélyi Muzéum* című folyóiratnak. Részt vett a magyar nyelvújító mozgalomban. Foglalkozott nyelvemlékek gyűjtésével és kiadásával is. Széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki: költeményeket írt, és a magyar nyelvű színjátszás előmozdítása érdekében lefordította Molière és Shakespeare több darabját is. Wigand a gyermekkönyveiért Döbrenteit a magyar Campénak nevezte (Szücsi, 1914, 90. o.).

¹⁴⁴ A magyar nyelv korabeli állapotát tükrözi, hogy a 18–19. század során ezen nyelvhez kapcsolódóan legalább ötféle ábécé volt ismert (Révai, 1703: 31, Csécsi, 1708: 29, Gyarmathi, 1794: 40, Gáthi, 1817:31, Verseghy, 1817: 34, Döbrentei, 1829b: 39 betű).

¹⁴⁵ „Azt tanácsolnám én neked, hogy minekutánna ezen az olvasásra tanító könyven nyilván kedves Tanítód segedelmével végig mentél, most magad vedd-elé újra 's másodsor csak magadban olvasd-el figyelmesen, halkal, fenn szóval, 's gyűjts még inkább mindent belőle emlékezetedbe.” (Döbrentei, 1829b, 180. o.)

A műben először az ábécé betűinek sorrendjét taglaló bevezető került, majd a képes ábécé, és a különböző írásmóddal közölt ábécé után szavak csoportjai következnek: először értelemszerűen egy-, majd szótagolva leírva a két-, majd három- és négy szótagú szavak. Az ezt követő rész az írásjeleknek egy rövid összefoglalását nyújtja.

Az ábécé minden betűjéhez kapcsolódik egy-egy kép, és minden képhez kötődik egy-egy történet, esetenként az adott képen látható tárgynak a bemutatása. A történetek magyar, illetve erdélyi tájakon játszódnak: többnyire falun, kisebb részt városban, amennyiben a helység neve nincs megadva, a vármegye neve már általában szerepel. A szereplőknek magyar neve van, a gyermekek sokszor a teljes nevükön szerepelnek.

A tankönyvi ismeretet (elsősorban földrajzi, természetrajzi) közlő elemek meglehetősen hangsúlyos helyet kaptak az olvasókönyvben. A szerző célja láthatóan a kiválasztott tárgyak, élőlények, esetenként események szemléletes ábrázolása volt. Döbrenteni igyekezett minél több oldaláról bemutatni az adott jelenséget, az olvasást így összekötötte a tudásátadással. A moralizáló történetek kisebb arányban szerepelnek az olvasókönyvben. Ezek általában jómódú családokról szólnak, rövidebb – néhány oldalas – terjedelemben kaptak helyet, és ezekben is megjelenik a tárgyi tudás átadására való igény:

„Tini, Nevelőnéjével üldögele November végefelé egy este a' setétben. Már hat óra körül volt az idő, 's Tinikét, körös kördeden fekete homályban érezvén magát, unalom lepte-meg. Végre csak ugyan Nevelőnéje, gyertyát parancsola. Hozák. Feltetszék megint minden butor a' szobában a' sárgás-fejér világosságnál. Ejnye, be jó eszköz ez a' gyertya, mondá mintegy sohajtva Tini. Ugy é bár? szólla Nevelőnéje, 's az én kis Tinikém nem tudja miből készül? De tudni fogom, felele ez nyájasan; ha Nénike megmondja, mert Nevelőnéjét mindig Nénikének szállította.” (Döbrentei, 1829b, 78. o.)

Az erkölcsöt formáló történeteket az *Emlék mondások* rész egészíti ki, ahol már a viselkedéssel kapcsolatos instrukciókat, és azok kifejtését találjuk (pl. *Arany ezüst pusztulandó Csak jó szív 's ész, dísz hozandó*). Ezen rész intelmei rokonságot mutatnak a korszak erkölcsnemesítő történeteivel.¹⁴⁶

---

¹⁴⁶ Az említett intelmet mások is megírták több formában, amely szerint a gyermekek ne a szülők vagyonára alapozzák a saját boldogulásukat.

Feltűnő, hogy mindegyik intelmet – összesen 12 szerepel itt – Döbrentei igyekezett a gyermekek számára mint személyes figyelmeztetést átadni.

A könyvet az érzékszervekről szóló rövidebb rész, majd egy újabb – összetételében vegyes – nyelvtani rész – a szavak szófajok szerinti osztályozása, azonos jelentésű, illetve többjelentésű szavak ismertetése zárja. Az egész könyvet a deák ábécé és egy körülbelül egy oldalas, latin nyelvű szöveg zárja. A könyv érezhetően visszatükrözi Döbrentei érdeklődését a nyelvészeti kérdések iránt. A mű jelentősége, hogy „a későbbi iskolai olvasókönyvek első mintája” lett (Koroknay, 1964, 23. o.).

Az iskolai értesítők alapján a könyv nagy népszerűségnek örvendett, bekerült többek között a szombathelyi katolikus gimnázium (1896) és a szarvasi evangélikus gimnázium (1928) könyvtárába.

Döbrentei Gábor művét a gyermekszemlélet és a szülőkép témák feldolgozásánál használtuk fel.

Lánghy István (1829): *A' magyar gyermekek barátja vagy hasznos olvasó könyv a' házi és iskolai tanuló gyermekek' számára.* Landerer, Pest.

Lánghy István¹⁴⁷ Wilmsen¹⁴⁸ munkáját fordította le, és dolgozta át magyar nyelvre. Lánghy a fordításon túl igyekezett a művet a magyar viszonyokhoz alakítani (Lánghy, 1. köt. 1829, [2.] o.). Ugyan a könyv Wilmsen művén alapszik, de megtalálhatóak benne többek között Rochow, Thieme, Seiler olvasókönyveiből vett részek is, ezen túlmenően tantárgyi ismereteket is tartalmaz. A második kötet előszavában Lánghy felsorolja azon szerzőket, akiktől átvett szövegeket. A magyarországi földrajzi részekhez Magda Pál és Ferenczi műveit használta, illetve Márton József *Ungarische Sprachlehre* című könyvének egyes részeit „részszerént egészen általtettem, részszerént pedig öszvehasznlítva használtam.” (Lánghy, 1829, 2. köt. [2. o.]

---

¹⁴⁷ Szinnyei József lexikonja nem közöl részletesebb életrajzot, leginkább a munkáinak a felsorolására hagyatkozik (Szinnyei, 7. köt. 758–759. o.). Lánghy István (1796, Csokonya – 1832, Pest) gazdatiszt volt. A keszthelyi Georikonban végezte a tanulmányait (Kenyeres, 1982, 2. köt. 220. o.). Pesten nyelvmesterként és nevelőként dolgozott, elsősorban gazdasági munkákat írt.

¹⁴⁸ Friedrich Philipp Wilmsen (1770 – 1831) berlini evangélikus lelkész; híres könyve, a *Der deutsche Kinderfreund* 1800-ban jelent meg Berlinben első alkalommal. A mű népszerűségét mutatja, hogy 1829-ben már a 102. német kiadásánál tartott.

A Lánghy által felsorolt művek többnyire az 1810-es és 1820-as években jelentek meg, a szerző tehát igyekezett a legmodernebb német és magyar kiadványokat beleötvözni munkájába.

A mű két kötetes, a címe alapján iskolai és házi használatra egyaránt alkalmas volt. Kiss Áron szerint a terjedelme miatt a mű két kötete „inkább a család, mint az iskola könyvei” (Kiss, 1881, 284. o.). *A' magyar gyermekek barátját* mint Jókai első olvasókönyvét is számon tartja a szakirodalom (Sikabonyi, 1925, 63. o.).

A mű első kötete kilenc nagyobb részből áll: foglalkozik a figyelem és gondolkodás fejlesztésével (1. rész), moralizáló történeteket tartalmaz (2. rész), természetrajzi ismeretek vannak benne (3-8. rész) és az egészséggel kapcsolatos tudnivalókat is közöl (9. rész). Érdekes, hogy a vallási ismeretek is az utolsó, az egészséggel kapcsolatos fejezetben találhatók meg.

A második kötet fejezeteinek a számozásában folytatja az első kötetet. A 10. fejezet az emberi lélekről, a 11. pedig vallástudományokról szól. A 12. fejezetben újabb – összesen 72 darab – erkölcsi oktató szöveg kapott helyet. Pozitív és negatív emberi tulajdonságok vannak felsorolva, általában vallási érvekkel támasztották alá azok helyeslését, illetve elítélését.

A tulajdonságok általánosabb síkon fogalmazódtak meg, mint az első kötetben, és a legtöbbjük nem kíséri történet. Többször a vallás felől közelítik meg egy adott jellemhiba okát és következményét.

A 13. fejezet témája az illendőség, ebben az illetéki részeken kívül a viselkedést szabályozó helyes magatartásról is szó esik. A következő részek az időszámításról (14.), a különböző társaságokról (15.), majd a földrajzról (16–21.) szólnak. A történelemmel, ezen belül kiemelten Magyarország történetével szintén több rész foglalkozik (22–24.). A 25. fejezet Magyarország kormányáról szól. A 26. fejezet az erkölcsileg helyes magatartást előíró példabeszédeket tartalmaz. A számtani rész a 27. fejezetben található.

Lánghy István könyvét mindegyik kutatási kérdéshez felhasználtuk.

Márton István (1829): *Fiú és leány gyermeki ábétze*. 9. megjobb. kiad. Streibig Leopold, Győrben.

Márton István¹⁴⁹ *Fiú és leány gyermeki ábétze* című munkája a református iskolák számára készült. 1817-ben jelent meg, és el is fogadták olvasókönyvnek. A 9., javított kiadást 48 oldalon 1829-ben adták ki. A könyv az ábécé betűinek a felsorolásával kezdődik, ahol is csak a nyomtatott betűket mutatták be. Az olvasást Márton István az egyszótagú szavakkal kezdi, majd fokozatosan halad a hosszabb, több betűből álló egy-, majd két-, három- és négyzótagú szavak mentén. Figyelemre méltó, hogy csak jelentéssel bíró szavak kerültek a szószeretbe.

A 7. oldaltól kezdődő rész (*A világ' megfoghatatlan nagysága*) imádságot tartalmaz. Az ezt követő, évszakokat bemutató részben (*Az Esztendőnek négy fő részei*) is keveredik az ismeretközlés az imádsággal. Ezután a napszakok bemutatása történik meg, amit az ember természetéről szóló erkölcsi gondolatok követnek. A nevelés fontosságáról szóló rész is az erkölcsi nevelés jelentőségét tárgyalja.

A 28. oldalon egy, a 23. zsoltár dallamára szerzett verset találunk (*Isten ki nagy vagy, menny' föld' és tengerben*), amelyet különböző alkalmakra szóló fohászkodások és könyörgések követnek. Ezután az Apostoli Hitvallás következik, amit *A' közönséges ÉTHIKA Summája* című rész folytat. Ebben a szerző 12 háromsoros versben foglalta össze a helyes életnek a feltételeit (istenhívő, felebarátját segítő, a feljebbvalónak engedelmessé, serény, mértékletes, igazmondó). Ez a rész Tótfalusi Kis Miklós verses etikájának az átvétele, amely az 1697-es kolozsvári kalendáriumban jelent meg.¹⁵⁰

Ezután az udvariság – szintén versekbe szedett – regulái következnek, ahol szintén az adakozó, szemérmes, illendő, igazmondó, istenhívő tulajdonságok kerülnek kiemelésre. Az *Udvariasság' Regulái* némileg más szövegezésben, de megtalálható az általunk megnevezett 1797-es és 1810-es ábécés könyvekben is.¹⁵¹

---

¹⁴⁹ Márton István (1760, Iszkaszentgyörgy – 1831, Pápa). Tanulmányait Kecskeméten és Debrecenben folytatta. 1786-ban Hajdúnánáson kinevezték rektorrá. 1789-ben a göttingai egyetemen tanult. 1790-től a pápai gimnázium tanára volt. Részt vett a Pápan létrehozott főiskola megalapításában, tantervet készített, tankönyveket írt.

¹⁵⁰ Kisfalusi *Ethikáját* Gyalui Farkas közölte 1903-ban (Gyalui, 1903, 199–201. o.).

¹⁵¹ ABC könyvetske, Pozsony, 1797 és ABC könyvetske, Komárom, 1810

A könyvet egy néhány oldalas latin olvasókönyv rész folytat, ahol szavakat, egyszerűbb szókinccsel megírt, a skítákról szóló történelmi jellegű olvasmányt találunk. Márton István könyvét egy összeadó- és egy szorzótábla zárja.

A mű – a stílusa alapján – inkább a felnőttekhez szól, a gyermekek világához a nyelvi megfogalmazásában nem igazodik. Az ábécéskönyv szövege inkább igehirdető, prédikációs jellegű.

Márton István könyvét a gyermekszemléletre és a szülőképre vonatkozó kutatási kérdéseknél használtuk fel.

A következőkben az első részben feltett kutatási kérdéseket igyekszünk megválaszolni.

7 A kiválasztott könyvek elemző vizsgálata,
a kutatási kérdések megválaszolása

7.1 Hogyan viszonyulnak a könyvhöz a vizsgált korszak műveiben?

Az általunk átnézett erkölcsnemesítő történetekben meglehetősen sokszor kerül elő a könyv, többször ajándék formájában, aminek a gyermekek mondhatni kötelező módon örülnek.¹⁵² Több alkalommal konkrét könyvcímeket is említenek, ezen könyvek már nem vallási, hanem inkább világi témájúak, elsősorban ismeretterjesztő könyvek, amelyek valamely tudásterület – például történelmi, természettudományi ismeret – elmélyítését szolgálják. A könyvet általában a szülőktől, valamelyik rokontól vagy más felnőttől, például a tanáruktól, kapják ajándékba a gyermekszereplők. A könyvvel kapcsolatosan az olvasmányokban láthatjuk a korabeli kontrolligényt, vagyis azt, hogy nem akármilyen kiadvány való a gyermekek számára, hanem csakis az, amelyet a felnőttek kiválasztanak a számukra.

Amikor Wilhelm a gótbetűs mellett a latin betűs könyvből is megtanult olvasni, jutalmul egy könyvet ajándékoztak a számára:

„A néni megcsókolta a kis Wilhelmet, és azt mondta neki: Örülök, hogy már ilyen jól tudsz olvasni. Legyél továbbra is szorgalmas; és így okos emberré válsz.

Egy nappal később a nagynéni egy könyvet adott a szorgalmas Wilhelmnek, amelyben illendő történetek voltak. Wilhelm nagyon örült az ajándéknak, és szorgalmasan olvasta a könyvet.”¹⁵³ (Glatz, 1813, 53. o. – ford. SZKK)

Fontos jelző ezen idézetben az „illendő”, ami szintúgy arra utal, hogy nem bármilyen könyvet vehetnek kézbe a gyermekek,¹⁵⁴ illetve a „szorgalmasan olvasni” kifejezés, amely a könyvhöz, a tudás tárához való megfelelő viszonyulást írja le.

A *Jugendführer* 36. oldalán egy egyoldalas verses-párbeszédű történet található a könyvről és az olvasásról (*Das Buch*). Egy apa könyvet ad ajándékba a fiának, aki nagyon

---

¹⁵² Seelmann-nál a könyvek fontos szerepet játszottak a család életében. Az egyik fiú, Károly többek között könyvet kap születésnapjára, és ennek az ajándéknak örül a legjobban. A gyerekek az ünnepekre könyvet, metszeteket kérnek, hogy azokból tanulmányozhassák többek között az elefánt életét.

¹⁵³ „Die Tante küßte den kleinen Wilhelm, und sprach zu ihm: Es freut mich, daß du schon so gut lesen kannst. Sey auch fernerhin recht fleißig; so wird aus dir ein geschickter Mensch werden. Einen Tag darauf schenkte die Tante dem fleißigen Wilhelm ein Buch, in welchem artige Geschichten standen. Wilhelm hatte darüber eine große Freude, und las fleißig in dem Buch.”

¹⁵⁴ Johann Genersich például leszólta a regényeket, mivel azok nem a való, a megismerésre méltó világot mutatják be, és a kitalált történeteik károsan befolyásolják az ifjú (leány)olvasók fantáziáját (Genersich, 1811, 80–81. o.)

örül ennek: belelapoz, és rájön, hogy milyen könnyű és szórakoztató az olvasás. Megosztja eme felfedezését a barátjával, aki szintén ráérez az olvasás örömére.

A könyvek a tudás táráként is megjelentek az olvasmányokban. A nemzeti iskolák számára készült ábécéskönyv *A' kérdezdéglő gyermek* (ABC, 1789) című történetében a gyermek az anyját kérdegeti a világ dolgairól. A történet végén kiderült, hogy az anya a természetrajzi ismereteit a könyvekből szerezte. Ezen epizód is a könyvek és az olvasás fontosságára hívja fel az olvasó figyelmét:

„O édes anyám! fel-kiálta a' gyermek, hol tanulta mind ezeket?

A' könyvekből, úgy mond; édes fiacskám!

A' könyvekből? felele a' gyermek. Adja tehát hamar nékem mind azokat a' könyveket, mellyekben az effélék írva vagynak.

De előbb, úgy mond, tudnod kell jól olvasni, ha ezeket a' könyveket olvasni, és értelmezni akarod.

O tehát! fel-kiálta, azon leszek minden kitelhető igyekezettel, hogy olvasni tanuljak.

Meg-is tartotta szavát, és tsak hamar annyira fel-kapott, hogy már jó könyvekből maga-is tanulhatott.” (ABC, 1789, 24–26. o., lásd. még ABC, 1779: *Das neugierige Kind*)

Az ismeretek megszerzésének módjaként a felvilágosodás korának idején már minden társadalmi réteg számára egységesen a könyvet jelölték ki (Labádi, 2008, 74. o.). A könyv széleskörű elterjedése a szóbeliről az írásbeli kultúrára való áttérést jelentette. Mivel ez a váltás az írástudatlan, falusi réteget érintette leginkább, a felvilágosodás írói erőteljesen igyekeztek a népre hatni.

A falut a tankönyvekben általában a tanulatlanság és a babonáság helyszínéként ábrázolták, és az írástudatlanságot, az olvasástudatlanságot is jellemzően a faluhoz kapcsolták. Talán ezen okok miatt a falusiaknak szánt könyvek esetében a praktikusság, a mindennapokban felhasználható tudás átadása került előtérbe.

Érdekes Melzer műve, mivel ugyan a címe alapján a paraszti réteg számára készült, de a stílusa, terjedelme alapján mégis inkább eme réteget felvilágosító személyek a megszólított

csoport. Melzer könyvének főszereplői három földműves testvér, akik jószívű, becsületes, istenfélő emberek voltak.

Hálásak voltak apjuknak, aki az iskolában hasznos dolgokra taníttatta őket, így többek között megtanulták a kézírást és a nyomtatott írást olvasni, ennek köszönhetően tudtak egymásnak hasznos könyvekből felolvasni. A falu lelkészétől is állandóan könyveket kaptak a műveltségük bővítésére. A szerző hangsúlyozta, hogy ezek olyan munkák voltak, amelyeket kifejezetten a földművelő nép számára készítettek olvasókönyv gyanánt (Melzer, 1818, 16. o.).

Hogy a könyvek lehetnek károsak az olvasóik számára, példázza Melzernél az alábbi történet: Michel a *Der verbesserte Ackerbau* című könyvben olvasott a paraszti réteg megnevelése (*Veredlung des Bauernstandes*) elleni érvekről. A szóban forgó műben – Michel összefoglalása alapján – arról írnak, hogy a parasztok maradjanak meg abban a tudatlanságban, amelyben eddig is voltak. A felvilágosodás tanait ne terjesszék körükben, különben fellázadnának, és nem fizetnék az adót, és nem is dolgoznának többé. Hans, egy a felvilágosodás tanait hirdető öregember elmagyarázta Micheléknek az igazi felvilágosodás értelmét, miszerint az a megtévedt ember megjobbítása azáltal, hogy megmutatják neki, hogyan tudná még jobban a dolgát végezni.¹⁵⁵

Az előítéletekből kialakuló babona a legnagyobb akadálya annak, hogy a parasztság okítása csaknem lehetetlen feladat. A babonával a parasztság napi szinten találkozik, ezért is nehéz azt legyőzni. „Addig, amíg a parasztember nem gondolkodik értelmesen és bölcsen, nem fog tudni jobban cselekedni.”¹⁵⁶ (Melzer, 1818, 78. o. – ford. SZKK) A cél tehát az, hogy a földműves először helyesen gondolkodó, majd helyesen cselekvő emberré váljon (Melzer, 1818, 79. o.). A falusiak képzéséhez a mű szerint feltétlenül szükséges, hogy könyveket és szaklapokat olvassanak, mivel ezek a médiumok segítséget nyújtanak ahhoz, hogy a világról megfelelő képet alkossanak, ami alapja annak, hogy a babonás hitet leküzdhessék.

---

¹⁵⁵ „Wahre Aufklärung oder Erleuchtung des menschlichen Verstandes ist nichts anders: als Besserung des verirrtten Menschen, wo er auf dasjenige was er thut aufmerksam gemacht und darüber, wie er es *besser thun sollte* und thun *könnte*, weiter *nachzudenken* aufgefordert wird.” (Melzer, 1818, 61. o.)

¹⁵⁶ „So lange der Bauer nicht wird vernünftig und klug denken: so lange wird er auch nicht besser handeln!”

A babonaság ugyanis akadályt jelent a parasztok felvilágosítása és képzése terén: meg kell tehát szabadítani őket a babonáktól és a mélyen begyökerezett előítéleteiktől azért, hogy helyesen gondolkodó és cselekvő emberekké válhassanak (Melzer, 1818, 80. o.).

Meg kell tanulniuk, hogy ami természetfelettinek tűnik, annak meg van a maga oka a természetben.¹⁵⁷ Azért van szükség az olyan könyvekre is, amelyek a fizikáról vagy éppen a természettanról szólnak, hogy megértse az ember ezen dolgok lényegét, így a könyvek segítséget nyújtanak a babonaság leküzdéséhez (Melzer, 1818, 108. o.).¹⁵⁸

Melzer könyvében az öreg Hans azt állítja, hogy jó, ha az ismereteket egyrészt a megszerzett tapasztalatokból meríti a földműves, másrészt szüksége van a gazdasági és egyéb könyvek tanulmányozására is (Melzer, 1818, 75. o.). A könyv végén könyvtárat is alapítanak a falu lakosságának (*Bauernbibliothek*), a bibliotéka könyveit a tervek szerint a parasztok szabadon használhatnák. A könyvek tételesen fel vannak sorolva a műben: többnyire orvoslással, gazdálkodással kapcsolatosak az 1780-as évek végétől egészen az 1810-es évek elejéig. A felsorolás nagyon részletes: konkrét címmel, szerzővel, kiadás helyével és idejével ellátott leírásokat adott meg a szerző.

Más szerzőnél is adnak ajándékba könyvet a szegény sorsú embereknek. Például Seelmann-nál egy lány egy szegény asszony gyermekei számára ajándékot vásárol a piacon: a nagyobbik számára egy ábécéskönyvet, a kisebbik számára egy *Kis-Kátét* ad.

Jakob Glatz *Der ehrliche Fritz* című történetében a szegény, pénztelen Fritz az úton talál egy pénzes zacskót, amely tartalmának a felhasználásáról a gyermek meglehetősen konkrét elképzelésekkel rendelkezik. A könyvek, atlaszok és az íróeszköz – melyek megvásárlását Fritz tervezi – mind a magasabb fokú műveltség megszerzésének a vágyát vetítik elénk.¹⁵⁹ Henyey könyvében Albert a szülei természetrajzi könyve alapján hasonlít össze olyan, az európai ember számára egzotikus állatokat, mint az oroszlán és a tigris.

---

¹⁵⁷ Itt akár olyan fizikai jelenségekre is gondolhatunk, mint a mágnes működése.

¹⁵⁸ A természettan leírja például a villámlás, mennydörgés okát, ami – így megértve – már rögtön nem Isten haragjának tűnik (Melzer, 1818, 109. o.)

¹⁵⁹ „Ha! dachte Fritz bey sich selbst, jetzt bin ich reich! jetzt kann ich mir manche schöne Sachen anschaffen. Zuerst kaufe ich mir die besten Landcharten, dann ein gutes Federmesser, dann einige nützliche Bücher, dann ein schönes Schreibzeug – o recht viele hübsche Sachen kaufe ich mir!” (Glatz, 1804, 2. Heft, 46. o.)

Az egyébként gazdag szülőknek oly annyira fontos a könyv és az abból megszerezhető a tudás, hogy mind az apának, mind az anyának van a tulajdonában természetrajzi kötet.

Henyey művének utolsó részében egyhetes kirándulásra mennek a gyermekek. A kirándulás első estjén a tanító testvérénél, a Hegyfalusi templom plébánosánál van a szállásuk. Edvárd a plébános könyvtárszobájában talál magának olvasnivalót: a papot a világ- és a magyar történelem érdekli, ezen témákhoz kapcsolódóan van birtokában néhány válogatott kötet.

„Edvárd a’ Plebanos’ könyvtár szobájában huzta meg magát; sokaságok ugyan a’ könyveknek nem volt, de mind válogatott, érdemes könyvek találtattak az olvasásra.” (Henyey, 1805, 218. o.) A plébános könyvtárában tehát csak néhány kötet volt fellelhető, de azok már gondosan összeválogatott világi könyvek voltak. Edvárd ráadásul az olvasás szeretetét is átvette a plébánostól.

A könyv megjelent mint értékes tárgy is, amelyet nagy becsben tartanak, és különösen óvnak. Jakob Glatz *Lina első könyvének* egyik történetében Fiekchen nagyon vigyázott az apjától kapott könyvre. Barátnője kölcsönkérte azt, de tépetten, gyűrötten adta vissza. A történet tanulsága szerint Fiekchennek az emberek szívesen adtak kölcsön dolgokat, mert tudták, hogy ő vigyáz a tárgyakra, míg a barátnőjének senki nem kölcsönzött szívesen. A könyv itt tehát mint a jobbításra szoruló emberi tulajdonság példázatának a tárgyát képviselte.

Glatz egy másik történetben a megfelelő olvasást is bemutatja: „Marie gyakran olvas jó könyveket. Amit olvas, azt nem gyorsan és felszínesen, hanem lassan és teljes figyelemmel olvassa. Elgondolkodik rajta, és megpróbálja olyan mélyen bevésni az emlékezetébe az olvasottakat, hogy azt ne egykönnyen felejtse el.”¹⁶⁰ (Glatz, 1810, 54. o. – ford. SZKK) Figyelemre méltó, hogy az a fajta olvasási mód, ahogyan Marie a könyveit olvasta, inkább a tankönyvek olvasási módjára, feldolgozására emlékeztet, mint a gyermekkönyvekére.

Azt a felvilágosodás kori pedagógiai nézetet, amely szerint a könyvek olvasása által jobbá tehető a gyermek, tükrözi vissza Glatz következő megjegyzése is: „A könyveket tisztán kell tartani és kímélni kell azokat. Sok jó dolgot tanulhatunk belőlük, ha figyelmesen olvassuk

---

¹⁶⁰ „Marie liest oft in guten Büchern. Was sie liest, das liest sie nicht schnell und flüchtig, sondern langsam und mit ganzer Aufmerksamkeit. Sie denkt darüber nach, und sucht das Gelesene ihrem Gedächtnisse so tief einzuprägen, daß sie es nicht leicht vergessen kann.”

őket.”¹⁶¹ (Glatz, 1805, 3. Heft, 77. o. – ford. SZKK) Lánghy István *A’ magyar gyermekek barátjában* az olvasóval mondatja el a könyv hasznát: „Ezen könyv, a’ mellyből olvasok, tanításomra van írva. Az nékem nagy hasznomra válik, ha belőle figyelmetesen, és gondolkodva olvasok.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 1. o.)

A felvilágosodás korában a könyv lassan bekerült a gyermekszobába. Mint korábban láttuk, sok vita folyt a körül, hogy milyen műveket lehet a gyermekek kezébe adni. A vita eldőlni látszik akkorra, amikor is a képes könyvet a *Jugendführer* című könyvben már egyértelműen a gyermekszoba alapvető és nélkülözhetetlen részének tartják, csak úgy mint a játékbabát vagy éppen a vesszőparipát (Jugendführer, 1820, 1. o.). A gyermekkönyvek olvasása tehát a – jellemzően gazdag – ifjúság elfogadott, támogatott időtöltésévé vált.

Az említett könyv bevezetőjében a szerkesztő arról ír, hogy a gyermekek szellemi képességeire hatással vannak az első benyomások, tapasztalatok. A *Jugendführer* a gyermek értelmének a fejlesztését (*Verstandesbildung*) célozza meg. Könyvével a kiadó célja az, hogy a korábban megjelent képeskönyvek hibáit kijavítsa, és célravezetőbb beosztást alakítson ki a könyvön belül. Ehhez egy öt pontos irányelvet is megfogalmazott:

1. a képek jó minőségben legyenek elkészítve azért, hogy a gyermekekben már a kezdetektől fogva helyes benyomás alakuljon ki a világról. Ráadásul így az olvasó hozzászokik a szép formákhoz és a jó ízléshez,

2. a képi anyag ne összezsúfolva jelenjen meg,

3. az illusztrációkhoz az ábrázolt tárgy vagy téma pontos megnevezése kerüljön, és egy rövid, a gyermeki felfogáshoz igazodó szöveg egészítse ki azokat; a gyermek a képeskönyvet így inkább a szórakozás, nem pedig a tanulás céljából forgatja,

4. olyan tárgyakat jelenítsenek meg, amelyek a gyermekek számára könnyen érthetőek, mivel a cél alapvetően a szórakoztatás, nem pedig a szellem leterhelése,

---

¹⁶¹ „Bücher muß man rein halten und schonen. Man kann aus ihnen viel Gutes lernen, wenn man sie mit Aufmerksamkeit liest”

5. a könyv árát a gazdag illusztrációhoz képest viszonylag alacsonyan szabják meg annak érdekében, hogy a szegényebb szülők is megvehessék azt¹⁶² (*Jugendführer*, 1820, 4. o.).

Ezek az irányelvek lassan átvezetnek a felvilágosodás korából a következő korszakba, amikor már a könyvet az okítás mellett, sőt azon túlmenően a szórakoztatás céljából adnak ki. A felvilágosodás pedagógusai úgy vélték, a nevelés hatékonysága fokozható azáltal, hogy a nevelésbe bevonják az iskolán kívüli létet is, ennek az elképzelésnek nagyon is megfelelt az akkor egyre szélesebb körben elterjedő könyv felhasználása a gyermekek neveléséhez. A könyvek kiválasztásába a gyermeknek nincs beleszólása, azt a tőle magasabb pozícióban álló személy (apa, tanító, esetleg plébános) végzi el a számára.

Melzer a babonáság legyőzéséhez a természeti jelenségeknek a szakkönyvekből való tanulmányozását ajánlja a parasztság számára.

Az 1820-ban megjelentetett *Jugendführer* irányelveiből az derül ki, hogy ezt a könyvet már elsősorban mint hétköznapi használati tárgyat adnák a gyermekek kezébe. A vizsgált korszak második felére ezzel az ismeretközlésen túl megjelenik a szórakozás, szórakoztatás igénye a könyvvel szemben a fiatalabb korosztály esetében.

7.2 Milyen emberi tulajdonságokat tartanak fontosnak az olvasmányokban?

Az olvasók az erkölcsnemesítő történetekben a bemutatott helyes vagy helytelen viselkedésmódok által szembesülhettek a társadalom számára kívánatos, illetve elítélendő jellembeli és viselkedési formákkal.¹⁶³

A felvilágosodás képviselői azt a nézetet vallották, hogy az erkölcsileg helyes viselkedés gátja gyakran a tudás hiánya (Schelander, 2013, 133–134. o.). Azért, hogy ezt a tudást

---

¹⁶² A könyvet a kiadó a játékhoz hasonlítja, amit használni lehet – a tanítója vagy a szülő engedélyével akár ki is vághatja a gyermek. Müller, a kiadó úgy véli, hogy kiadványával nem kell olyan vigyázva bánni, mint egyébként a könyvekkel, mivel úgy hasznosítható leginkább, ha mindig kéznél és szem előtt van.

¹⁶³ A történetek általában már a címükben is jelzik a kérdéses tulajdonságot, amelyről szólnak, a végükön pedig röviden összefoglalják a tanulságot.

megadják, sorolták fel újra és újra az elsősorban pozitív, másodsorban negatív¹⁶⁴ jellemzőket és cselekedeteket, amelyeket a gyermekeknek majdan a saját tetteikben követniük kell.

Megnéztük a vizsgálatba bevont könyveket az alapján, hogy milyen tulajdonságokkal ruházták fel a gyermekszereplőket. A fiúkkal és a lányokkal szemben támasztott elvárások az általunk vizsgált korszakban az átnézett művekben vegyes képet adtak.

Voltak ugyan olyan területek, ahol hasonló követelményeket, illetve elvárásokat fogalmaztak meg a két társadalmi nem tagjaival szemben, mint például a szülő és a tanár – vagyis a feljebbvaló – iránti tisztelet és hála, és itt kell megemlíteni a megfelelő egészségi állapotot is mint mindenkitől egyaránt elvárt állapotot. A fiúk esetében általában a kiemelt pozitív tulajdonságok között szerepelt az okosság és a becsületesség. Ezzel szemben a lányoknál a konkrét és elvont értelemben is használt tisztaságot tartották fontosnak. Azt tapasztaltuk, hogy a lányokkal szemben szigorúbbak voltak a viselkedést illető elvárások, míg a fiúk viselkedését illetően inkább voltak toleránsak a szülők.

Már Campénál is olvashatjuk azt a felosztást, amellyel a későbbi, magyarországi iskolai olvasókönyvekben szintén találkozunk, mégpedig az embernek a *saját magával szembeni*, illetve *társaságbéli* kötelességeinek a bemutatását. Ez a felosztás lényegi mondandóját tekintve megegyezik az I. Ratio Educationis felosztásával. Campe az ember saját maga iránti kötelességei közé sorolta az egészséget, mértékletességet, munkásságot, tisztaságot, takarékoságot. Seiler olvasókönyvében, a *Protestánsbéli köz emberek olvasó könyvében* is ehhez nagyon hasonló tulajdonságokat emeltek ki: „A szorgalmatosság, takarékoság, kegyesség, imádság, igaz lelkűség – ezek azok az eszközök, mellyek által magunkon a’ szükségben segítenünk kell, nem pedig a’ ravaszság, tsalárdság, fortélyosság és tolvajság.” (Seiler, 1802, 100. o.)

A húszas évek végén Lánghy Istvánnál is hasonló erények tűnnek fel: engedelmesség, tisztaság, mértékletesség, és fontos nála is a takarékoság. Míg azonban a tisztaságot a korábbi művek az egészséggel hozták összefüggésbe, Lánghy azt már nem kapcsolja ezzel

---

¹⁶⁴ A moralizáló történetek egyik célja tehát Campe szavaival az, hogy „vigyázzatok, gyermekek, hogy ti is így ne járjatok” (Campe, 1789, 17. o.).

össze: „A’ jó rendhez tartozik a’ tisztaság is: arról gondoskodni fogok, hogy testem, ruháim, vagy más egyebem mocskos ne legyen.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 95. o.)

Nemcsak a tisztaság és az egészség között fedezhető fel kapcsolat. Márton (1802) egy keleti történettel szemlélteti a mértékletesség és az egészség közötti összefüggést: A *Von der Vortrefflichkeit der Mässigkeit*¹⁶⁵ című történetben egy perzsa király orvost küldött Mohamedhez, de a doktort senki nem kereste meg azzal, hogy meggyógyítsa őt. Mikor megérdeklődte, hogy miért nincs rá szükség, kiderült, hogy az emberek csak annyit esznek, amennyi épp elég nekik, és emiatt mindannyian egészségesek.

Míg Campe esetében a lelki és a testi egészség fontossága egyenértékű, Glatz érdekes módon inkább a testi egészségre helyezi a hangsúlyt. Az egészség mellett fontos elvárt jellemzője volt a gyermekeknek a sorsukkal való megelégedettség. Glatz egyik történetében a szegény özvegyasszony elégedett az életével, mivel jó lelkiismerete és istenhite van:

„De a jó asszony mindig vidám volt. Szegény vagyok – mondta –, de egyben gazdag is. Szegény pénzben, de gazdag örömben, amelyet a jó lelkiismeretem ad nekem. És felettem él egy Atya, aki nem hagy el engem.”¹⁶⁶ (Glatz, 1806a, 55. o. – ford. SZKK)

A lányok számára – a fiúgyermekkel ellentétben – megmaradtak a korábbi feladatok: feleség, házvezetőnő, anya. A korai polgári emancipációs program rájuk nem vonatkozott, de idővel ezekhez kapcsolódtak a gyermekek nevelése, képzése körüli teendők is (Hermann, 2005a, 491. o.).

Campe a *Väterlicher Rath für meine Tochter* című munkájában megerősítette a korábbi évszázadok hagyományos női szerepköreit (feleség, anya, háziasszony). A lányokat és asszonyokat a család és az állam jólétének a letéteményeseként ábrázolta. Számára a 18. században formálódó leányirodalom ezekre a hagyományos szerepkörökre való felkészítő eszköz lett.

Jakob Glatz, akit a szakirodalom a leányirodalom megteremtői közé számít, odafigyelt az olyan célcsoportokra, mint a kisgyermek és a leányok. A hagyományos leányszerepek tetten érhetőek Glatz történeteiben is: „Így élt Luise, Emilie és Sophie. Jószívűek,

---

¹⁶⁵ A mértékletesség kiválóságáról (ford. SZKK)

¹⁶⁶ „Die gute Frau war aber dabey doch heiter. Ich bin arm, sagte sie, aber ich bin auch reich. Arm an Geld, aber reich an Freuden, die mir mein gutes Gewissen gibt. Und über mir lebt ein Vater, der mich nicht verlassen wird.”

barátosak és előzékenyek voltak. Összhangjukat soha nem zavarta meg veszekedés és civakodás. Napjaik barátosak, vidám napok voltak, mint a tavaszi napok.”¹⁶⁷ (Glatz, 1806a, 70. o. – ford. SZKK)

A lányok esetében a leendő feleség képzése volt az egyik legfőbb cél. A számukra legfontosabb erények közé tartozott „a lemondás erényének kialakítása, az egyéni vágyak megtagadása, az érzelmek szigorú kontrolljának kialakítása” (Pukánszky, 2013, 88. o.). A leendő feleség-anya szerepre készített fel többek között az olyan erény, mint a bántás, megbántottság elviselésének a képessége. Nem véletlenül kapta ezért a tulajdonságért a királynői címet az egyik kislány Glatz előbb idézett történetében:

„Tudjátok, kedves gyermekek, hogy semmi nem esik az embernek olyan nehezére, mint az érzékenységet legyőzni, ha nagyon megsértik. Akinek ehhez van elég ereje, az tiszteletre méltó. Luise megmutatta egyszer ezt az erőt. Az egyik osztálytársnője nagyon megbántotta őt. Luise nemcsak megbocsátott neki, hanem csendben, észrevétlenül engedékenynek bizonyult a megsértőjével szemben, így megérdemli, hogy ő legyen az ünnep királynője.”¹⁶⁸ (Glatz, 1806a, 74. o. – ford. SZKK)

A női szerepelvárás Glatz egyéb művében is megjelenik: „A női nem különösen arra hivatott, hogy szelídségével, kedvességével és szívjóságával rendet és tisztaságot tartson fenn az otthonban, és örömet és jólétet terjesszen. A lányokat ezért már korán hozzá kell szoktatni a tisztasághoz és a rendhez. Már korán aktívnak kell lenniük az otthonukban, szeretniük kell a munkát és női foglalkozásokat kell űzniük.”¹⁶⁹ (Glatz, 1810, 116. o. – ford. SZKK)

Az erények felsorolása a következőképp folytatódik: „A lányoknak már idejében gyakorolniuk kell a türelmet, a szófogadást, a szelídséget és a szívélyességet. Egy lány, aki

---

¹⁶⁷ „So lebten Luise, Emilie und Sophie. Sie waren gutherzig, freundlich und gefällig. Nie wurde ihre Eintracht durch Streit und Zank gestört. Ihre Tage waren freundliche, heitre Tage, wie die Tage des Frühlings.”

¹⁶⁸ „Ihr wißt es, lieben Kinder, nichts fällt dem Menschen so schwer, als seine Empfindlichkeit zu besiegen, wenn er beleidigt worden ist. Wer so viel Gewalt über sich hat, ist ehrenwerth. Luise hat diese Gewalt einmahl gezeigt. Sie wurde von einer Mitschülerinn stark beleidigt. Luise vergab ihr dieß nicht nur, sondern bewies sich auch im Stillen, unbemerkt, gefällig gegen ihre Beleidigerinn und verdient daher Königin des Festes zu werden.”

¹⁶⁹ „Das weibliche Geschlecht ist besonders dazu bestimmt, Ordnung und Reinlichkeit im Hauswesen zu erhalten, und durch seine Sanftmuth, Freundlichkeit und Herzengüte Freude und Wohlseyn um sich zu verbreiten. Die Mädchen müssen sich daher schon frühzeitig an Reinlichkeit und Ordnung gewöhnen. Sie müssen schon frühzeitig im Hauswesen thätig seyn, die Arbeit lieben, und sich in weiblichen Beschäftigungen üben.”

türelmetlen, engedetlen, udvariatlan és nem szolgálatkész, nagyon rossz benyomást tesz másokra.”¹⁷⁰ (Glatz, 1810, 116. o. – ford. SZKK)

Az indulatokon való uralkodás még a húszas évek végén is fontos szempont volt, mivel „a’ jó embernek azon kell igyekezni, hogy hibás természetét megjobbítsa, indulatit megzabolázza, és türelmes lehessen.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 34–35. o.)

Jakob Glatz munkáiban a fiú szereplők is türelmesek, megbocsátóak voltak:

„Csak arra törekedett, hogy mások kedvében járjon; soha senkit nem sértett meg. Még ha valaki valamikor bántotta is, akkor is csak felháborodott rajta egy kicsit, de soha nem akart bosszút állni. A sértést hamar elfelejtette, és a rosszat jóval fizette meg.”¹⁷¹ (Glatz, 1806a, 117. o. – ford. SZKK)

Tekintettel kellett lenni tehát a többi emberre, fontos volt annak mérlegelése, hogy milyen szándékkal cselekszik valaki: „A’ rosszat bé kell jelenteni, de jó indulatból, azért t.i., hogy a’ rossznak eleit lehessen venni. Másoknak aprólékos hibáit el kell hallgatnunk...” (Seiler, 1802, 49. o.).

A megfelelő, célirányos nevelésnek hála, a gyermekekben kialakul a megfelelő viselkedés: „A’ te szüléid talán tudatlanok vóltak, ’s tudatlanságból vétkeztek; de te semmivel sem mentheted magadat, mert megtanultad és tudod a’ törvényt, mellyet követned kell.” (Seiler, 1802, 99. o.) A törvény itt a megfelelő viselkedésre vonatkozik. A moralizáló könyvek szerepe tehát az, hogy a megfelelő értékrendet alakítsák ki a gyermekekben.

Márton József sok tulajdonságot a hagyományos értelemben, sok erőbefektetéssel változtathatónak, kialakíthatónak fogott fel (például a szerénységet vagy a szorgalmat), mégis újdonságként jelent meg nála az, ahogyan néhány tulajdonságot új megvilágításba helyezett:

„Némely emberekkel mintegy velek született az, hogy örömet társalkodjanak, könnyen megismerkedjenek ’s hamar megszerettség magokat; másokra ellenben gyermekségektől fogva reájok ragad egy bizonyos bátortalanság és félnétség, a’ mellyet le nem vetkezhetnek,

---

¹⁷⁰ „Die Mädchen müssen auch schon frühzeitig sich in der Geduld, in der Folgsamkeit, in der Sanftmuth und Gefälligkeit üben. Ein ungeduldiges, unfolgsames, unsanftes und undienstfertiges Mädchen macht auf andere einen sehr üblen Eindruck.”

¹⁷¹ „Nur Freude suchte er ändern zu machen; nie kränkte er jemanden. Selbst wenn man ihm einmahl wehe that, konnte er zwar etwas unwillig darüber werden, aber nie suchte er sich zu rächen. Die Beleidigung war bald vergessen, und er vergalt Böses mit Gutem.”

ha mindjárt mindennap különbözőféle emberek között forognak is. Az ilyen féltékenység ugyan sokszor a' hibás nevelésről, néha egy titkos nagyravágyástól származik, a' mely attól tart, netalán valaki őtet fellyülhaladja. De némely embereknek ugy látszik, már természetekben van ez a' bátortalanság, 's minden kiirtására való igyekezet haszontalan.” (Márton, 1805, 68. o.)

Márton tehát pszichológiailag árnyaltabb képet fest némelyik viselkedési mód megnyilvánulása kapcsán, nem pusztán feketén-fehéren ír le egy-egy tulajdonságot. A bátortalanság kérdése azért is érdekes Márton József esetében, mert éppen könyve előszavában ír azokról a praktikákról, ahogyan a megszólalni bátortalan nyelvtanulót segíteni lehet a nyelv elsajátításában (Márton, 1805, 5. o.).

Az állami tankönyvekben – és esetenként a magánhasználatú könyvekben is – fontos a tekintélyelvűség, a szülők, tanárok kéréseinek, utasításainak a teljesítése. A társaságbeli tulajdonságok közül Campe is kiemeli az engedelmisséget:

„Főképpen, kedves gyermekeim, az azok eránt való engedelmisség, kik nekünk parantsolhatnak, akár a' Király akár a' mi Urunk, akár a' mi Szüléink, akár pedig a' mi Tanítóink legyenek azok, minékünk egy el-múlhatatlan kötelességünk.” (Campe, 1789, 54. o.)

A feljebbvalóknak tartozó engedelmisségen túl fontos „társaságbeli tulajdonság” a másik emberrel való helyes kapcsolat fenntartása is. Lényeges, hogy úgy bánjanak egymással az emberek, ahogyan azt szeretnék, hogy velük bánjanak, így elvárt viselkedési norma többek között az, hogy megsegítsék egymást, ha bajba kerülnek.

„Aki valóban boldog akar lenni, és a kedves embertársait boldoggá akarja tenni, arra kell törekednie, hogy mindig úgy viselkedjetek másokkal szemben, ahogyan azt szeretné, hogy azok is viselkedjenek vele szemben. Hadd mondjak el nektek egy történetet, drága gyermekeim, amely örömet fog szerezni nektek, és megmutatja, hogy Isten hogyan jutalmazza meg az ilyen módon cselekvő, jámbor és játékonykodó, felebarátjukat szerető embereket.”¹⁷² (Armbruster, 1789, 50. o. – ford. SZKK)

---

¹⁷² „Wer in der That glücklich seyn, und auch seine liebe Mitmenschen glücklich machen will, der muß sich bestreben, gegen andere immer so zu handeln, wie er wünscht, daß man auch gegen ihn handeln möchte. Lasst euch eine Geschichte erzählen, liebe Kinder, die euch Freude machen, und euch zeigen wird, wie Gott die Menschen belohnt, die so handeln, fromm und wohlthätig sind, und ihren Nächsten lieben.”

Az állami tankönyvekben jellemzően több történet foglalkozik a negatív, elítélendő tulajdonságokkal, mint a magánkönyvekben, ahol többnyire a pozitív jellemvonások vannak kiemelve. Több írónál is találkozunk annak a hangsúlyozásával, hogy már egy negatív tulajdonság is megkeseríti a gyermek és környezetének életét.¹⁷³

„Véteknek nevezetik kedves gyermekeim, mind az, a’ melly által magunknak, avagy másoknak ártunk” (Campe, 1789, 26. o.). Campe többek között az alábbi vétkeket sorolja fel: engedetlenség, veszekedés, káromkodás és verekedés. A vétkeket azért igyekeztek már a gyermekek esetében megakadályozni, mert úgy vélték, hogy aki egyszer bűnbe kerül, az később is vétkezni fog. „Kitsiny vétken kezdi azt az ember és nagyon végezi!” (Campe, 1789, 62. o.) Hasonló megfontolásból ítéli el a kisebb vétkek megbocsátását Seiler is: „A’ ki egyszer egy almát ellop, az nem sokára pénzt is fog lopni; ’s ki tudja meddig fog merülni a’ bűnbe?” (Seiler, 1802, 46. o.). Nemcsak a lopás kapcsán jelenik meg a gyermekek megfelelő erkölcsi fejlődése miatti aggodás. Armbruster már a figyelmetlenség esetében is a nagyobb bűnre figyelmeztet, mikor azt mondja, hogy kis hibából könnyen lesz nagy: figyelmetlenből hazug (Armbruster, 1789, 28. o.).

Sok történet szól arról, hogy meghatározó az ember életében, mit szokott meg gyermekkorában, így például a munkásságot, az édességet vagy éppen a kényelmet. Ezen megszokásokat a példázatos történetek alapján felnőtt korban már nem lehet megváltoztatni.

„[...] későn bánta, hogy semmit se tanúlt, hanem az öttse kegyelem kenyerére szorúlt. Szeretett volna már most tanulni, az öttének is segíteni; de mindent fonákül tett, mindenben tudatlan és ostoba maradt. A’ ki a’ dologtalanságot sokáig megszokja, ha akarja sem lesz abból utóbb is dolgos és hasznos ember.” (Látzai Szabó, 1825, 8. o.)

Hasonló tanulságot von le a szerző *Az Elkényeztetés* című történetben, ahol is a főszereplő az időváltozáshoz nem szokott hozzá fiatalon, így felnőttként sem tudta azt

---

¹⁷³ „Jaj nekünk! ha már az egyszer a’ mi szívünkben gyökeret vert [a bűn]. Vége van már akkor mind jobbülésunknak, mind bődögságunknak!” (Campe, 1789, 30. o.)

Sok jó tulajdonsága volt Christinnek, de a tisztaságot nem szerette. Ezért az emberek kerültek a társaságát. Egyszer elhívták a testvéreivel Emilia születésnapjára. A lányok nem szívesen játszottak vele. Christin panaszkodott a szüleinek, akik szerint ha tiszta lesz, szívesen látják. Christin megfogadta a szülei intését, és miután tiszta lett, az emberek is barátságosak lettek vele szemben (*Christinens Betrübniß*. In: Glatz, 1805, 3. füz.).

elviselni, beteges lett, és minden összejövetelből kénytelen kimaradni.¹⁷⁴ Campe is leírja, hogy mind a testi, mind a lelki betegségek lassan kezdődnek, és idővel egyre nagyobbakká válnak (Campe, 1789, 27–28. o.).

Jellemzően a – felsőbb réteg számára készült – magánhasználatú művekben figyelmeztetnek a gazdagság mulandóságára, illetve arra, hogy a gazdagok a vagyonuk ellenére se legyenek elbizakodottak. Kétféle kimenettel is találkozunk e témában. Seilernél egy ifjúnak gazdag szülei voltak, így ő nem tanult, mivel úgy gondolta, hogy a pénz minden nehézségen átsegíti. Egyszer verekedésbe keveredett, de az ügyet tárgyaló bíró nem fogadta el a felkínált összeget, hanem elítélte a verekedőt (Seiler, 1802, *Nem kell a gazdagságban bízakodni*). A másik történet szerint a gazdag szülők gyermeke nem tanult, mert arra számított, hogy az örökségéből fog majd élni. De a szülők pénze elfogyott, és a tanulatlan, munkához nem szokott ifjú képtelen volt dolgozni, így koldulásra kényszerült.

Glatz szívesen állította szembe az elkényeztetett és a helyesen nevelt gyermek sorsát egymással. Az egyik fiú elviseli a hideget, matracon alszik, sokat van a friss levegőn, a másik viszont puhány volt. „Thomas erős, hasznos ember lett, Franz gyenge, morózus, haszontalan emberke maradt. Thomas sok jót tett a világban, Franznak ehhez nem volt ereje.”¹⁷⁵ (Glatz, 1805, 3. Heft, 28. o. – ford. SZKK) Látzai Szabó is a tulajdonságokat általában párban mutatja be, ezáltal lehetőséget ad ifjú olvasóinak arra, hogy tanuljanak a jó és a rossz gyermekek sorsából.

A gyermekek számára – és a felnőttek esetében is – fontos volt annak a hangsúlyozása, hogy a megfelelő mértéket próbálják megtalálni: éppoly elvetendő példának okáért a fukarság, mint a tékozlás: takarékosnak, de egyúttal adakozónak is kell lenni.

Az életben a helyes egyensúlyt meg kell találni, mivel „minden valami kelletinél több, ártalmas” (Campe, 1789, 42. o.).

Campe a takarékoság példáján keresztül mutatta be a helyes mérték szükségességét: „Mert ne gondoljátok, hogy a' takarékoság abban álljon, hogy az ember mindenét a' mije vagyon, máskorra hagyja és el-zárja, hogy annak; sem önnön maga, se mások hasznát ne

---

¹⁷⁴ „De már ez mind késő volt, mert a' ki magát gyermek korában így meg nem keményíti, mindenhez hozzá nem szoktatja, vén korában nem lehet.” (Látzai Szabó, 1824, 30. o.)

¹⁷⁵ „Aus Thomas wurde ein kraftvoller, nützlicher Mann, Franz blieb ein schwaches, grämliches, unbrauchbares Männchen. Thomas stiftete viel Gutes in der Welt, Franz hatte keine Kraft dazu.”

vegyék. Nem kedves gyermekeim, Fösvényiség az, a' pedig egy útálatos vétek, melly azt az embert, a' ki azt gyakorolja, bóldoggá lenni nem engedi.” (Campe, 1789, 38. o.)¹⁷⁶

A pénzzel való helyes gazdálkodás kérdése megjelent többek között Armbrusternél, aki a történetei által a gazdag szülők gyermekeit figyelmezteti arra, hogy a pénzzel helyesen kell bánni: a szegényeknek adakozzanak, de ne fecsejjenek arról, hogy hol tartják a vagyonukat. A történetek itt a gazdag gyermekek szemével láttatják a pozitív és negatív jellemvonásokat (pl. a hiút kinevetik a szolgák, a szegények megsegítése később viszonzásra talál). Ezek a jutalmak és büntetések már nem az isteni gondviseléshez kötöten jelennek meg, hanem a mindennapi élethelyzetekbe ágyazottan (Armbruster, 1789).

A sorssal való elégedettség megjelent mind az állami, mind pedig a felekezeti kiadású tankönyvekben is. Az alsóbb néprétegek esetében különösen fontosnak tartották annak a megelőzését, hogy a szegény emberek lázongjanak a rossz sorsuk, az anyagi állapotuk ellen. A falusi iskolák számára készült állami olvasókönyvben az alábbi szavakkal búcsúzott a tanára a jó iskolás gyermektől: „Maradj jámbor, és cselekedj helyesen, mert az ilyenek a végén jól megy a dolga!”¹⁷⁷ (Lesebuch, 1788, 3. o. – ford. SZKK)

Elsősorban a falusi gyermekeknek szóló könyvekben szólalnak fel a babonaság ellen. A babonaság és az előítéletesség megrontja a parasztok életét, amely ellen a célirányos oktatással és képzéssel lehet fellépni (Melzer, 1818, 55. o.). A tudatlanság erősíti a babonaságot, Lánghy István is a babonákat okolta azért, hogy orvos helyett kuruzsláshoz folyamodnak betegség esetén az emberek.

A vizsgált könyvek alapján úgy tűnik, hogy leginkább általános jellegű tulajdonságok azok, amelyeket a gyermekektől elvárnak. A könyvekben a gyermekeket és a felnőtteket legtöbbször hasonló tulajdonságok jellemezték. A lányokkal szemben konkrét elvárásokat fogalmaztak meg, mint a fiúkkal szemben. A másokkal való jó kapcsolat kialakításához, fenntartásához kapcsolódó tulajdonságok kiemelten fontosnak tűnnek a moralizáló könyvek alapján. Általában elmondható, hogy a megfelelő mérték megtalálását, és az összes rossz tulajdonság kijavítását várták el az olvasótól.

---

¹⁷⁶ Hasonló gondolattal három évtizeddel később még Lánghynál is találkozunk (Lánghy, 1829, 2. köt. 95. o.).

¹⁷⁷ „Bleib from, und thu recht, denn solchen wird es zuletz wohl gehen.”

7.3 Mi jellemzi a vizsgált könyvek alapján a korszak gyermekszemléletét?

Többfajta szempont szerint is vizsgálható az idealizált gyermek, avagy a gyermekkép. A tankönyvi olvasmányanyagokban jellemzően a felnőttek által irányításra szoruló gyermek képe bontakozik ki. Ennek előzménye már Campénál is tetten érhető: Campe könyvében a gyermekek irányíthatóak, a felnőttek által befolyásolhatóak, kérdésekkel könnyen terelhetőek. Campénál – és általában a felvilágosodás kori írónál – a gyermek kiszolgáltatott, a felnőttektől függő lény.¹⁷⁸

Felbiger könyvében a gyermekek még nem tudják, hogy mi a jó a számukra. A szülők tanácsa gyermeküknek az, hogy kérjen értelmet és okosságot Istentől (ABC, 1779).

Az állami tankönyvekben a gyermekek alárendelt szerepben vannak. Engedelmisséggel tartoznak a szülő és az iskola felé. (ABC, 1780, 1783, 1789, 1797, Lesebuch, 1788). Ugyanez az elvárt engedelmisség megtalálható egyes magánhasználatú könyvekben is (Lánghy, 1829).

Márton József a *Protestáns béli köz emberek* című munkája alapján a gyermekeknek a szülők iránt háládatosnak és engedelmesnek kell lenniük. Elvárják tőlük az istenszeretet, és mások megsegítését. Az engedelmisségen túl az alázatosság és az üres fennhéjázás elkerülése is a fontos erények közé tartozik (Márton, 1829, 17. o.), ezen kívül a kötelességtudás az, amely különbbé teszi az embert az állatoktól (Márton, 1829, 19. o.). A kötelességek teljesítéséhez akarat szükségeltetik, és akaraterő kell ahhoz is, hogy az ember az ösztönein felülkerekedjen.

„Az Akaratnak abbéli erőssége, melynél fogva az ember, a’ testi hajlandóságoknál ellene állni, ’s azoknak truttzára is, a’ Törvény parantsolattyát és tilalmát bé tudja tellyesíteni, *Virtusnak*, az, a’ mit ezzel végbevisz, *Jótselekedetnek*, az erre való mindenhai igyekezet, ’s készség pedig, *Szent életnek*, ’s *Kegyességnek* neveztetik.” (Márton, 1829, 19–20. o.).

---

¹⁷⁸ „Kiváltképpen tinétek szegény gyermekeknek igen rosszúl lenne dólgotok, mivel ti magatokat nem védelmezhetitek. Ti töletek mindeneteket el-vennének, a’ mitek tsak vagyon, szüntelen boszszontanának és vernének: és ha akarnák, meg is ölnének, mellyet azoknak senki szemekre nem vetne.” (Campe, 1789, 57. o.)

Márton nevelésről vallott elvei a kora újkori protestáns nevelési elvekkel mutat szoros kapcsolatot. Hangsúlyozottan jelenik meg nála az, hogy a gyermek engedelmisséggel tartozik a feljebbvalóinak – így a szülőknek, nevelőknek.¹⁷⁹ A szülők Isten törvényes képviselőiként vannak jelen a gyermek életében. A szerző különösen fontosnak tartja a nevelők iránti engedelmisséget, mivel azok Isten elrendelése folytán a törvény képviselői.

Márton az ábécéskönyvében elsősorban a morális nevelésről ír, szerinte a jól nevelt gyermek erkölcsös. A nevelők feladata a megfelelő erkölcsi magatartás kialakítása. Hogy mennyire sikerül beilleszkedni a közösségbe, meghatározza azt, hogy elfogadják-e őt a közösség tagjai: „[...] idővel átok, vagy áldás szállhat rátok, ahoz képest, a' mint, jó vagy gonosz életü Tagjaivá lesztek a' Társaságnak.” (Márton, 1829, 22. o.)

Márton hangsúlyozta a gyermekkori nevelés célját, amely egyrészt a „hűséges engedelmisség”, másrészt pedig a lelki vigasz (Márton, 1929, 10. o.). Egy másik helyen az alábbiakban jelöli meg az emberek számára a lelki üdvösséghez szükséges eszközöket:

„Adjad hogy tanuljam meg, hogy a' *Törvény* és az *Engedelmisség*, azon két fő dolgok, a' mellyek tehetik egyedül, az én okos személyemet én előttem, magamhoz képest, olly nagygyá, mint a' millyen nagy Te, a' Te szentségedben, Te magadhoz, 's Te magadban vagy.” (Márton, 1829, 18. o. – kiemelés SZKK).

Kovács-Martiny Mihály könyvében, habár az a gyermekeknek szól, döntő többségben a felnőttek játsszák a főszerepet. A sokszor szólásokat idéző tanulságok inkább általános jellegűek. Több történetben a gyermekek csak mint mellékszereplők jelennek meg, és elsősorban valamely szegény szolgáló vagy cseléd az, akinek az erkölcsi tartását az adott elbeszélés bemutatja. Kovács-Martiny protestáns szellemiségű művének a célja az, hogy a gyermek a felette állók parancsait – legyen szó a szülőről vagy éppen a tanárról, illetőleg a felnőtt életében a társadalmi vagy hivatali szempontból tőle magasabb pozícióban álló személyről – ne kérdőjelezze meg, hanem gondolkodás nélkül teljesítse.

A gyermekszereplők tehát Kovács-Martiny könyvében alárendelt szerepben tűnnek fel. Mivel nem tudják, nem tudhatják, hogy számukra mi a megfelelő cselekedet, ezért elvárják

---

¹⁷⁹ „Legelső, 's legszentebb Kötelességteknek tartásatok, Gyermek, a' Nevelők eránt tartozott engedelmisséget, mert azok a' Törvénynek, maga az Isten által tett Képviselei. Még kistsiny korotokban már, tanuljátok meg, a' minden Virtusnak szülő Annyát, a' Függest.” (Márton, 1829, 22. o.)

tőlük a feltétel nélküli engedelmességet. Ebben a tekintélyelvű nevelési rendszerben a szülő és az előjáró szerepe egybemosódik: „Azért kell a gyermekeknek az előjáróiknak engedelmeskedniük, mert még nem tudják, számukra mi a hasznos vagy a káros.“¹⁸⁰ (Martiny, 1809. 13. o. – ford. SZKK)

Jakob Glatz szintén a gyermekek tudatlanságáról ír, akik emiatt rászorulnak a tapasztaltabb felnőttek útmutatására, tanácsaira.¹⁸¹ A magánhasználatú könyvekben – így Glatz munkáiban is – a jól nevelt gyermekek vidámak, egészségesek és barátságosak, az emberek kedvelik őket.

„Ahhoz, hogy az ember megöregedjen és egészséges maradjon, feltétlenül szükséges, hogy egyszerűen és mértékletesen éljen, kerülje a finomságokat és a forró italokat, gyorsan tevékenykedjen, sokat mozogjon a szabadban, ne aludjon túl sokat, tartsa tisztán a testét, és amennyire csak lehetséges, óvakodjon a haragtól, bosszúságtól, bánattól és fájdalomtól.“¹⁸² (Glatz, 1810, 114–115. o. – ford. SZKK)

Glatz családi, baráti idillikus környezetben ábrázolta a legtöbb szereplőjét. Olyan általános elvárásokat fogalmazott meg velük szemben, mint azt, hogy jónak kell lenniük: „Az ember nem szereti azt a gyermeket, aki nem jó, mert csak azt szereti, ami jó. Ezért akarok jó lenni.“¹⁸³ (Glatz, 1810, 34. o. – ford. SZKK)

Glatz műveiben a testvérek szeretik egymást, belsőleges kapcsolat van közöttük. Egyik történetének főszereplője, Harald például gyermekbarát (*Kinderfreund*) volt, szívesen töltötte az idejét a testvéreivel. Tanította őket, játszott velük, játékokat készített a számukra.

„Testvérek aligha szerethetik egymást gyengédebben, mint ahogy Harald, Hannchen és Emma szerették egymást. Harald volt a két kicsi kedvence. Nem volt senki, akivel olyan jól kijöttek volna, senki, akivel kellemesebben tudták volna az időt eltölteni, mint vele.

---

¹⁸⁰ „Drum müssen Kinder ihren Vorgesetzten immer gehorchen, weil sie noch nicht wissen, was ihnen nützlich oder schädlich sey.“

¹⁸¹ „Kinder wissen sehr vieles nicht, und es ist daher gut, wenn sie ältere, verständige Menschen um Rath fragen, und ihren Rath befolgen.“ (Glatz, 1805, 3. Heft, 85. o.)

¹⁸² „Um alt zu werden und gesund zu bleiben, ist es durchaus nöthig, dass man einfach und mässig lebt, Leckereyen und hitzige Getränke vermeidet, rasch thätig ist, sich viel in freyer Luft bewegt, nicht zu viel schläft, seinen Körper reinlich hält, und sich vor Zorn, Verdruss, Kummer und Schmerz so sehr als möglich in Acht nimmt.“

¹⁸³ „Ein Kind, das nicht gut ist, liebt man nicht; denn man liebt nur das, das gut ist. Drum will ich gut seyn.“

Amikor még kisebbek voltak és nem tudtak jól beszélni, 'kedves Räldchen'-nek szólították. Kedves Räldchen! gyakran hívták, gyere, játssz velünk!"¹⁸⁴ (Glatz, 1806a, 123. o. – ford. SZKK)

Jakob Glatz munkáiban igyekezett a gyermekeket a jó oldalukról bemutatni, kevés olyan szereplő tűnik fel nála, akinek jellemhibája lett volna. A hibás viselkedést a legtöbbször nem büntették meg, hanem a büntetést maga a jellemhibából vagy a helytelen cselekedetből adódó negatív következmény jelentette.

„Ludwignak meg kellett hallgatnia a szemrehányásokat. Nézd, mondta az apja, mennyire boldogtalanná tehetett volna minket a csevegésed! Ezt Ludwig is nagyon jól érezte. Innentől kezdve nem fecsegett ki mindent azonnal, amit megtudott, hanem először megfontolta, vajon tanácsos-e így tennie.”¹⁸⁵ (Glatz, 1806a, 52. o. – ford. SZKK)

Döbrentei Gábor olvasókönyvében is a testvérek bensőséges viszonyban vannak egymással, az egyik történetben éppen egy kislány tanítgatja az öccsének a betűket és az olvasást (Döbrentei, 1829b).

Döbrenteinél a gyermekek hasonló tulajdonságokkal felruházottak, mint Jakob Glatznál. Jóságúak, elevenek, amihez jóindulat társul, ezen kívül érdeklődők, nyitottak a világ megismerésére.

Lánghy István könyve első kötetének a mottója a következő: „A' Gyermekeknek tanulni, és engedelmeskedni legszentebb kötelességök.” A második kötet mottója: „A' melly Gyermekek tanulnak és engedelmeskednek, Szülőknek örömére, és a' Nemzet' diszére nevelkednek.”

Lánghy István könyve alapján a gyermek kisebb korában még tanulatlan, irányításra szoruló személy. Szerinte a gyermekeknek a szüleik felé háládatosnak kell lenniük, azok utasításait gondolkodás nélkül teljesíteniük kell. Azt várják el tőlük, hogy fogadják el azt,

---

¹⁸⁴ „Zärtlicher können sich Geschwister kaum lieben als Harald, Hannchen und Emma sich liebten. Harald war der Liebling der zwey Kleinen. Mit niemanden konnten sie sich so gut vertragen, mit niemanden sich angenehmer unterhalten als mit ihm. Sie hießen ihn, als sie noch klein und im Sprechen noch ungeübt waren, gewöhnlich lieb' Räldchen. Lieb' Räldchen! riefen sie ihm oft zu, komm und spiel mit uns!”

¹⁸⁵ „Ludwig mußte Vorwürfe anhören. Sieh, sagte der Vater, wie unglücklich hättest du uns durch deine Plauderhaftigkeit machen können! Das fühlte Ludwig sehr gut. Von nun an plauderte er nicht gleich alles aus, was er wußte, sondern bedachte sich erst, ob dieß auch rathsam sey.”

amit nekik mondanak, anélkül, hogy azt megkérdőjeleznék. Hálával tartoznak a szülőknek, akiket öreg korukban támogatniuk kell.

„Én általláthatom, miért nem légyen szabad azt cselekednem, a' mit akarok; és miért kell azt tennem, a' mit Szülőim, és Tanítóim akarnak; 's miért kell nékem engedelmesnek, iparkodónak, és figyelmesnek lennem.” (Lánghy, 1. köt., 1829, 9. o.)

Palit az apja késért küldte a konyhába. Apja tanácsa ellenére nem vitt magával gyertyát, és elesett a sötétben. „Miért történt az, hogy Pali olly rosszszűlű esett el? Nem de azért, hogy Attyának tanácsát nem akarta követni, vagyis hogy akaratos, vagy önkényű volt.” (Lánghy, 1829, 1. köt., 41. o.)

A filantropusok nézete tükröződik vissza az alábbi gondolatban: „Mennél több jó látsz, hallaszsz, és figyelemre veszel, annál hajlandóbb, és ügyesebb leszel jó t cselekedni.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 69. o.) A gyermekeket tehát minél több jóval kell körülvenni, hogy ők maguk is képesek legyenek aztán jóttevésre. A nevelésük célja az, hogy felnőttként hazájuk engedelmes tagjai legyenek.¹⁸⁶

Seelmann szintén az engedelmes gyermeki viselkedést tartotta követendőnek: „Én minden gyermekeket szívemből szeretek, ha azok Jó, Jámbor, Szelíd, és Engedelmes gyermekek.” (Seelmann, 1794, 2. o.)

Egy apa az alábbi tulajdonságokat tartja a leginkább elítélendőnek: „... egyéb hibáit gyermeimnek könnyebben el-szenvedhetem, de az engedetlenséget, hazugságot, és szánt-szándékos gonoszságokat el-nem-halgatom.” (Seelmann, 1794, 140. o.)

Nagyon hasonló gondolatot fogalmaz meg Henyeynél az anya, aki egy, a fiához címzett dicséretében elmondja, milyen a jó gyermek: „Az nékem a' gyermekekben tetszik, ha szülők', és tanítóik' engedelmök nélkül semmit sem tselekeznek.” (Henyey, 1805, 150. o.)

---

¹⁸⁶ „A' gyermekek, még szülők' házánál élnek, tartoznak azoknak engedelmeskedni, azaz: nem szabad azt tenniök, a' mi nékiek tetszik, vagy a' mi eszökbe jut, hanem azt kell cselekedniök, a' mit Szülők' akarnak, és nékiek parancsolnak. Deminekutánna felnőttek, 's valamelly művészséget, mesterséget, vagy Tudományt megtanultak, a' melly által élelmöket megszerezhetik, már akkor nem egyedül a' házi, hanem a' polgári Tásaság közé is tartoznak, 's mint annak Tagjai, kötelesek a' Hazajokban fennálló Törvényeknek engedelmeskedni; ezen Törvények Ország' Törvényeinek nevezetnek, minthogy nem egynehány embereknek, hanem az Ország' valamennyi Lakosainak számára szabattak, 's valamennyien kötelesek annak engedelmeskedni, hogy az Országban Rend, Csendesség, és Bátorság uralkodjék.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 289. o.)

Mártonnál a jó gyermek szereti és tiszteli a szüleit, akik viszontszeretik őt (Márton, 1802, 33. o.).¹⁸⁷ Az apa a gyermekéhez intézett intéséből Józsnál sem marad ki a feljebbvalóknak tisztelete:

„Meg-köszönheted őnéki [Istennek] fijam, ha nem látod-is őtet, ha valahányszor egy gerezdet, vagy akármi egyéb jót meg-kóstolsz, mindenkor eszedbe jut ez a' jó Isten, és ha mindenkor mértékletesen eszel, semmit el-nem vesztegetsz, atyádnak anyádnak, tanítóidnak és Előljáróidnak szavokat fogadod, jó kedvel tanúlsz, egy szóval ha jámbor jó gyermek léssesz.” (Józsa, 1816, 35–36. o.)

Az ember nevelhetőségébe, formálhatóságába vetett optimizmus tükröződik vissza akkor, amikor a gyermek vagy felnőtt belátva hibáit, változtatni tud magatartásán: „Fritz, akit a szerencsétlenség jobbra tett, felismerte az igazságot: a kemény munka és a szorgalom mindig boldoggá teszi az embert. Elsiratta ifjúkori hibáit, majd fokozatosan letette azokat, és olyan jó és derék lett, mint a testvére”¹⁸⁸ (Armbruster, 1789, 11. o. – ford. SZKK).

Újdonság, hogy Lánghynál megjelent az esendő ember képe, aki a tanítások ellenére sem lesz tökéletes:

„Soha sem fogom azt képzelni, hogy jobb ember vagyok, mint mások; mert a' szomszédoknak is vagynak hibái, nékem is vagynak hibáim; de hogy mellyikünknek van több, azt nem tudhatom. Általában gyakran megfogok emlékezni hibáimról.

Ezen megemlékezés azt fogja eszközölni, hogy nem leszek kevély, és hogy hibáimnak megjobbításán igyekezni fogok.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 101. o.)

A keresztény erkölcsiség szellemében hirdeti Lánghy a békés együttélés eszményét: „Ha valamit kívánok, a' mit más is akar: akkor inkább engedek, mintsem hogy veszekedjek. A' világ nagy, 's mindnyájan elférünk benne, a' nélkül, hogy tolakodnánk, vagy egymást taszigálnánk [...]. Én minden emberrel békességben, és egyességben szeretnék élni.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 102. o.)

---

¹⁸⁷ „Ein gutes Kind liebet und ehret seinen Vater und Mutter, und wird von ihnen wieder geliebt.”

¹⁸⁸ „Fritz, den das Unglück gebessert hatte, erkannte die Wahrheit: daß Arbeitsamkeit und Fleiß immer den Menschen glücklich machen. Er beweihte seine Jugendfehler legte sie nach und nach ab und ward brav und gut wie sein Bruder.”

A különböző társadalmi státuszhoz eltérő gyermekkép tartozik. A gazdag családból származó, jó gyermek tulajdonságai Armbruster szerint a következők: „tanuljon jól, tegyen jót a szegényekkel, szerezzon örömet a szüleinek”¹⁸⁹ (Armbruster, 1789, 51. o. – ford. SZKK). Ezzel szemben művében a szegény ember arra okítja a gyermekeit, hogy elégedettek legyenek a sorsukkal, ériék be kevéssel.¹⁹⁰

Armbrusternek a hercegről és a favágóról szóló történet tanulsága, hogy a szegények támogatása nem marad viszonzatlan:

„Együtt mentek a kunyhóba, amely nem volt messze, és a favágó, aki időközben nagy szorgalommal kijött a szegénységéből, felfrissítette a jóra való, kimerült herceget a legjobbal, ami a házban volt. – Ó, drága gyermekek! A szegények iránti jótékonyság soha nem marad jutalom nélkül.”¹⁹¹ (Armbruster, 1789, 43. o. – ford. SZKK)

A parasztság gyermekeitől a feljebbvalók iránti engedelmességet, a saját sorsukkal való elégedettséget és a paraszti létbe való minél hamarabbi betanulást várták el. Józsa János művében a szegény közegben felnövő gyermekeket szólította meg. Ráirányította a figyelmüket a tanulás és az erkölcsi megfelelés hasznára, mivel esetükben ezekre alapozhatónak látta a szociális helyzetük stabilizálását.

Az 1826-os ábécé szövege igyekszik a szülői parancsok, kérések teljesítésének a fontosságára felhívni a figyelmet. Ezen túlmenően a parasztok mindennapjait úgy mutatja be, hogy a gyermek elégedett legyen azzal az anyagi helyzettel, amelyben családjában él:

„Én mindig ízében vagy töstént, vagy legottan végbe viszem, a’ mit szülőim parancsolnak. Én szófogadó szoktam lenni; a’ mi szülőimnek nagyon tetszik, kik ezért engemet szeretnek is, ’s külömbfélelvel megajándékoznak. Valóban jó szülők ezek!” (Fülep, 1826, 22. o.)

A paraszti társadalomban elvárás tehát, hogy otthonában a gyermek segítse a szüleit, vigyázzon a holmijára. Az otthoni teendőkben való részvétele révén a gyermekek belenőnek

---

¹⁸⁹ „brav zu lernen, den Armen wohlzuthun, und seinen guten Eltern Freude zu machen”

¹⁹⁰ „Aber er [der Holzhacker] hatte sie [seine Kinder] gelehrt, mit Wenigem zufrieden zu seyn, und auch für die kleinste Gabe dem guten Gott zu danken. Deswegen waren sie immer munter und fröhlich, und glaubten sich bey einem Topf voll Milch glücklicher, als Könige und Fürsten.” (Armbruster, 1789, 53. o.)

¹⁹¹ „Sie giengen miteinander in die Hütte, die nicht weit davon lag, und der Holzhacker, der indessen durch grossen Fleiss sich wieder von seiner Armuth erholt hatte, erquikte den guten, abgematteten Prinzen mit dem Besten, was er im Hause besass. – O, liebe Kinder! Wohlthaten gegen Arme bleiben nie unbelohnt.”

a mindennapi munkákba. Megtanulják megbecsülni a tárgyakat, elégedettek azzal, amilyük van. A szülőktől reálisan teljesíthető dolgokat kér. Belátja, hogy van olyan kérése, ami nem teljesíthető. Igyekszik a szülőknek minél inkább besegíteni a munkában:

„Hozzá kell tehát nekem is lassanlassan a’ dologhoz szoknom, hogy őket [élelem, ruházat] beszerezni segítsen. Így üdövel segíthetem őket [a szülőket] a’ szántásban, a’ vetésben, és a’ baromnevelésben, hogy így azután többtöbb életünk s’ egyebünk is teremvén, szülőim is többet adhassanak el pénzenn.” (Fülep, 1826, 39. o.)

Seilernél a földműves megtanította fiát a kertészkedésre, hogy felnőve képes legyen magát és családját eltartani. Az alábbi intést intézte a fiához: „Tsak az én példámat kövesd, édes fiam. Az legyen a’ te gyönyörűséged, ha másokkal jót tehetsz; azt tartsd legkedvesebb munkádnak, mikor valakinek szolgálhatsz.” (Seiler, 1802, 42. o.)

Melzer úgy írja le a parasztságot mint az állam „hasznos és nélkülözhetetlen” tagjait (Melzer, 1818, 49. o.). Az emberek – könyve szerint – a természet szerinti lényüket tekintve egyenlőek,¹⁹² más tekintetben viszont már nem azok, mivel az államban (*Staatsgesellschaft*) már különböző értékük van az embereknek.¹⁹³ A társadalom tagjai a királytól az alattvalóig különböző jogokkal rendelkeznek. Melzer könyvében elítélően nyilatkozott az emberek egyenlőségéről és szabadságáról szóló nézetekről, véleménye szerint a társadalmi osztályok egyenlőtlenségén alapul az egyén és az állam működése.¹⁹⁴ Melzer tehát egyszerre tekintette a földművest mindenki mással egyenlő embernek, és politikai értelemben másokhoz képest lentebbi szinten lévő, kevesebb joggal rendelkező alattvalónak.

Véleménye szerint a lustaság, az evésben és ivásban való mértéktelenség, a pazarlás, az igazságtalanság, a hamisság, a rágalmozás, a fennhéjázás és az önzés erkölcsileg lealacsonyítják az ember, míg az erények és a becsületesség felemelik.

Az erényes parasztember morális értéke nagyobb lehet a hasonló erkölcsi tulajdonságokkal nem rendelkező gazdag nemesembernél.

---

¹⁹² „Der natürlichen Beschaffenheit der menschlichen Natur nach, sind wir uns Menschen, als vernünftige Geschöpfe, alle gleich.” (Melzer, 1818, 40. o.)

¹⁹³ Ezt az egyenlőtlenséget a szerző – Rousseu nyomán – a zene hangjainak az egyenlőtlenségéhez hasonlítja (Melzer, 1818, 40. o.).

¹⁹⁴ „Die Ungleichheit der Stände, ist die Basis, auf die sich unsre eigene Wohlfahrt und die ganze Natur der Staatsgesellschaft stützt.” (Melzer, 1818, 41. o.)

A gyermekeknél az iskolában a szorgalmas tanulás mellett a megfelelő magaviselet is megjelenik elvárásként:

„Csendesen ülök; a' könyvbe be nézek, arra vigyázok, a' mit a' Tanító mutogat; arra figyelmezek, a' mit beszél; jól meghallgatom, mit kérdez; felelni jelesen tudok; azért a' Tanító nyájasan tekint ream, és azt mondgya: 'Te most jól figyelmeztél!' Nekem pedig az ilyen dicséret örömet okoz.” (Fülep, 1826, 22. o.)

A lányokkal szemben általános elvárást fogalmaz meg az 1825-ös olvasókönyv: „A' leányzókat is csak úgy fogja minden Ember becsületre méltóknak tartani: ha jámborok, dolgozók, csendes, szelíd életűek, tisztaság szeretők.” (Olvasás, 1825, 50. o.)

A vizsgált szövegek alapján úgy találtuk, hogy a különböző felekezetek könyvének gyermekszemlélete nagyfokú hasonlóságot mutat. Különbséget az iskolai és magánhasználatú könyvek között találtunk. Ennek oka véleményünk szerint abban keresendő, hogy a könyvek eltérő társadalmi célcsoportoknak készültek. A parasztság számára készült könyvek az engedelmes, parancsot teljesítő, sorsával elégedett gyerekekről adnak képet, akikből majdan hasonló jellemzőkkel felruházott felnőtt válik. A középosztály (a mezővárosi és városi iskolák tanulói) számára is alapvetően a felnőtteknek engedelmeskedő, a társadalomba beilleszkedő személy kinevelése az ideális. A felsőbb rétegek számára készített magánhasználatú könyvekben a sorssal való elégedettség együtt jár a vidám, gondtalan természettel. Itt az emberbarát viselkedés, a szegények megsegítése és a tanulásban való előrehaladás az elvárt norma. A célközönség társadalmi státusza mellett a szerző nevelési álláspontja (filantropista, emberbarát kontra feljebbvaló tiszteletén alapuló nézetet valló elképzelések) határozzák meg.

7.4 A pozitív és negatív tulajdonságok, illetve viselkedés hogyan befolyásolja az emberek életét?

„Azt akarom most tinéktek meg-mondani, hogy mi legyen annak az oka, hogy ti engemet vidámon, és tsendesen láttok, ámbár nagy szerentsétlenség fenyeget, hogy ti is úgy viselhessétek magatokat, ha a' ti életekben valamely hasonló történik rajtatok.” (Campe, 1789, 129. o.) Campe idős elbeszélő szereplője még öreg korában is vidám, kiegyensúlyozott volt, aki minden bajt jól túrt el. Ahhoz, hogy mindig jó kedélyű tudjon maradni, egy ezt lehetővé tévő életet kellett élnie. Az elbeszéléseiből kiderül, hogy többek között tisztelte a szüleit, emberbarát volt, a szegényeknek adakozott, a bajba jutottat megsegítette, és odafigyelt az egészségére.

Ezek az ajánlások más könyvekben is megtalálhatóak, például Jakob Glatz az egészséget tette meg a boldog élet alapjává: A megfelelő ajánlások betartásával egészségessé válnak az emberek. Az eredmény pedig az egészséges és erős fiatalság, akikre mindenki csak belső elégedettséggel nézhet. Glatz gondolatából kitűnik, hogy nem csak önmaga számára tesz jót az, aki törődik az egészségével, de a környezetében lévő emberekre is pozitív hatást gyakorol.

Az egészséges életmód része nála (is) a könnyű, szellős öltözék, a kemény alvóhely és a megfelelő étkezés (kevés, egészséges étel). Salzmann filantróp intézetében is hasonló szellemben nevelték az ifjakat. Az intézet mindennapjainak leírását Glatz több munkájában is megtaláljuk, most csak a *Moralische Gemälde* idevágó részletét idézzük: „A növendékek egészsége a friss, hűvös levegő belégzésével, a test tisztán tartásával [...], gyakori fürdéssel, sok mozgással, egyszerű, egészséges ételekkel, a célnak megfelelő könnyű ruházattal, a pihenés és az elfoglaltság, a játék és a munka megfelelő beosztásával, és egyéb eszközökkel jobban megőrződik és növekszik.”¹⁹⁵ (Glatz, 1801, 15. o. – ford. SZKK)

---

¹⁹⁵ „Die Gesundheit des Zöglinge wird durch das Einathmen einer frischen, kühlen Luft, durch Reinhaltung des Körpers [...], durch öfteres Baden, viele Bewegung, durch einfache, gesunde Kost, zweckmäßige leichte Kleidung, durch gehörige Vertheilung der Ruhe und Beschäftigung, des Spielens und Arbeitens, und durch andre Mittel mehr erhalten und erhöht.”

Az emberre káros tevékenységek okozta veszélyekre is figyelmeztetnek a kor moralizáló történetei. A testi sérüléseket, betegségeket vagy akár a halált sokszor a gyermeki engedetlenség következményeként ábrázolják. Az engedetlenség következményei között tehát sok olyan szerepel, amikor is visszafordíthatatlan károsodást szenved el az elkövető.

A rövid történetek alapján egyrészt azt várták a tanulóktól, hogy a szülei, tanítói utasításait gondolkodás nélkül kövessék, másrészt pedig háladatosságot kértek a szülők, tanítók irányába: „Mi lenne belőlem az anyám és annak szeretete nélkül!”¹⁹⁶ (Glatz, 1810, 74–75. o. – ford. SZKK) Amelly gyermek szembe kerül a szüleiével vagy a tanítójával, rosszul alakul annak a sorsa: veszekedő, verekedő, csaló és hazug válik belőle, a legenyhébb negatív következmény a számára az, hogy az emberek kerülni fogják a társaságát, de akár a halálig is eljuthat. Elrettentő példaként hozzák az 1788-as falusi iskolák számára készült könyvben a rossz és hanyag tanuló esetét: „A hatóságok, a többi gonosz gyermek elrettentésére, élve összetörték a végtagját, majd megölték, a testét a kerékre tették, ahol a hollók megették.”¹⁹⁷ (Lesebuch, 1788, 2. o. – ford. SZKK)

Ezek a példázatos történetek tehát a tanulóknak a büntől való elijesztését szolgálták. Az egyik kiemelten kezelt bűn az engedetlenség volt, amelynek következményeit meglehetősen sokrétűen ábrázolták. A *Minchen und Fritz* című történetben két kisgyerek megemlékezett egy társukról, akinek meg kellett halnia, mivel nem követte pontosan az orvos előírásait.

„Ha Malchen követte volna az orvos utasításait, még mindig élne! A jó, boldogtalan lány! Ilyen fiatalon meghalni! Soha nem fogom elfelejteni a drága Amalie-t! Olyan szelíd volt, olyan szerény, olyan kedves és jó! Ó, testvér, ha egy napon az orvos valamit javasolna nekünk, akkor pontosan tartasuk be azt!”¹⁹⁸ (Glatz, 1810, 148. o. – ford. SZKK) Majd hozzátették: „És egyáltalán, minden szabályt, amit okos, tapasztalt emberek adnak minékünk!”¹⁹⁹ (Glatz, 1810, 149. o. – ford. SZKK)

---

¹⁹⁶ „Was wäre ich ohne sie [die Mutter] und ohne ihre Liebe!”

¹⁹⁷ „Die Obrigkeit ließ ihm, andern bösen Buben zum Schrecken, alle Glieder bei lebendigen Leibe zerschlagen, und ihn tödten, seinen Körper aber auf das Rad legen, wo ihn die Raben fressen.”

¹⁹⁸ „Ach, wenn Malchen nur dem Arzte gefolgt hätte! dann lebte sie wohl noch! Das gute, unglückliche Mädchen! Schon so jung sterben zu müssen! Nie werd’ ich die liebe Amalie vergessen! Sie war so sanft, so bescheiden, so gefällig und gut! Ah, Bruder, wenn einmahl auch uns der Arzt eine Vorschrift geben sollte, so wollen wir sie pünktlich befolgen!”

¹⁹⁹ „Ueberhaupt jede Vorschrift, die uns verständige, erfahrene Menschen geben!”

A szerzők némelyike időnként rejtett fenyegetéssel élt az engedetlen viselkedés elkövetőjével szemben: „Mert akkor nem tsak az, hogy valami olyast tselekeszünk, melly minékünk ártalmas, avagy el-múlatunk valamit, melly minékünk hasznos vólna: ha nem azt is nyerjük az által, hogy mások bennünket szeretni meg-szűnnek, a' melly gyermeket pedig egyszer az ö Szüléi és Tanítói nem szeretnek, ebül van annak dólga.” (Campe, 1789, 25–26. o.)

Az engedelmisség, a szülői utasítás követésének a szükségessége tekintetében több olyan példát hoznak, amikor a gyermek nagy veszedelemtől, például a haláltól menekül meg. Jakob Glatz *Lina első olvasókönyvében* míg Julie követi apja felszólítását, hogy ne egyen ismeretlen gyümölcsből, Babette ugyanezt nem fogadja meg. A második kislány mérgezésben meghal, míg az első elkerüli a szerencsétlenséget.²⁰⁰

„Úgy gondolkozzál másokról, a' mind kívánod, hogy azok gondolkozzanak rólad.” (Seiler, 1802, 44. o.) Az egyes negatív tulajdonságoknál a vizsgált korszak szerzői sokszor utaltak arra, hogy az adott negatív cselekedet vagy tulajdonság miatt az egyén elveszti a közössége szimpátiáját, végső soron támogatását.

Nem mindegy, hogy valaki önhibájából vagy önhibáján kívül került bajba, mivel máshogy állnak hozzá az emberek, és csak akkor segítik a bajba jutottat, ha az nem tehet sorsának alakulásáról: mivel „szegénységre a' tulajdon maga hibája által jutottnak lenni, felette nagy szerentsétlenség.” (Campe, 1789, 32. o.)

Campe a hasznosság felől közelíti meg a bűnöket, és mérlegeli, vajon tud-e használni másoknak, nem árt-e másoknak a bűnt elkövető személy. Az önnön hibáján kívül szegénységbe került még hasznára lehet másoknak. Aki viszont önnön hibájából szegényedett el, annak semmi hasznát nem vehetni.

Campe felteszi a kérdést, vajon miért fontos az, hogy barátai, és ne ellenségei legyenek az embereknek: „Főképpen kedves gyermekeim, hiddjétek-el, hogy leg-többnyire az emberek úgy viselik magokat erántatok, a' mint viselitek ti ö erántok magatokat. Ha ti magatokat ö erántok emberséges, szolgálni igyekező, és barátságosoknak mutatjátok: ök is ugyan a' szerént fognak erántatok viseltetni.” (Campe, 1789, 93. o.)

---

²⁰⁰ Jakob Glatz: *Das folgsame Kind*

Hogy kit tartanak barátjuknak, arról az emberek részint előítélet – így a külső jegyek alapján – döntenek: „Éppen olyan lehetetlen minékünk, hogy az olyan embert szeressük, a’ ki mindég szomorú és komor tekintetű. Örömet senki sem akar azzal társalkodni, mivel az ő társaságában lehetetlen dolog vígan ’s örömmel lenni. Irtózik is az ember annak valamiben szolgálni: mert közönségesen olyan komor tekintettel szokta azt meg-köszönni, hogy soha sem tudja az ember, ha jót tselekedett é vele avvagy nem.” (Campe, 1789, 94. o.)

Az ilyen emberek nemcsak boldogtalanok, de veszedelmesek is lehetnek: „kerülni kell kinek-kinek, a’ valamely engesztelhetetlen emberrel való társaságot. Mert ha az ember csak leg-kisobb dologban is vele egyet nem ért: azonnal hóltig való ellenségévé válik, a’ ki szüntelen boszszú-állásra igyekezik. Ki szeret az olyan emberrel társalkodni? Es mit nyér azzal?” (Campe, 1789, 96-97. o.)

A magára hagyott embernek az elhagyatottság több tényezőjével is meg kell küzdenie: „Mert mint lehet valamely ember egyébként boldogtalaná, mintha senkinek sints kedvibe, ha senki sem kíván vele társalkodni ’s ötet segíteni, és ha tőle ki-ki irtózik?” (Campe, 1789, 97. o.)

A békés egymás mellett élés feltétele a következő: „Mert minden boldogságtok attól függ, hogy néktek azok az emberek, a’ kikkel együtt kell élnetek, jó akaróitok legyenek, és titeket szeresserek: és minden bizonnal a’ szerént is tselekesznek veletek; ha ti is megbizonyítjátok, hogy őket szeretitek, ’s vélek jól tenni készek vagytok.” (Campe, 1789, 110. o.)

Hogy ez miért van így, Campe könyvében valamivel később megmagyarázza: „mert ki-ki szánakodik és segít örömmel rajtatok, ha a’ ti nyomorúságtoknak nem magatok vagytok az okai. Ha pedig azt magatok okoztatok: úgy az emberek nagyobb részben meg-vetnek és ki tsúfolnak benneteket; senki sem könyörül rajtatok; kevesen, vagy talán senki sem fog mellettetek, és a’ ti nyomorúságtokat a’ fájdalmas és keserves magatok kárhoztatása által még magatok öregbítitek.” (Campe, 1789, 125–126. o.) Az ok tehát a kölcsön segítségnyújtásban keresendő.

Ehhez hasonló gondolatot fogalmaz meg Seiler is: „Minthogy ő nyájasan és barátságosan bánik velek, azok is nyájasságot és szeretetet mutatnak ő hozzája; minthogy ő örömet segíti azokat, azok is készek és hajlandók ötet segíteni.” (Seiler, 1802, 25–26. o.).

Egy másik helyen ezt olvashatjuk: „Ha én megbetegedném vagy megszegényedném, vallyon nem szeretném-e, ha mások rajtam könyörülnének? A’ mit hát akarsz, hogy mások veled tselekedjenek, ugyan azt tselekedd te is azokkal.” (Seiler, 1802, 26. o.)

A tulajdonságok és az emberi cselekedetek meghatározzák az ember létét a közösségen belül. Az embert a környezete az alapján ítéli meg, ahogy és amit cselekszik. Hogy a közösség megítélése mennyiben és miért fontos, azt a következő kutatási kérdés kapcsán vizsgáljuk meg.

7.5 A gyermekeknek készült olvasmányanyagokban megrajzolt jövőkép mennyiben feleltethető meg az egyéni és a társadalmi hasznosságnak?

A kérdés megválaszolásához először nézzük meg, hogy milyen tényezők határozzák meg az olvasmányok alapján a gyermekek jövőjének alakulását! Miután ezeket összeszedtük az olvasmányokból, azokat rendszerezve az alábbiakat találtuk.

A társadalom alsóbb rétegeinek készült olvasó- és ábécéskönyvek alapján az alábbi tényezők határozzák meg a gyermekek jövőjét:

- a pozitív, illetve negatív tulajdonságok, jellemvonások,
- a környezetétől szükség esetén kap-e segítséget, támogatást,
- a munkára való készség, képesség,
- az otthoni nevelés,
- az egészségi állapot.

A társadalom felsőbb rétegének szánt könyvek alapján az alábbi tényezőket különítettük el:

- a pozitív, illetve negatív tulajdonságok, jellemvonások,
- az otthoni nevelés,
- az egészségi állapot,
- a munkára való készség, képesség,
- a környezetétől szükség esetén kap-e segítséget, támogatást.

A jövőt meghatározó tényezők között találunk belső és külső tényezőket. Az emberi tulajdonságok mindkét társadalmi réteg esetében egyaránt kiemelt helyet foglalnak el. Az alsóbb rétegek – kispolgárság, parasztság – esetében fontos a környezettől érkező segítség, míg ez a tényező a felső réteg gyermekei esetében nem játszik akkora szerepet. Ennek oka, hogy a társadalom alsó rétegeinél a közösségbe beilleszkedett személy esetében, ha rászorul, a közvetlen környezetétől kaphat a segítség. A gyermekek felnőttkori életét a felsőbb társadalmi rétegek esetében a vizsgált könyvek alapján leginkább a családban kapott neveltetésük befolyásolja.

Az olvasók előtt felvázolt jövőkép az alábbi szegmensek mentén elemezhető:

- a vagyoni helyzet (elszegényedés/meggazdagodás)
- a társas kapcsolatok alakulása (elmagányosodás/közösségbe való befogadás)
- az egészségi állapot (betegség, halál/egészség)
- az isteni igazságszolgáltatás (Isten áldása/átka)

A négy tényező egymással szoros összefüggésben áll. A vizsgált olvasmányok között a különbség ezek megjelenésének a gyakoriságában mutatkozik meg.

„Akkor [az apjuk halála után] magatokra hagyattok, és ha akkor jó és okos emberek nem léztek, minden bizonnyal magatok tészitek magatokat bóldogtalanokká; szerevén magatoknak vagy betegséget vagy szegénységet, vagy pedig a’ ti fele barátitok előtt való gyűlölséget és útálatosságot. És ekképpen lévén, mit használ néktek mind az, a’ mi a’ Világon van?” (Campe, 1789, 7–8. o.)²⁰¹

---

²⁰¹ Hasonló érveket találunk a korszak végén Lánghy István által írt könyvben: „Oh melly igen szükségesek, és hasznosak nekünk a’ jó barátok? Ha hibázunk, azok minket szeretettel megintenek; ha tanácsban megfogyatkozunk, jó tanácsot adnak; ha segedelem nélkül szükölködünk, megsegítenek; ha betegek vagyunk, meglátogatnak, és vigasztalnak. Melly kellemetes, és jó dolog másokhoz hasonló szeretetet, és hűséget mutatni! Légy nyájjas, és kész szolgálatú; erkölcsös, és emberszerető; szavadat megtartó, és halgatni tudó; úgy sok hasonló jó barátokat fogsz magadnak szerezni; általok sok jót eszközölhetsz másoknak, ’s magadnak is némelly fontos hasznokat szerezhetsz.” (Lánghy, 1829, 2. köt. 70. o.)

A Campe könyvéből vett idézet rámutat arra, hogy a jó vagy éppen rossz sorsú ember milyen sokféle nehézséggel kerülhet szembe. Az elemzett történetek alapján a baj, ha bekövetkezik, kihatással van legalább egy szegmensre fenti tényezők közül. Ugyanez vonatkozik a pozitív viselkedésre, pozitív tulajdonságokra is.

Campénál és a többi szerzőnél a nevelés célja az, hogy a gyermekek felnőve jó és okos emberként éljenek. Ha ez nem valósul meg, akkor betegség, szegénység, mások általi kiközösítés vár rájuk, összességében boldogtalan sorsuk lesz. Campe hangsúlyozza a vétek ellentétéként megjelenő virtus fontosságát: „[...] az embernek olyan maga viselete, a’ melly által az ember magát és másokat nyúgodalmasabbakká és bóldogabbakká tészen, az virtusnak avagy jóságos tselekedetnek hívattatik” (Campe, 1789, 26. o.).

A társadalmi rend fenntartásához szigorú rend kellett, amelynek részét képezte a gyermek betörése is. Fontos volt kialakítani, tudatosítani az emberekben, hogy a személyes szempontjaikat a háttérbe helyezve a közösség érdekeire legyenek elsősorban tekintettel.

A moralizáló történetek alapvetően a hasznosság felől közelítik meg a gyermekek viselkedésének, cselekedeteinek a megítélését. A jó magaviselet és a türelmes, mindent elviselő attitűd egyik jutalma a társadalmi siker, beválás. A család, illetve helyi közösség szintjén,²⁰² vagyis az emberek közvetlen életterében ez lényegében annak a problémának a felvetését jelenti, hogy szükség esetén a családtagok, ismerősök vajon segítik-e vagy nem a bajba jutottat.²⁰³ Az erkölcsileg elítélendő viselkedés következménye az elszegényedés, illetve a társadalmi pozíció elvesztése (kiközösítés) volt. Az, hogy valaki kívül került a társadalmon, a létbizonytalanságához vezethetett.

„Meg-mondottam már tinéktek, és tudjátok azt a’ ti kevés tapasztalástokból is, hogy a’ más emberek segítsége nélkül bóldogok nem lehettek.” (Campe, 1789, 79. o.)

Nemcsak az a fontos, hogy az egyén segítséget kapjon, hanem az is, hogy szükséges esetén képes legyen ő maga segítséget nyújtani a környezetének:

---

²⁰² A fogalmat a Welch-féle humán ökológiai rendszer felosztásából vettük át (Welch, 1987).

²⁰³ Egy példa a segítségre: „Az eladott Józsnak az ára Móricz adósságainak kifizetésére sem volt elegendő, és így országfutóvá kellett volna lennie, ha Kristóf háladatosságából, és szánakozásból oltalmába nem vette, ’s ingyen lakást, és eledelt nem adott volna nékie. A’ szorgalom, és takarékoság sok rosztól megoltalmaz; ellenben a’ henyélés minden gonoszságra megtanít.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 72. o.)

„De nem ez volt egyedül való, és legnagyobb szerencsétlensége, mellyet Istók vadsága által okozott magának, mert csak hamar kitetszett, hogy a’ melyében is sérelem történt, és így nyomorúlt, ’s gyenge ember fog maradni.

Gyámolítója lehetett volna jó Annyának öregségében, azomban oka lett annak, hogy aggodalmas és szomorú volt öregsége.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 101. o.)

A moralizáló könyvek célja végső soron az olyan jellemű emberek nevelése, akik majdan a munkájuk által biztosítják a saját maguk és családjuk megélhetését, és emellett hajlandóak segíteni a környezetüknek. Jakob Glatz könyvei tele vannak pozitív példákkal arról, hogy a gyermek felnőve sikeresen beilleszkednek a társadalomba.²⁰⁴

A történetekben hangsúlyozzák, hogy már egy rossz tulajdonság, jellemvonás is elég ahhoz, hogy valaki teher legyen a közösség számára: „Az önfejtés által az ember teherré teszi magát az egész emberi társadalom számára, amelyben él, és nem ritkán nagy szerencsétlenségbe is sodorja magát.”²⁰⁵ (Armbruster, 1789, 23. o. – ford. SZKK)

Azonban, ha jobba teszi magát az ember, a közössége is befogadja: „Sírva a másik nyakába borult, a bocsánatáért könyörgött, és biztosította, hogy soha többé nem lesz önfejtő. Tisztességesen meg is tartotta az ígéretét, és most mindenki szereti őt.”²⁰⁶ (Armbruster, 1789, 27. o. – ford. SZKK)

A család és a helyi közösség szintjén tehát a bajba jutottak megsegítését várják el az egyéntől. Mivel az emberek maguk dönthetnek arról, hogy kinek nyújtanak segítséget, módjukban áll mérlegelni, vajon az adott rászoruló tényleg érdemes-e arra, hogy támogatást kapjon.

„De az olyan szegényt, a’ ki maga tette magát szegénnyé, holott lett volna néki miből élni, mindenek meg-vetik és gyűlölik; mivelhogy maga annak az oka, hogy a’ maga vagyonjával másoknak többé nem használhat, és tsak mindennek terhére van. Senki sem bíz arra semmit is; mivelhogy tudja, melly rosszszúl gazdálkodott a’ tulajdon maga jószágában.

---

²⁰⁴ „Aus Eduard, Wilhelm und Carl wurden kraftvolle, wackre Männer, die auf der Welt viel Gutes stifteten.” (Glatz, 1806a, 29. o.)

²⁰⁵ „Durch Eigensinn macht man sich der ganzen menschlichen Gesellschaft in welcher man lebt, zur Last, und nicht selten bringt man sich in grosses Unglück damit.”

²⁰⁶ „Sie fiel ihr mit Weinen um den Hals, bath sie um Verzeyhung, und versicherte sie, nie wieder eigensinnig zu seyn. Auch hat sie ihr Versprechen redlich gehalten, und nun ist sie von jedermann geliebt.”

Senki sem vár attól semmi jó tanácsot, mivel magának olly rossz tanács adója vólt.” (Campe, 1789, 33. o.)

A társadalmilag helyes viselkedésnek többször is jutalma a szegénységből való felemelkedés lehetőségének a megteremtése a tanulás, illetve a munkalehetőség biztosításával. Ezeket általában valamely vagyonos szereplő biztosítja, aki felfigyel a gyermek erkölcsi kiválóságára.²⁰⁷

Az embereket figyelmeztetik arra, hogy ők maguk is kerülhetnek a bajba jutott helyébe. Az elhangzott érv hasonló a bibliai érveléshez, de azt már a modern kor körülményeire adaptálták.²⁰⁸

„Valamennyiszer látjátok, hogy valaki a' ti segítségtek nélkül szűkölködik: mind annyiszor gondoljátok magatokat az ő helyébe, és azt a' tiétekbe. Akkor kérdezzétek-meg magatokat, mit várnék én ettől az embertől, ha ő én, én pedig ő vólnék? és a' mit kívántok tőle akkor, ti is ugyan azt tselekedjétek véle.” (Campe, 1789, 81. o.)

Jakob Glatz kevésbé élesen fogalmaz, amikor azt írja, hogy „az embereknek segíteniük kell egymást, ha kellemesen és kényelmesen akarnak élni.”²⁰⁹ Ezzel szemben az 1825-ös *Olvasókönyv* természetesen dolognak írja le a kéregetést.²¹⁰

---

²⁰⁷ „Látván az Úr a' gyermekben ezt a' ritka emberséget, meg-illetődik, és nem tsak néki ajándékozá az egész aranyat, hanem annak felette magához fogadá a' gyermeket, oskolába küldé, 's idővel derék ember válék belőle.“ (Józsa, 1816, 44. o.)

²⁰⁸ „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal; mert ez a törvény és a próféták.” (Biblia, 1984, Mt 7:12)

²⁰⁹ „Die Menschen müssen sich unter einander helfen, wenn sie angenehm und bequem leben wollen. Jeder muß arbeiten und zum Glück seiner Nebenmenschen so viel beytragen als er nur kann. Wer nichts für Andre thut, verdient auch nicht, daß Andre etwas für ihn thun.” (Glatz, 1810, 115. o.)

²¹⁰ „A' mi szűkölködő rokonyink nem szoktak koldúlni, hanem kéregetni, azon okból; mert az Istennek bölcs gondviselése a' világ javait különböző mértékben kiosztogatván, és egyiknek többet, a' másiknak pedig kevesebbet nyújtván, úgy rendelte el adományait, hogy a' szegények része a' bővelkedők' keze közt legyen elrejtve, és a' szűkölködők ott keressék táplálásokat, mint sajátttyokat; mivel pedig azt eggyyszerre, és eggy kéreessel ki nem nyerhetik, azért szoktak kéregetni.

Az ügyefogyottak három rendbéliek: némellyeket a' rossz szokás, és restség hajt a' kéregetésre; ezek valóban nem érdemesek az alamizsnára, hanem inkább fenytékkal kell őket a' dologra szorítani. Vagynak más szűkölködők, kik a' kárvallások, és szerencsételenségek miatt sanayarú életre jutottak, és mivel a' kéregetést szégyenlik, csak csendesen szenvednek, és siránkoznak; ezek legérdemesebbek a' segedelemre, mivel mind a' szükség, mind az orca pirulás által szorongattatnak. Vagynak végtére olyan szegények, kik öregségek, vagy nyavalyás állapottyok miatt a' szükségesek bészerezésére elégtelenek. Az illetén megnyomorodott hazafiakon szívesen kell segíteni, és őket ápolgatni; de azonban az idegenekről sem kell elfelejtkezni.” (Olvasás, 1825, 56. o.)

Arra viszont felhívják a figyelmet, hogy aki önnön hibájából jut bajba, az nem várhat a környezetétől segítséget, kívül reked a társadalmon.²¹¹

Nem csak Campe műve, de az állami tankönyvek – elsősorban az olvasókönyvek – foglalkoznak a társaságok kérdésével.²¹² A társaságok minden szintjén elvárt az egyéntől a megfelelő magatartás. Az állami szinten a törvények betartását kérik az emberektől. „A’ Törvények által a’ jó rend, a’ jó rend által a’ boldogság jön e’ Világra.” (Campe, 1789, 74–75. o.) A törvények betartása a közösség érdeke, de minden ember egyéni érdekét is szolgálja.

„Hogy mi az útczán bátran járhatunk, a’ mi foglalatosságainkat bátran el-követhetjük, és tsendesen alhatunk, azt egyedül ennek a’ Törvénynek köszönhetjük.” (Campe, 1789, 57. o.)

Az 1825-ös Olvasókönyvben az előljárók – jelen esetben a szülők – kötelességként jelölik meg, hogy megfelelő módon neveljék gyermekeiket:

„Második cikkely – Az Előljárók kötelességéről

I. § Az atyák és anyák jól nevellyék az ő magzatikat

De azonban nem elég a’ köz boldogulására a népnek akár minémű szaporodása, hanem szükséges, hogy a’ nemzet jó Emberekkel, szorgalmatos Hazafiakkal szaporodgyék; mert a’ dologtalan, tunya, rosszul neveltetett Emberek inkább terhére, mint hasznára, élnek az emberi társaságnak.” (Olvasás, 1825, 48. o.)

A társaságot az állami szinten a törvények szabályozzák, de a helyi közösségek szintjén is megjelennek az elvárt viselkedési normák. A moralizáló történetek alapvetően ezekhez a közösségi normákhoz adnak útmutatást. Mind az ábécéskönyvek történetei, mind pedig az olvasókönyvekben pontokba szedett megfogalmazott elvárásai az embernek saját maga és a társadalom (*társaságok*) többi tagja iránt két dologról szól.

---

²¹¹ „A’ mint szükölködtök ti a’ mások segítsége, tanátsa, és barátsága nélkül: hasonlóképpen szükölködnek mások is a’ tiétek nélkül. Ha látját ők, hogy ti az ő segítségekre hajlandók vagytok, a’ mint ki-telik töletek: ha látják, hogy őket meg-intitek, mídön kárba eshetnének, vagy nékiek jó tanátsot adtok, mint kellessék ezt vagy amazt tselekedniek, hogy abban óhajtott véget érhessenek; avvagy ha észre veszik, hogy a’ ti veletek való társalkodásban gyönyörűséget találnak, mivel ti nyájjosok, tetszeni igyekezők és szolgálatra készek vagytok: tehát gyakran magoktól is annyit, vagy talán még több jót tselekesznek veletek, mint a’ mennyit ti ő velek közlötök.” (Campe, 1789, 80. o.)

²¹² Az emberi társaságokba beletartozik a család, a helyi közösségek és az állam.

Egyrészt a munkaképesség (egészség, szorgalom) kialakításáról és megőrzéséről, másrészt pedig arról, hogy honnan lehet segítséget kapni, amennyiben valaki munkaképtelen állapotba kerül.

„Ha én megbetegedném vagy megszegényedném, vallyon nem szeretném-e, ha mások rajtam könyörülnének? A’ mit hát akarsz, hogy mások veled tselekedjenek, ugyan azt tselekedd te is azokkal.” (Seiler, 1802, 26. o.)

Míg Seiler egyenesen kötelességnek tartja a jó barátok szerzését, akik segítik, támogatják az embert szükség esetén,²¹³ addig az emberi társaságról szóló részben Márton a társaságok kialakulását praktikus szempontból közelíti meg: „A’ munka sokkal könnyebben és gyorsabban megy, ha egyik ember a’ másiknak segít. Ez az oka, hogy az emberek nem egyenként, hanem társaságban élnek.” (Márton, 1805, 35. o.)

Arra a kérdésre, hogy miért pont a kis közösségek feladata a bajba került, vagyis munkaképtelenné vált ember támogatása, úgy véljük, a válasz az, hogy a szociális ellátórendszer a 18–19. század fordulóján még nem épült ki. Az állam ebből adódóan még nem vette át a rászorulókat támogatását, ezt a feladatot a kis közösségekre ruházta át.

Ahogy Hoffman megfogalmazta, „a polgári és ipari forradalmakat megelőző társadalmakban a modern szociálpolitika kialakulásának alapfeltételei hiányoztak” (Hoffman, 2015, 10. o.). Az európai országokban emiatt függőségi helyzetben voltak az emberek. Mivel sem a nyugdíjrendszer, sem az egészségügyi rendszer nem létezett, az emberek saját magukra és a környezetükben élő (családtagok, adott település lakossága) személyekre számíthattak, ha bajba kerültek. Ezért különösen fontos volt felnőttként az anyagi biztonság, illetve a szociális biztonság (támogatás) megteremtése, amelynek alapját a közösség által elfogadott viselkedés elsajátítása biztosította.

---

²¹³ „Óh melly igen szükségesek és hasznosak az igaz jó barátok. Ha hibázunk, azok szeretettel megintenek; ha tanácsban megfogyatkozunk, jó tanácsot adnak; ha segedelem nélkül szűkölködünk, megsegítenek; ha betegek vagyunk, meglátogatnak.” (Seiler, 1802, 61. o.)

A moralizáló könyvek célja az olyan gyermekek nevelése, akik felnőve egyrészt munkára alkalmasak lesznek, másrészt hajlandóak segíteni a környezetükben élő rászorulóknak. A család és a helyi közösség szintjén tehát a bajba jutottak megsegítését az egyéntől várják el, melynek okát az állam által majdan fenntartott szociális ellátórendszer hiányában látjuk. A moralizáló történetek végső soron az ehhez a feladathoz szükséges normákkal kapcsolatban adnak útmutatást.

7.6 A szülők milyen szerepet játszanak a gyermekeik nevelésében?

Először azt vizsgáljuk meg, hogy milyen szülőtipusok tűnnek fel a könyvekben. Mint korábban szó volt róla, különböző szülőtipusok különíthetők el egymástól a 18–19. században.

A tekintélyelvű szülő

Az autoriter szülők a szabályok betartását és engedelmességet követelnek a gyermekeiktől. Az állami tankönyvek olvasmányanyaga iskolatípustól függetlenül a tekintélyelvű szülőtipust ábrázolta. A szülő irányítja a gyermekét, bizonyos távolságtartással kezeli a őt. Az apa és az anya legtöbbször a hitbéli kérdésekről magyaráznak a gyermeküknek. A szülők hasonló szerepet töltenek be otthon, mint az iskola, és elsősorban a vallási nevelésben van szerepük.

A *Der Vater und der Sohn* című történetben az apa kérdegeti a fiát, ki adta az ételt, a ruhát (ABC, 1777; ABC 1779; ABC 1780). A fiú jól válaszolt: Istentől ered minden földi kincs. Az apa örült a válasznak, megcsókolta és megáldotta a fiát. Az apa tehát kimutatta a megelégedését a gyermekével szemben.

Különbség van az állami és magánhasználatú könyvek szülő-gyermek kapcsolatának a bemutatásában. Az állami tankönyvekben a felnőttek parancsának, intelmeinek a megfogadása jelenik meg hangsúlyosabban. Arról, hogy a gyermek kérdés nélkül engedelmeskedjen a szüleinek, illetve a tanítójának, több történet is szól.

Kovács-Martiny könyvében megjelenő apafigurákról általában elmondható, hogy autoriter személyiségek. A gyermekeiknek adott tiltásokat nem indokolják meg, illetőleg csak utólag, egy adott tilalom megszegése után magyarázzák el annak okát: „Úgy vélem, hogy a bátyád tragikus sorsából megtanulhattad, mennyire fontos, hogy a gyermek a szülőjének vagy előjárójának parancsát a lehető legpontosabban teljesítse”²¹⁴ (Martiny, 1809, 201–202. o. – ford. SZKK).

A cél tehát az, hogy a gyermek a feletteállók parancsait – legyen szó a szülőről vagy éppen a tanáról, illetőleg a későbbi életében a társadalmi vagy hivatali szempontból tőle magasabb pozícióban álló személyről – ne kérdőjelezze meg, hanem gondolkodás nélkül teljesítse.

A gyermekszereplők Kovács-Martiny könyvében alárendelt szerepben tűnnek fel. Mivel nem tudják, nem tudhatják, hogy számukra mi a megfelelő cselekedet, ezért elvárják tőlük a feltétel nélküli engedelmességet. Ebben a tekintélyelvű nevelési rendszerben a szülő és az előjáró szerepe egybemosódik: „Azért kell a gyermekeknek az előjáróiknak engedelmeskedniük, mert még nem tudják, számukra mi a hasznos vagy a káros.”²¹⁵ (Martiny, 1809. 13. o. – ford. SZKK)

Az apáknak a gyermekek sorsát befolyásoló szerepét mutatja meg az a történet, amelyben a számára kedves, idegen gyermeket fiává fogadta, ezzel kiemelte őt a szegénységéből, de ugyanez az apa az erkölcsileg helytelen viselkedésű, vér szerinti gyermekét keményen megbüntette, számára még a kitagadást is kilátásba helyezte.

„Milyen sok köszönettel tartozom az én kedves atyámnak! szokta volt Kaspar mondani. Ők, mondogatta gyakran, az én kedves atyám, és az én kedves anyám leszoktattak egy olyan hibámról, amely az életem során szerencsétlenné tett volna. Soha! soha nem fogom tudni nekik viszonzni, amit értem tettek.”²¹⁶ (Martiny, 1809, 120. o. – ford. SZKK)

---

²¹⁴ „Ich glaube, du werdest aus dem traurigen Schicksale deines Bruders hinlänglich lernen können, wie nöthig es sei, daß Kinder die Befehle ihrer Ältern und Vorgesetzten auf das genaueste erfüllen...”

²¹⁵ Drum müssen Kinder ihren Vorgesetzten immer gehorchen, weil sie noch nicht wissen, was ihnen nützlich oder schädlich sey.“

²¹⁶ „Wie vielen Dank bin ich meinem lieben Vater schuldig! pflegte Kaspar oft zu sagen. Sie, lieber Vater, pflegte er zu jenem öfters zu sagen, und meine liebe Mutter haben mir einen Fehler abgewöhnt, der mich in meinem Leben unglücklich gemacht hätte. Nie! nie werde ich Ihnen das vergelten können, was Sie an mir gethan haben.”

A gyermekét magához közel engedő szülő

A gyermekét magához közel engedő szülő szerepének az autoritativ nevelési stílus feleltethető meg a leginkább. Campe könyvében van egy jelenet, amikor is az apa a találkozáskor megölelte a gyermekeket. Itt már feltétel nélküli az ölelés, nem kapcsolódik hozzá teljesítménybeli elvárás a szülőtől a gyermeke felé.²¹⁷ Ezzel együtt Campénál – és a későbbi szerzőknél is – a legtöbbször a gyermekük valamely pozitív cselekedete, emberbarát tette esetén jelenik meg a szülők öröme.

A *Jugendführer*ben találunk egy képet egy családról. Itt beszédes a képek magyarázata, amelyek utalnak a személyeknek a családban betöltött pozíciójára: a férj parancsol, az asszony szereti a jó magaviseletű gyermekeit, és a gyermekek azzal szereznek örömet a szüleiknek, hogy szorgalmasan tanulnak.

„Wilhelm erre egy szót sem szólván el-ment, és az asztal mellé le-ülvén egy könyvet vett a kezébe olvasni. Akkor az ő Anyja eránta való örömét és szeretetét tovább nem tartóztathatta; fel-kapta hirtelen az ölébe, erőssen szívéhez szorította, és az ő ábrázatját könyveivel áztatta. Wilhelm nem tudta, mi esett rajta. Edes kedves fiam! fel-kiálta végre; kintsem gyermekem! Láttam, mitsoda haszonra fordítottad a’ te vajas kenyeredet, és azért teljesedtem-meg örömmel, hogy olyan fiam van, a’ ki az ő felebarátja’ nyomorúságát érezheti, és azt enyhíteni igyekezik. – De ugyan tsak mond-meg kedves Wilhelmem, miért titkoltad ezt én tőlem?” (Campe, 1789, 120. o.)

Míg Campénál az anya kimutatta a fia jócselekedete felett érzett örömét, Jakob Glatz munkáiban a szülők már a gyermekük létének is örülnek, azok játékát örömmel szemlélik:

„Von Williams úrnak és Amalienak sok pénze volt ugyan, de ez nem szerzett nekik annyi örömet, mint valami más, amit birtokoltak. És mi volt az, ami számukra sok örömet jelentett? – Ez két szeretetre méltó gyerek volt. Rendes, vidám fiúk voltak. Az egyiket Ludwignak, a másikat Emilnek hívták. Ők voltak az apa és az anya legnagyobb öröme.”²¹⁸ (Glatz, 1806a, 31. o. – ford. SZKK)

---

²¹⁷ „Kedves gyermekeim, monda, azonban le-ült; és őket egymás után sorra ölelgette” (Campe, 1789, 44. o.)

²¹⁸ „Herr von Williams und Amalie hatten viel Geld, aber das machte ihnen kein so großes Vergnügen, als etwas anderes, das sie besaßen. Und was war dieß andere, das ihnen so viel Vergnügen machte? – Es war ein Paar allerliebste Kinder. Hübsche, muntre Knaben waren es. Der eine hieß Ludwig, der andre Emil. Sie waren des Vaters und der Mutter größte Freude.”

A *Der Geburtstag* című történetben Frau Hellwignek születésnapja van. A négy gyermeke köszönti őt, majd együtt elmennek sétálni (Glatz, 1813). A szülők láthatóan élvezik a gyermekeikkel töltött időt. Nemcsak az ünnepnapot, de a szabadidejüket is szívesen töltik velük.²¹⁹ A szülők odafigyelnek a gyermekek igényeire, kívánságaira. Az egyik novellában az apa véletlenül meghallotta, és észben tartotta, hogy a fia milyen ajándékot szeretne a születésnapjára, és azt – egy kutyát – ajándékba oda is adta a számára a jeles napon. Egy másik történetben a szülei vigasztalják Haraldot, aki szomorú, mert a barátja súlyosan megbetegedett. A szülők mellett a testvérei is együttéreznek a fiúval, a család tehát összetart, osztoznak egymás örömeiben és bánatában.²²⁰

Glatznál a szülők szeretettel fordulnak a gyermekek felé. A férj és a feleség összetartanak, összetartoznak, közöttük sok jellembéli hasonlóság van. A gyermekeiket is hasonló felfogásban nevelik. A Glatz által írt történetekben a gyermekek nevelésében mindkét szülő aktívan részt vállal, és jellemzően a filantróp nevelési felfogást követik. A történetek mindegyikében megtalálható annak a leírása, hogy a szülők örömeiket lelik gyermekeikben, azok ténykedését, játékát szeretettel figyelik. A szülők sok időt töltenek együtt a gyermekekkel, azokat elemi ismeretekre tanítják. Az anyák elsődlegesen a ház körüli ismeretekbe vezetik be a gyermekeket, tanácsokat adnak nekik, és – amennyiben szükséges – az illendő viselkedésre figyelmeztetnek. A család anyagi jólétét biztosító apák szintén feltűnnek ismeretátadó, tanítói szerepben. Az apa a gyermekei érdekét nézi, ahogy Seelmannnál fogalmazzák meg: „önként le-mondok tulajdon hasznomról is” (Seelmann, 1794, 4. o.), csak hogy a megfelelő nevelést meg tudja adni a gyermekének.

Jakob Glatz történeteire hasonlóan meghitt szülő-gyermek kapcsolatot ábrázol Döbrentei is a *Pali és Minka olvasni tanul* című könyvében. A szülők a gyermekeiket szeretettel nevelik, akik – az egyik történetben – az anyjuk születésnapjára örömmel készülnek.

---

²¹⁹ „Der Vater gab sich mit seinen kleinen Söhnen viel ab. Alle Tage ging er mit ihnen spazieren, machte sie auf alles in der Natur aufmerksam, und sah es gerne, wenn sie recht vergnügt und lustig unter Gottes freyem Himmel herum hüpfen.” (Glatz, 1806a, 31–32. o.)

²²⁰ „Die Ältern suchten ihn zu trösten. Er hörte auf zu weinen. Aber sobald er wieder einmahl an Bern hard dachte, rollten ihm die Thränen von den Wangen. Hannchen und Emma sahen, wie sehr betrübt ihr Bruder sey. Sie fühlten mit ihm mit. Sie trauerten und weinten mit ihm. Auch sie hatten den Kranken sehr lieb.” (Glatz, 1806a, 127. o.)

A szülők szerepe a szocializáció során az, hogy a gyermekük figyelmét felhívják azok hibáira, illetve a hibás viselkedés következményeire. Nemcsak az iskolai tankönyvekben, de a magánhasználatú könyvekben is a szülő általában úgy jelenik meg, mint aki mindent jobban tud a gyermekeknél. A szülők a magánhasználatú könyvek történeteiben már nem azért korlátozzák a gyermekeket, hogy a hatalmukat önkényesen gyakorolják felettük, hanem a tiltások során utódaik érdekeit tartják szem előtt a tiltások során.

Jakob Glatznál is időről időre feltűnik a veszélyt előre látó szülő, aki figyelmezteti gyermekét a lehetséges bajra, és ha amaz nem hallgat rá, akkor már önnön hibájából kerül szorult helyzetbe. A gyermek, amennyiben túléli a veszedelmet, belátja, hogy a szülők mindent jobban tudnak nála, így hallgatni kell rájuk.

Julie például szót fogadott az apjának, aki megtiltotta, hogy átmenjen a folyón, mert veszélyes a híd. Nanette-nek is ugyanúgy megtiltották ezt otthon, de ő nem fogadott szót, ezért belefulladt a vízbe. Julie megköszönte a szüleinek, hogy szófogadónak nevelték őt, és így elkerülhette a veszélyt: „Az apja és az anyja nyakába borult, és így szólt: Mennyire köszönöm, kedves szüleim, hogy hozzászoktattatok az engedelmességhez! Ez mentette meg az életemet.”²²¹ (Glatz, 1810, 59. o. – ford. SZKK)

Christian mindenhova felmászott. Az apja figyelmeztette az ebből eredő veszélyére, de a fiú ezt nem vette figyelembe. Egyszer, amikor leesett és megsérült, megfogadta, hogy többé nem tesz ilyet. „Christian valóban megtartotta a szavát, és innentől kezdve ő volt az apa legnagyobb öröme.”²²² (Glatz, 1813, 85. o. – ford. SZKK)

Visszatérő motívum valamely hasznos dolog ajándékozása a gyermekek számára. Ez lehet egy gyümölcsfa, vagy akár egy földdarab ajándékozása, ahol a gyermekek haszonnövényeket termeszthetnek, a termést aztán megosztják a szüleikkel, testvéreikkel vagy barátaikkal.

A kétféle szülői attitűd megmutatkozik a nevelés területén is. A gyermekükhöz közel álló szülők részint gondolkodási gyakorlatokkal igyekeztek fejleszteni utódaik értelmi képességeit, ezen felül szívesen adtak magyarázatot azok kérdéseire.

---

²²¹ „Sie fiel dem Vater und der Mutter um den Hals und sagte: wie sehr dank’ ich euch, liebe Eltern, daß ihr mich daran gewöhnt habt, folgsam zu seyn! Dieß hat mir das Leben gerettet.”

²²² „Christian hielt wirklich Wort, und von nun an war er des Vaters größte Freude.”

A gyermeküket távolságtartással kezelő szülők esetében ez a fajta otthoni tanítás elmaradt, vagy legalábbis a tankönyvi és vallási ismeretek átadására korlátozódott.

Az otthoni nevelést mindkét szülőtypus esetében a gyermek életét meghatározó mozzanatként ábrázolták. Mind az elfogadó, mind pedig az autoriter nevelést valló szülők gyermekei úgy élték meg a családban történő nevelésüket mint ami az életüket pozitív irányba egyengette.

Az első szülői típus képviselői általában elítélte a testi fenytést mind az iskolai, mind pedig a házi nevelést illetően. Az erkölcsileg helyes viselkedést valamely pozitív cselekedettel jutalmazták, amely jutalom sokszor nem csak egyszeri értéket képviselt (például ajándékot vagy pénzjutalmat kapott az elveszett pénzt becsületesen visszaszolgáltató gyermek), hanem a jutalom a későbbi életének az alakulását is pozitívan befolyásolta, mivel a helyes cselekedet véghezvivőjét több esetben is a társadalmi, illetve gazdasági biztonság eléréséhez segítették hozzá például azzal, hogy kitaníttatják.

Az otthoni nevelés kihatással van a gyermek felnőttkori életére. Hogy az olvasmányok alapján mire neveli a gyermekét a szülő, elsősorban a könyv olvasótábora határozza meg. A szülők többféle szerepben tűnnek fel a könyvekben, a következőkben ezeket a szerepeket gyűjtöttük össze.

A szülő mint gyermekének tanítója

A fiktív nevelési helyzeteken túl a könyvek számos kitalált oktatási helyzetet is tartalmaznak, ahol valamelyik szülő tanítja a gyermekét. Jellemző módon a magánhasználatra szánt könyvek azok, ahol összetettebb ismeretátadásra kerül sor. Az állami, iskolai könyvekben inkább egyszerűbb életkörülmények között élő családok az alapműveltséggel kapcsolatos információkat osztják meg gyermekeikkel. Schelander felhívja a figyelmet arra, hogy Jakob Glatz könyveiben számtalan példát találunk arra, hogy a mindennapi helyzeteket használják fel didaktikus cézzal a szülők, például séta közben magyaráz az apa a természet jelenségeiről (Schelander, 2013, 131. o.).

Az egyik állami tankönyvbeli történetben az anya tud olvasni, történelmi ismeretei vannak. Képes a gyermekének iskolai ismereteket átadni. Kihangsúlyozza, hogy ezen ismereteit könyvekből szerezte. Motiválja a gyermekét az olvasás megtanulására, aki anyja

példáját követve szintén megtanul olvasni²²³ (ABC, 1779, 1783). A tanulás az olvasástudás által kezd bekerülni az iskolából az otthonokba. Józsa János olvasókönyvét úgy vezeti be, hogy azt a szülők adták a gyermeküknek a tanuláshoz: „Kis gyermek! Már az Ábéczt ki-tanultad, az Olvasásba-is belé kaptál. Most immár szeretnél valami szép dolgot olvasni. Imhol egy könyvet vettek szüleid néked, azért hogy eddig jól igyekeztél, 's azt reméllik hogy ezután is az ő szeretetekre méltóvá kívánod tenni magadot.” (Józsa, 1816, 3. o.)

Az előbb vázolt szülőkép azonban mégsem tipikus az állami tankönyvekben, a szülők inkább a magánkönyvekben jelennek meg úgy, hogy képesek tankönyvi színvonalú ismeretekre vagy egyéb, gyakorlatias ismeretre okítani a gyermekeiket.²²⁴

„Azt mondja az Atyám, hogy már eleget tudok, és hogy ő is csak tizennégy esztendő koráig járt iskolába;. most már a' mesterségre fog engemet adni, hogy nem sokára magam kereshessem kenyeremet. De vallyon gondolod-é, hogy a' Mester olyan Tanítványt fogadjon, a' ki sem olvasni, sem írni, sem számolni nem tud jól?” (Lánghy, 1829, 1. köt. 84 – 85. o.)

A Lánghy István könyvből vett idézet rámutat arra, hogy a korszakban megváltozott az írástudáshoz, tanultsághoz való viszony. Egyre inkább elvárás lett az alapvető írás-, olvasás-, számtani tudás megléte.²²⁵

Az állami tankönyvekben a szülők részt vesznek a gyermekeik lelki képzésében, imádkoznak, istenről beszélnek vele. Ezen ábécés- és olvasókönyvekben a szülők hasonló rangban helyezkedtek el mint a tanárok.

Hasonlóképpen viszonyulnak a gyermekek a szüleikhez mint a tanítójukhoz. Glatz történeteiben felismerik, hogy egyaránt sokat köszönhetnek nekik, és ezért ki is fejezik a hálájukat.²²⁶ A *Heinrich* című történetben az apa és fia rendszeresen együtt sétáltak, és séta közben ismertette meg az apa a természettel a fiát: „Az apja általában elkísérte, és tanította a kíváncsi fiút arra, amit láttak. Ily módon Heinrich jobban megismerte a természetet, és ügyes

---

²²³ *Das neugierige Kind* (Abc, 1779; Abc, 1783)

²²⁴ Eduardot az apja megtanította úszni, bár a környezetükben élő emberek szerint veszélyes az úzás. Később kiderül, hogy az úszni tudás életmentő lehet, mivel Eduard kiment a barátját a tóból (Glatz, 1813).

²²⁵ A korszak olvasmányai igyekeztek ezen ismeretek hasznosságára, hasznosítására felhívni a figyelmet. Visszatérő történet volt *Az írásnak és olvasásnak hasznos voltáról* című olvasmány, amely az írás-olvasás gyakorlati szempontú fontosságára hívta fel a figyelmet. A témáról bővebben írt Labádi Gergely (Labádi, 2007; Labádi, 2008).

²²⁶ „Sie waren gute Kinder, daher waren sie auch dankbar gegen ihre Ältern und Lehrer.” (Glatz, 1806a, 19. o.)

ember vált belőle.”²²⁷ (Glatz, 1813, 68. o. – ford. SZKK) Ebben a jelenetben az ismeretátadás kötetlen keretek között történt.

A *Rövid beszélgetések* elsősorban azokat a gondolkodási gyakorlatokat mutatják be, amelyeket az idősebb gyermek, illetve az anya talál ki a kisebb gyermek számára. A gondolkodási képesség megalapozását szolgálják ezen gyakorlatok (*értelemgyakorlatok, Denkübungen*), mivel „aki okos akar lenni, annak gondolkodni kell tanulni“ (Henyey, 1805, 67. o.). A gyakorlatok a környező világ alapos megfigyelésén és megismerésén nyugszanak. A feladatok során olyan tárgyak között keresnek hasonlóságot, amelyekben alig van, vagy éppen nincs is közös vonás (például zsebóra és falon függő óra, körte és seprű).

A kötet alapján megállapítható, hogy az anya szem előtt tartja a gyermeke jövőjének a biztosítását, amely megalapozását annak taníttatásában látja. Figyelemre méltó, hogy az anya, aki részt vett a gyermek értelmi- és gondolkodási képességeinek a fejlesztésében, a feladatok kitalálása során ügyelt a fokozatosság elvére, és a könnyebb feladatoktól jutott el a nehezebb, összetettebb példákig.²²⁸ Módszertanilag szintén fontos mozzanat, hogy az anya megismertette a feladatok célját is: „Aki okos akar lenni, annak gondolkodni kell tanulni” (Henyey, 1805, 67. o.), illetve egy másik helyen: „ezen kérdéssel én téged nem büntetlek, hanem jót teszek véled. A’ ki gondolkodik, ezen eszmélkedésével mindenki valami jót cselekszik” (Henyey, 1805, 149. o.).

Henyeyi könyvében Albert anyja leül a gyermekek mellé, részt vesz a kérdezgetésben, ő is kérdez. Az anya mondja a következőt: „semmit se tudni, nem szégyen, de tudni nem akarni, gyalázat” (Henyey, 1805, 126. o.). Az anya tekintéllyel bír a fiúk előtt, például megparancsolja Edvárdnak, hogy egy nehéz feladvány során ne nyújtson a fiának segítséget.²²⁹ A fia, Albert kiszolgáltatottságát mutatja, hogy az anyja nem ad számára bizonyos dolgokra magyarázatot:

---

²²⁷ „Sein Vater begleitete ihn gewöhnlich, und belehrte den wißbegierigen Knaben über dasjenige, was sie sahen. Auf diese Weise lernte Heinrich die Natur genauer kennen, und wurde ein geschickter Mensch.”

²²⁸ Az anya az első feladatokban még olyan egyszerűbb kérdéseket tett fel, mint például a paraszt szekér és a kocsis összehasonlítása, majd már a tulajdonságaikban nehezebben összemérhető elemeket, mint a kő és a Nap hasonlított össze egymással.

²²⁹ „Edvárd öröme útba vezette volna [Albertet], főképpen hogy Albert olly szörnyűen könyörgött; de megtiltotta Albert’ anyja, ezen parantsolatot pedig meg nem szeghette.” (Henyey, 1805, 128. o.)

„Anya: Holnap a’ reggeli időben meglehet, midőn együtt fogunk beszélgetni arról, hogy kell az egész napot eltölteni.

Albert: És miért nem most?

Anya: Azt is holnap fogod tapasztalni.” (Henyey, 1805, 138. o.)

Az apa Henyeinél a családtól távollévő szülőt testesíti meg. Személyére a könyvben csak utalások történnek: például, hogy régen megmutatta a fiának a tehén vagy a juh gyomrát, egy másik alkalommal a zsebóráját, máskor meg a hálót szövő pókot nézték együtt. Annyi tudható meg róla Albert és az édesanyja közti egyik párbeszédéből, hogy több hónapja már Párizsban van, és sokára várják vissza. Hogy az apának mi pontosan a foglalkozása, nem derül ki a könyvből.

Ahhoz, hogy a szülők tanítani tudják a gyermekeiket, nekik is rendelkezniük kellett azzal a tudással, amit a gyermekeiknek átadnak. Glatznál mind az apák, mind az anyák tanult, olvasott személyek. A gyermekek az apjukkal sokat sétálnak, természetrajzi ismereteiket bővítik. Az anya tanítja a gyermekeit a betűkre, olvasni és rajzolni (Glatz, 1806a, 32. o.).

Lánghynál a szülők inkább a gyakorlati ismereteket adták át gyermekeiknek. „Roza egykor estve kiment az Annyával sétálni a’ mezőre. Arra volt az Annyától szoktatva, hogy mindent szorgalmasan megtekintsen, a’ mi körülötte volt.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 101. o.) A lány az anyja útmutatása alapján neveli otthon a hernyókat. Az anyja elmagyarázza, mit esznek, mi történik velük. A gyakorlati ismeret átadásán túl tehát a természet ismeretére és szeretetére is oktatja a leányát.

Lánghy István egy másik elbeszélésében²³⁰ Őszi úrnak volt egy halastava. Az apa leereszteti a tó vizét, hogy a gyerekei kifogják az ott lévő állatokat. Az apa elmagyarázza nekik, hogy melyik állatról mit kell tudni. Ebben a történetben az ismeretátadás össze volt kötve a szórakozással, illetve valamilyen hasznos időtöltéssel.

---

²³⁰ Lánghy István: *A’ halastó*

A szülő mint az erkölcsi értékekre nevelő személy

A könyvekbeli szülők számára alapvetően fontos a gyermekeik erkölcsi nevelése. Sok energiát fektetnek ebbe a tevékenységbe, és általában elmondható, hogy mindkét szülő kiveszi a részét a nevelés e fajtájából.

„Minden Szülőknek, Nevelőknek, és Tanítóknak fő kötelessége gyermekeiket, nevendékeiket, és tanítványaikat oktatni, ám de nem egyedül abban áll ezen kötelességnek teljesítése, hogy azokat csupán csak olvasásra, írásra, és számvetésre tanítsuk: hanem az is szükséges, hogy egyszer 's mind még gyenge elméjükbe béoltsuk a' szépnek, jónak, szükségesnek, 's hasznosnak legalább olly zsenge általános esméretét, mellyet korokhoz mérséklett értelemmel meg foghatnak.” (Lánghy, 1. köt. 1829, [1. o.]

A gyermek erkölcsi nevelésében a szülők fontos szerepet játszanak. A felelősségük annál is nagyobb, mivel a szülők látják előre, milyen sors vár a gyermekükre, amennyiben vét a társadalom erkölcsi törvényei ellen.²³¹

„Amit a szülők és a tanítók korábban mondtak, az valóra vált a számára. Mert semmi jó nem vált belőle, egész életében nem ment jól a dolga, és rossz véget ért az élete.”²³² (ABC, 1783, 26. o. – ford. SZKK).

A szülők megbüntetik a gyerekeiket, ha az vét az erkölcsi törvények ellen. Például a *Der kleine Dieb* című olvasmányban az apa azért büntette meg keményen a kisebb dolgokat ellopó fiát, hogy nagyobb vétséget ne kövessen el (ABC, 1783, 25. o.).

A szülő felelős a gyermek felnőttkori viselkedésének alakulásáért. Egy tolvaj az akasztása előtt megharapja az anyja fülét, mert őt okolja azért, hogy akasztófára került:

„[...] ez az én Anyám az oka az én gyalázatos halálomnak. Midőn még én kis gyermek voltam, reá szoktam a' nyalánkságra, és az én Anyám nem büntetett meg azért engemet. Midőn Oskolába jártam, el-loptam az én tanuló társaim Abécés Könyvöket, és midőn haza vittem, örült azon, és el-adta azokat. E' tselekedte, hogy mindég nagyobb-nagyobb kedvem

---

²³¹ „a' mindennapi tapasztalásból tanuljuk, hogy akárminémű Erköltsi hibákat, a' nevelésnek el-hibázására taszítunk, holott annak el-sikámlott okát, a' szülék önnön magokban kereshetik” (Seelmann, 1794, [II.] o.).

²³² „Es traf bei ihm ein, was Ältern, und Lehrer vorher sageten. Denn es war nichts Gutes aus ihm, es ging ihm sein Lebtag nicht wohl, und er nahm ein schlechtes End.”

eredt a' lopáshoz, míg nem végre nagy tolvajjá lettem. Ha az én Anyám engemet mindjárt eleinte meg-büntetett volna: nem vetemedtem volna annyira.” (Campe, 1789, 61. o.)

Hasonlóan erőszakos halált halt az a személy is, aki kiskorában összetört egy kancsót, és az anyja tanácsára tettét a macskára fogta. Innentől kezdve a lány mindig hazudott a lány, felserdülve titokban gyermeket szült, akit megölt, és mikor kiderült a tette, lefejezték (Márton, 1829).

Ezen történetek tanulsága összhangban van Campe azon gondolatával, amely szerint „Kitsiny vétken kezdi azt az ember, és nagyon végezi!” (Campe, 1789, 62. o.). A szülő feladata az tehát, hogy a gyermeke legkisebb hibáját is még időben észre vegye, és kijavítsa.

Az iskolai tankönyvekben a szülők a gyermek erkölcsi nevelésében veszik ki elsődlegesen a részüket. Márton István a *Protestáns béli köz emberek* munkája *A' Nevelés, a' Társaság, és a' Függés* című fejezet első részét a szülőkhöz intézte, benne többek között az alábbi felhívást tette feléjük: „Szülék! éppenn ott kezdődik a' ti igazi méltóságtok, a' hol gyermekeiteknek nevelésekhez hozzá fogtok.” (Márton, 1829, 21. o.)

A szülők feladata az, hogy az állati ösztönökkel felruházott csecsemőt „okosokká, 's emberekké” formálják (Márton, 1829, 21. o.). A szülőknek fontos szerep jut abban, hogy „idővel gyermekeitek, az Okosságra, 's a' Törvényre halgatni, s' ellenben a' hajlandóságokat megvetni, eleve megtanulják. Előre is gondolhatjátok, melly diszes tagjai lesznek az olyan gyermekek a' Társaságnak, a' kikkel a' Törvény eránt tartozott tiszteletre, 's a' Virtusra neveltetek! Ellenben képzelhetitek, mitsoda terhei lesznek azok Embertársaiknak, ha a' Törvény megutálásával, a' testi indulatok lesznek benne uralkodókká!” (Márton, 1829, 21–22. o.)

Józsa János történeteiben a szülők kevesebbszer szerepeltek mint az előző szerzők esetében. A szülői szerep ezekben a történetekben jellemzően a gyermek erkölcsi felkészítésére irányult, ismeretközlő, illetve tanítói szerep nem volt a feladatuk.

Lánghynál a jó szülői viselkedés a kemény, de gyermekét megfelelő módon, szigorúan nevelő szülő volt. *A' kis tolvajok* című történetben a szülő inkább hisz a gyermekei szavának mint a szomszéd panaszának. Ehhez viszont az kellett, hogy gyermekét a megfelelő módon nevelje, igazmondó személy legyen belőle.

Lánghy Istvánnál találkozunk a gyermekét elkényeztető szülővel. Míg Glatz esetében az elkényeztetés a testi dolgokra vonatkozott, és elsősorban egészségbeli problémát okozott, addig Lánghynál a túlzott engedékenységben jelentkezett, aminek folyománya lett az, hogy a gyermek felnőtt korában rosszul bánt az állatokkal, emberekkel.

„Boldizsárnak vagyonos, és igen jó szülői voltak. Mivel csak ezen egyetlen fiók volt; tehát igen sokat költöttek reája, is ugyanazért Boldizsárnak mindene volt, a' mit csak kívánhatott: jó ruháji, mindennap jó eledele, és sok gyönyörűségei. De éppen azért; mivel igen jól folyt dolga, meglegedetlené lett, azaz: soha sem örült annak, a' mije volt; hanem mindég talált abban valami hibát 's ugyanazért mindég valami mást és jobbat kívánt” (Lánghy, 1829, 1. köt. 58. o.). [...] „Midőn már nagyobb lett, a' lovakat agyon zaklatta, 's a' cselédekkel kezdett rosszszúl bánni, elhagyták miatta szolgálatjokat. Szerencsétlenségére sokat elengedtek nékie szülőji; mint hogy egyetlen gyermekök volt.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 75. o.)

A szülő mint a mindennapi létre nevelő személy

A szülők a polgári létre készítik fel a gyermekeiket. Egy történetben az apa pénzt adott a fiai számára, majd figyelemmel kísérte, hogy mire költik azok a pénzt. Volt, aki édességet vett, volt, aki csak megőrizte, csupán egy gyermeke költötte el észszerűen a kapott pénzt: könyvet, atlaszt, egyéb hasznos dolgokat vett rajta, adott pénzt a koldusnak is, és ajándékot vásárolt egy barátjának.²³³

Lánghynál az apa a pénz és a munka fontosságára tanította meg a gyakorlatban a gyermekeit: „Ha annak utánna valami szükségest kellett volna vennie, már nem volt pénze, és akkor testvérjeitől akart kölcsönözni; de azt az Attyok szorosán megtiltotta. Ekkor tehát az Attyát vagy az Annyát kérte-meg, hogy még valamit ajándékozzanak nékie: de mindenkor azt a' feleletet kapta: Tanúlj-meg pénzeddel gazdaságosan és takarékosan bánni, ne végy semmi haszontalant, és szükségtelent, úgy a' szükségeseekben soha sem fogsz hiányosságot látni.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 49. o.)

---

²³³ *Das haushälterische Kind* (ABC 1777, ABC, 1779)

Az apa tehát figyelemmel kísérte gyermekei tevékenységét, és oktatta őket. A bibliai motívumon²³⁴ alapuló történet tanulsága az, hogy a pénzt haszonnal kell elkölteni, megtartani sem jó, de elszórni sem szabad. A jó az, ha saját magának és másoknak használ vele az ember (ABC, 1779, 19. o.).

A' Kertnek Kisded Barátjai című hat oldal hosszúságú történet a *Jugendführer* című könyvben található. A főszereplő, Ányosi úr gyermekei hozzászoktak a munkához (Jugendführer, 1820). Az apjuk engedélyezett számukra ugyan némi mulatságot, de legfőképpen dolgozniuk kellett. Nem engedte, hogy a gyermekei dolog nélkül legyenek, melynek eredményeképpen a gyermekei megszokták a munkát, abban kedvüket lelték. A kertben végzett munkájuk jutalmaként az apa egy darab kopár földet adott a gyermekeinek, akik azt rendbe tették, termővé fordították. Még fákat is ültettek belé apjuk inspiráló szavainak hatására, aki megmutatta nekik, hogyan kell gyümölcsfát oltani.

A szegény szülők már kiskoruktól kezdve a munkára szoktatják a gyermekeiket. „A' ki szegény Szüléktől származott, tudja magát a' maga állapotjához alkalmaztatni, mivel ifjúságától fogva arra szoktattatott, és mivel ő másoknak tanult munkálkodni.” (Campe, 1789, 32. o.) De a vagyonos szülőknek is a munkára kellene szoktatni az utódaikat, mivel a vagyon könnyen veszendő dolog (például tűzvész által). Hozzá kell tehát szoktatni a gyermekeket a munkához, és ebben vagyoni állapottól függetlenül a szülőknek is felelősségük, feladatuk van. A következő két történet ennek a felelősségét, hatását mutatja be:

„Ez gazdag Szüléktől származott, kik ottan-ottan olyan balgatagúl tselekedtek, hogy az ő fiatskájok előtt azt beszélgették, hogy ők az ő számára temérdek sok pénzt öszvegyűjtöttek, a' melly az övé fogna lenni, mihelyest ő fel-nevekednék.” (Campe, 1789, 15–16. o.) A gyermek az ígért jólét reményében „semmit sem tanult, a' mi által, kenyerét kereshette volna, azon helyen pedig, a' mellyen olly pompáson élt, koldúlni szégyenlett” (Campe, 1789, 16–17. o.).

„Péternek becsületes; de igen kemény Attya volt, a' ki ötet szüntelen dologra szorította, és csak ritkán engedett nékie mulatságot; mert úgy gondolkodott, hogy igen hasznos légyen a' fiatal embereknek, ha jókor hozzája szoknak a' folyvást való munkához, és

---

²³⁴ A Bibliában szereplő példázat szerint egy gazdag ember talentumokat adott a szolgáinak, mielőtt elutazott. Amikor visszatért, számon kérte rajtuk, mire költötték a pénzt (Biblia, 1984, Mt 25,29).

bajoskodáshoz, hogy idővel el ne csüggedjenek, midőn Hivataljok' terhét kellett nekik viselni" (Lánghy, 1829, 1. köt. 90. o.)

A falusi iskolák tankönyveiben a szülők elsősorban a munkára nevelik a gyermekeiket, ezen szerepüknek megfelelően őket magukat is a legtöbbször munka közben ábrázolják. Az 1826-os ábécé többször hangsúlyozza, hogy jó szülei vannak a gyermeknek. A jó jelző azonban mindig összefonódik egy-egy háztartásbeli tevékenységgel. Jó szülő ezek szerint az, aki jól végzi a munkát vagy házimunkát.²³⁵ Lánghy István könyvébe is a parasztember a fiát a kertészkedés fortélyaira tanította meg, hogy biztosítva legyen a megélhetése az élete során.²³⁶

7.7 Milyen nevelési módszerek jelennek meg a könyvekben?

A felvilágosodás kori olvasmányokban a büntetés nem mint a nevelés tudatos eszköze jelenik meg, hanem mint a helytelen viselkedés sorsszerű következménye (Wiedemann, 1979, 15. o.). Mind a rosszul nevelt, mind pedig a rossz tulajdonságokkal rendelkező gyermek rossz sorsot érdemel meg. E felfogás nem tesz különbséget a között, hogy egy gyermek a nevelése vagy a természete miatt lett rossz, csak a végeredményre tekint.

Glatznál a szülők testileg keményen nevelik, edzik a gyermekeket. A testi nevelés kihat a lelki békére: vidámak, boldogok, egészségesek az így nevelt gyermekek. Az elkényeztetés ellen szól az apa Glatz egyik novellájában. A fiúk elkényeztetik a kutyájukat, mire az apjuk figyelmezteti őket ennek veszélyeire.

„Amikor az apa észrevette, hogy a gyerekek túlságosan nagy kényelemben tartják a kutyát, és jó falatokhoz szoktatják, így szólt hozzájuk: Nem teszitek jól, hogy ennyire elkényeztetitek Filidort. Ez nem jó így. Ha én így dédelgetnék benneteket, nem lenne belőletek valamire való ember. Philidor is elkényelmesedik és ellustul, ha nem bántok vele másképp.”²³⁷ (Glatz, 1806a, 40. o. – ford. SZKK)

---

²³⁵ „Valóban jó anya ő, úgy mint ki mindenkor valami újat csinál, az ócskát szépen ki tudgya mosni, és a' mi meg szakadozott, azt meg tudgya varrogatni, és fótogatni.” (Fülep, 1826, 28. o.)

²³⁶ „az attya meg tanította, miképpen kell a' fákat ültetni, oltani, szemzeni, és megnyesni” (Lánghy, 1829, 2. köt. 43. o.)

²³⁷ „Als der Vater bemerkte, daß die Kinder dem Hunde zu viel Bequemlichkeiten verschafften, und ihn an gute Bissen gewöhnten, sprach er zu ihnen: ihr thut nicht wohl, daß ihr den Philidor so sehr verzärtelt. Das taugt

Feltehetően Rousseau nevelési elméletének és Salzmann pedagógiai gyakorlatának hatásaként tudható be az, hogy a Glatz könyveiben szereplő családok zöme idillikus, vidéki környezetben él, és ez a természetközelség nem melleleg rengeteg nevelési helyzetet teremt.

Glatznál a nevelés kérdése gyakran összefonódik az egészségre nevelés kérdésével.²³⁸ Amennyiben a gyermekek vétének a szabályok ellen, megróják őket, testi fenyítéket Glatznál jellemző módon nem alkalmaznak. A szülők általában nem kényszerülnek büntetni a gyermekeiket, mivel a figyelmetlenségből, szófogadatlanságból adódó következmény miatt a gyermekek jobban vigyáznak a jövőben. A büntetés általában az, hogy a gyermekek szembesülnek a saját tetteik következményeivel. Ludwig kövel dobálózott, és véletlenül eltalálta kövel Wilhelm anyját. Az apja nagyon megbüntette, és Ludwig mindig sírva fakadt, amikor látta a sérült anyát (Glatz, 1813, 59–60. o.). Egy másik történetben egy gyerek a tüzzel rohagált, elesett, és megégette magát (Glatz, 1810).

A büntetés gyakran következik a helytelen cselekedetből. Miután egy kislány nem vigyázott a ruháira, és emiatt a szülei napokig szürke, egyszerű ruhában járaták, a későbbiekben már vigyázott a szép ruhákra (Glatz, 1810, 51. o.). Amikor a szülők büntetni kényszerülnek, esetenként a megszegényítés vagy éppen a szeretmegvonás a büntetés eszköze (Glatz, 1810). A büntetés kiszabása során a felvilágosodás kori történetekben jellemzően a fokozatosság elvét követik: először szóban megintik az engedetlent, majd ha ez hatástalannak bizonyul, akkor alkalmazzák a verést. Seelmann-nál az apa jól ismeri a gyermekeit, és azoknak a titkos vágyait. A két fia pénzt, illetve tortát ajándékoz neki a születésnapján, azzal a hátsó gondolattal, hogy az ajándékból visszakapnak valamit. Az apa viszont ezt átlátja, elajándékozza a tortát, és kenyeret vesz az aranyon a szegények számára.

Henyey művében az idősebb fiú a fiatalabbik önkéntes tanítójának a szerepében tűnt fel. A tekintélyelvűség megjelent Edvárd és Albert viszonyában. Egy alkalommal Albert nem felelt azonnal Edvárd kérdésére, mire az megszidja ezért; egy másik alkalommal Albert várakozásra szólítja fel Edvárdot, aki ezt visszautasítja, és azonnali elmenéssel fenyegeti meg

---

nichts. Wenn ich euch so herumhätschelte, so möchten keine wackre Menschen aus euch werden. Der Philidor wird bequem und faul werden, wenn ihr ihn nicht anders behandelt.”

²³⁸ „Jene vornehmen und reichen Leute hatten auch Kinder, die immer in warme Kleider gehüllt wurden, ihr Kopf ward nicht nur mit einem einfachen Hute, sondern sogar mit Pelzmützen bedeckt. Das waren aber auch rechte Pelzmützen-Kinder. Sie sahen gewöhnlich schläfrig aus. Ihre Gesichtsfarbe war blaß, ihr Kopf sehr oft mit einem Ausschlage bedeckt.” (Glatz, 1806a, 91–92. o.)

a kisebbet. Közöttük tehát kisebb büntetések zajlanak. Ezzel együtt megjelenik a tanuló megszegényítése: amikor Albert helytelen választ ad, mind az anyja, mind pedig Edvárd kinevetik őt.

Az 1825-ös olvasókönyvben a büntetés fokozatosságát emelték ki: „Ne bánnyanak igen keményen az értetlen gyermekekkel; hanem inkább szelid szavakkal; és csendes oktatással igyekezzenek megnyerni azoknak hajlandóságát.” (Olvasás, 1825, 49. o.) Fontosnak tartották továbbá, hogy abban az esetben, ha büntetésre kerül a sor, az „kegyetlenség nélkül” (Olvasás, 1825, 50. o.) történjen meg.

Lánghy István könyvében a gyermekek sokszor követtek el szándékosan valami rosszaságot. Könyvében a büntetések is sokkal erőteljesebbek voltak: „Gyakran megintették, és megbüntették őtet; de mindég csak kevés időre jobbította-meg magát.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 52. o.) avagy „Általadattak a’ Törvényszéknek, ’s másoknak példájára, nyilvánságosan és igen keményen megfenyítették.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 58. o.)

Egy fiú példáján mutatja meg a szerző, hogy szerinte csak a kemény nevelésnek van igazán hozadéka:

„Istók, egy szegény özvegy Aszszonynak a’ fia, első gyermekségétől fogva vad, engedetlen, és gondatlan gyermek volt. Az Attya keményen tartotta őtet; de meghalálozott, mikor Istók még csak 5 esztendő volt, az Anyja pedig sokkal lágyabb szívű volt, mintsem hogy reá vehette volna magát, hogy a’ vad Istókot megbüntesse, mikor engedetlen volt, hanem egyedül csak nyájas intésekkel és tanácslásokkal akarta őtet nevelni. De nem hajlott azokra ez a’ bárdolatlan gyermek.” (Lánghy, 1829, 1. köt. 100. o.)

Peter nem akart tanulni, iskolába menni. A szüleinek úgy kellett az iskolába hajtani őt, mint valami állatot. A szülők tisztában vannak az iskola jelentőségével, és megmondták a fiúknak, hogy nem lesz belőle semmi, ha nem tanul.²³⁹

Jakob Glatznál a szülők nem alkalmaztak közvetlen fenyítést, hanem indirekt módszerekkel éltek a gyermekeikkel szemben. Helenet például nem szívesen hívták meg vendégségbe, mert zavarta az embereket, hogy mindig sírós.

---

²³⁹ *Der nachlässige und boshafte Schulknab* (ABC, 1779)

A szülei azzal büntették, hogy ha sírt, csak azért sem teljesítették a kérését. A lány nagy nehezen leszokott az állandó sírásról. Ekkor a többi ember is megkedvelte őt, és szívesen látták vendégül (Glatz, 1810).

Dorchen egy önféjű, dacos lány volt. A szülők oly módon büntették, hogy pont az ellenkezőjét tették annak, amit Dorchen akart. Miután megjavult, egy „igazán szeretetreméltó leány vált belőle.”²⁴⁰ (Glatz, 1810, 66. o. – ford. SZKK)

Kováts-Martiny Mihály kötetében a nevelés célja az volt, hogy kialakítsák a gyermekben azt, hogy feltétel nélkül elfogadja feljebbvalójának (szülő, tanár, munkáltató) az irányítását. Az általa megírt történetekben a büntetés súlyosabb formái kerültek elő.

A többi, jelen dolgozat keretén belül átnézett könyvek nem tartalmazzak a fizikai büntetéssel kapcsolatos részeket. Józsa János olvasókönyvében egy helyen kapott testi fenyítést egy, már serdülőkorban lévő ifjú egy kiszolgáltatott állattal való kegyetlen bánásmód miatt. Az olvasókönyv tehát visszatükrözte Józsa Jánosnak az *Oskolai vezér* című könyvében megfogalmazott azon állítását, amely szerint lehetőség szerint kerülni kell a testi fenyítéket.

---

²⁴⁰ „Von nun an war sie ein recht liebenswürdiges Mädchen.”

8 Összegzés

8.1 A kutatás eredményeinek összefoglalása

A hagyományos értelemben vett gyermekirodalom megteremtése Magyarországon a reformkorra tehető, a kezdeti lépéseket a valódi gyermekirodalom kialakulásához viszont a felvilágosodás korában tették meg. A gyermekirodalmi munkák kezdetben még csak fordítások, illetve átdolgozások voltak, eredeti művek csak a 19. században jelentek meg. A felvilágosodás korában megszülető művek a pedagógia és az irodalom határára tehetőek, és inkább voltak még a pedagógiához sorolhatóak mint az irodalomhoz. A művek a „szívképzést”, „erényképzést” tekintették elsődleges célnak, a szórakoztatás igénye háttérbe szorult.²⁴¹

A szekularizációs folyamatok révén a 18. század végén, a 19. század elején a tankönyvekben a vallásos helyett a világi tartalom került előtérbe, és a moralizáló történetek oktató jellegű példái is a lelki képzés helyett egyre inkább a polgárosodó világ elvárásaihoz kezdtek igazodni. Ezen újonnan írt történetek a társadalomba való bevalást voltak hivatottak megalapozni. A *Ratio Educationis* a mezővárosi iskolák („kisebb városi iskolák”) esetében a tanítandó témák közé vette az erkölcsi nevelést, vagyis oktatni kellett a gyermekeket „azokra a szabályokra, melyek a becsületességre, józan életre és takarékosagra vonatkoznak.” (*Ratio*, 1913, 93. o.) A nagyobb városi népiskolákban tanították a gyermeknek „az erényes és becsületes polgári életmód folytatásához hozzátartozó ismereteket, melyekre mindenkinek egyformán szüksége van.” (*Ratio*, 1913, 94. o.)

Mivel Felbiger olvasókönyvét, mint hivatalos állami tankönyvet az evangélikus és a református népiskolákban nem akarták használni, ezért a protestáns iskolák számára több tankönyvet is írtak. Ezekben eredeti szöveg csak kevés volt, javarészt a protestánsok is a Felbiger-könyv történeteit használták fel. Vagyis az 1790-es évektől készített protestáns ábécéskönyvek csaknem ugyanazokat a történeteket vették át Rochowtól, Campétól és Felbigertől. Megállapítható tehát, hogy a nagymértékű átfedetség miatt az iskolai olvasókönyvek felekezeti hovatartozástól függetlenül homogén szöveggörpusszal rendelkeztek, amelynek oka az originalitás hiánya volt.

---

²⁴¹ A magáncélú gyermekkönyvekben megjelent ugyan az igény a szórakoztatásra, de azzal a kikötéssel, hogy a könyv olvasása hasznos időtöltése legyen a gyermekeknek, jellemük, világról való tudásuk fejlődjön általa.

Azoknak a moralizáló történeteknek a gyökerét, amelyek a tankönyvekbe bekerültek, Rochow-nál és Campé-nál találjuk meg. Eltérést a tankönyvek esetén igazán csak az iskolatípus különbözősége okozza. A magánhasználatú könyvek jelentősebben eltérnek az iskolai tankönyvektől, itt inkább Campe és Salzman hatása érződik.

A disszertáció első felében, miután tisztáztuk a gyermek- és ifjúsági irodalom fogalmát, bemutattuk az olvasmányok elemzésének elméleti hátterét. Röviden áttekintettük a gyermeki kor megítélésének a változását a 18. század második felétől a 19. század elejéig. Szó esett a felvilágosodás kora könyvkultúrájának a változásáról, ezen belül kiemelt figyelmet kapott a gyermekek olvasmányai körül kialakult polémia bemutatása, illetve az, hogy a korabeli értelmiség hogyan viszonyult a világi műfajú könyvek megjelenéséhez. A felvilágosodás pedagógusai úgy vélték, a nevelés hatékonysága fokozható azáltal, hogy a nevelésbe bevonják az iskolán kívüli létet is, ennek az elképzelésnek nagyon is megfelelt az akkor egyre szélesebb körben elterjedő könyvek felhasználása a gyermekek neveléséhez. Áttekintettük a moralizáló gyermekirodalmi művek előzményét, kibontakozását a felvilágosodás korában. Felekezeti bontásban bemutattuk a felvilágosodás korának magyarországi tankönyvei közül az olvasás tanulásához használt ábécéskönyveket, olvasókönyveket.

A dolgozat második részében megvizsgáltuk a moralizáló történetek gyermekképét. A történetekben a gyermekek elsősorban a család – szülők, testvérek, barátok – körében jelentek meg. Úgy találtuk, hogy a kor gyermekképe általában véve a felnőtt társadalomnak alárendelt helyzetű gyerekekről ad számot. A megfelelő nevelésben részesült gyermek a korszak neveléstannal foglalkozó tudósainak véleménye szerint beválik a későbbi életben, hasznos, másokat segítő tagja lesz a társadalomnak. Az erkölcsnemesítő történetek általunk levont konklúziója alapján a hangsúly arra esett, hogy az emberi tulajdonságok esetében a megfelelő mértéket találják meg felnőve az emberek.

A feltett kutatási kérdésekre az alábbi válaszokat tudtuk adni:

1. Hogyan viszonyulnak a könyvhöz a vizsgált korszak műveiben?

Ehhez az új médiához kettős módon viszonyultak. Egyrészt pedagógiaileg értékes eszköznek találták, amellyel a gyermek szociális fejlődését segíthetik. Másrészt kritizálták, mint a gyermekre veszélyes hatással bíró jelenséget. A korabeli sajtóban új jelenség gyanánt érzelmekkel fűtött viták zajlottak a könyvek szerepéről, ezen diszkussziók során inkább még csak feltételezések alapján, mintsem konkrét tapasztalatok alapján mondtak véleményt.

A felvilágosodás korban erősen jelen lévő gyermek felett gyakorlandó kontrolligény a könyvvel szemben is megmutatkozik, ennek egyik megjelenési formája, hogy akár konkrét könyvajánlásokat is tettek a gyermekkönyvekbe. A könyvek kiválasztásába a gyermeknek a történetek alapján nem volt beleszólása, azt a tőle magasabb pozícióban álló személy (apa, tanító, esetleg plébános) végezte el a számára. A könyvet otthon nagy becsben tartották, és úgy olvasták mint a tankönyvet.

Csak az 1820-as években került mint hétköznapi használati tárgyat a gyermekek kezébe, amely az ismeretközlésen túl a szórakozást is szolgálja.

2. Milyen emberi tulajdonságokat tartanak fontosnak az olvasmányokban?

Az olvasók az erkölcsnemesítő történetekben a bemutatott helyes vagy helytelen viselkedésmódok által szembesülhettek a társadalom számára kívánatos, illetve elítélendő jellembeli és viselkedési formákkal. A történetek általában már a címükben is jelzik a kérdéses tulajdonságot, amelyről szólnak, a végükön pedig röviden összefoglalják a tanulságot. A felvilágosodás képviselői azt a nézetet vallották, hogy az erkölcsileg helyes viselkedés gátja gyakran a tudás hiánya (Schelander, 2013, 133–134. o.). Azért, hogy ezt a tudást megadják, sorolták fel újra és újra az elsősorban pozitív, másodsorban negatív jellemzőket és cselekedeteket, amelyek a gyermekeket majdan saját tetteikben követniük kell.

A fiúkkal és a lányokkal szemben támasztott elvárások az általunk vizsgált korszakban az átnézett művekben vegyes képet adtak. Voltak ugyan olyan területek, ahol hasonló követelményeket, illetve elvárásokat fogalmaztak meg a két társadalmi nem tagjaival

szemben, mint például a szülő és a tanár – vagyis a feljebbvaló – iránti tisztelet és hála, és itt kell megemlíteni a megfelelő egészségi állapotot is mint mindenkitől egyaránt elvárt állapotot. Ezzel együtt azt tapasztaltuk, hogy a lányokkal szemben szigorúbbak voltak a viselkedést illető elvárások, míg a fiúk viselkedését illetően inkább voltak toleránsak a szülők. A lányok számára – a fiúgyermekkel ellentétben – megmaradtak a korábbi feladatok: feleség, házvezetőnő, anya. A korai polgári emancipációs program rájuk nem vonatkozott, de idővel ezekhez kapcsolódtak a gyermekek nevelése, képzése körüli teendők is (Hermann, 2005a, 491. o.).

A vizsgált könyvek alapján úgy tűnik, hogy leginkább általános jellegű tulajdonságok azok, amelyeket a gyermekektől elvárnak. A könyvekben a gyermekeket és a felnőtteket legtöbbször hasonló tulajdonságok jellemezték.

3. Mi jellemzi a vizsgált könyvek alapján a korszak gyermekszemléletét?

Úgy találtuk, hogy a vizsgált könyvek gyermekképét az olvasók társadalmi státusza és az íróra ható nevelési eszmék határozzák meg leginkább. Míg egyes írók, így például Jakob Glatz esetében a filantropista szemlélet alapján közelítenek a gyermekhez, más írók a hagyományos, tekintélyelvű gyermekképet jelenítik meg. Az engedelmesség és a szülő tisztelete általánosan elvárt tulajdonság.

A gyermek általában véve kiszolgáltatott, a felnőttektől függő, irányításra szoruló lény. Elvárt tulajdonság, hogy engedelmeskedjen a szülőknek – és sokszor más feljebbvalónak is. A tekintélyelvű nevelési rendszerben a szülő és az előljáró szerepe gyakran egybemosódik (Márton, Kováts-Martiny). Míg a protestáns iskolai könyvekben a gyermeknek inkább a feljebbvalójának (szülő) kell megfelelni, a magánhasználatú könyvekben ugyanez a közösség felé való elvárásként jelenik meg: a jól nevelt gyermekek vidámak, egészségesek és barátságosak, az emberek kedvelik őket.

A felvilágosodás korának gyermekképe jövőre és nem a jelenre irányul. A gyermekkor mint a tanulás és a felnőttkori életre való felkészülés ideje jelenik meg. Az ember nevelhetőségébe, formálhatóságába vetett optimizmus tükröződik vissza akkor, amikor a gyermek belátva hibáit, változtatni tud magatartásán vagy rossz szokásán.

4. A pozitív és negatív tulajdonságok, illetve viselkedés hogyan befolyásolja az emberek életét?

A gyermek taníthatóságába vetett bizalom (*Bildungsoptimismus*) adja az alapját annak a hitnek, hogy a gyermekkor a felnőttkori életre való felkészülés fontos és elengedhetetlen ideje, amit minél jobban meg kell tervezni, és minden lehetséges úton-módon befolyásolni kell. Hogy ez miért ennyire fontos, azt tulajdonképpen kiderül abból, ahogyan a felnőttekhez viszonyulnak. A gyermekkönyvek felnőttképe egyértelműen visszatükrözi, hogy milyen elképzelések vannak a megfelelően felnevelt egyénekről. A tulajdonságok itt is feltűnő hasonlóságot mutatnak a gyermekek jellemzőivel, annyi különbséggel, hogy a felnőttek esetében világosan megtudja az olvasó, hogy milyen sorsa lesz: tevékeny, boldog és elégedett vagy pedig rossz, szenvedésekkel teli.

Jakob Glatz gondolatából kitűnik, hogy nem csak önmaga számára tesz jót az, aki törődik magával, de a környezetében lévő emberekre is pozitív hatást gyakorol. Az emberre káros tevékenységek okozta veszélyekre is figyelmeztetnek a kor moralizáló történetei. A testi sérüléseket, betegségeket vagy akár a halált sokszor a gyermeki engedetlenség következményeként ábrázolják. Az engedetlenség következményei között tehát sok olyan szerepel, amikor is visszafordíthatatlan károsodást szenved el az elkövető. Ezek a példázatos történetek tehát a tanulóknak a bűntől való elijesztését szolgálták.

Nem mindegy, hogy valaki önhibájából vagy önhibáján kívül került bajba, mivel máshogy állnak hozzá az emberek, és csak akkor segítik a bajba jutottat, ha az nem tehet sorsának alakulásáról. Campe a hasznosság felől közelíti meg a bűnöket, és mérlegeli, vajon tud-e használni másoknak, nem árt-e másoknak a bűnt elkövető személy. Az önnön hibáján kívül szegénységbe került még hasznára lehet másoknak. Aki viszont önnön hibájából szegényedett el, annak semmi hasznát nem vehetni.

5. A gyermekeknek készült olvasmányanyagokban megrajzolt jövőkép mennyiben feleltethető meg az egyéni és a társadalmi hasznosságnak?

A vizsgált könyvek alapján az alábbi tényezők határozzák meg a gyermekek jövőjét:

- a pozitív, illetve negatív tulajdonságok, jellemvonások,
- a környezetétől szükség esetén kap-e segítséget, támogatást,
- a munkára való készség, képesség,
- az otthoni nevelés,
- az egészségi állapot.

Az olvasók előtt felvázolt jövőkép az alábbi szegmensek mentén elemezhető:

- a vagyoni helyzet (elszegényedés/meggazdagodás),
- a társas kapcsolatok alakulása (elmagányosodás/közösségbe való befogadás),
- az egészségi állapot (betegség, halál/egészség),
- az isteni igazságszolgáltatás (Isten áldása/átka).

Az elemzett történetek alapján a baj, ha bekövetkezik, kihatással van legalább egy szegmensre fenti tényezők közül. Ugyanez vonatkozik a pozitív viselkedésre, pozitív tulajdonságokra is.

Az emberek közösségét az állami szinten a törvények szabályozzák, de a helyi közösségek szintjén is megjelennek az elvárt viselkedési normák. A moralizáló történetek alapvetően ezekhez a közösségi normákhoz adnak útmutatást. Mind az ábécéskönyvek történetei, mind pedig az olvasókönyvekben pontokba szedetten megfogalmazott elvárásai az embernek saját maga és a társadalom (*társaságok*) többi tagja iránt két dolgról szól: egyrészt a munkaképesség (egészség, szorgalom) kialakításáról és megőrzéséről, másrészt pedig arról, hogy honnan lehet segítséget kapni, amennyiben valaki munkaképtelen állapotba kerül.

A moralizáló könyvek célja végső soron az olyan jellemű emberek nevelése, akik majdan a munkájuk által biztosítják a saját maguk és családjuk megélhetését, és emellett hajlandóak segíteni a környezetüknek. A moralizáló történetek alapvetően a hasznosság felől közelítik meg a gyermekek viselkedésének, cselekedeteinek a megítélését. A jó magaviselet és a türelmes, mindent elviselő attitűd egyik jutalma a társadalmi siker, beválás.

A család, illetve helyi közösség szintjén, vagyis az emberek közvetlen életterében ez lényegében annak a problémának a felvetését jelenti, hogy szükség esetén a családtagok, ismerősök vajon segítik-e vagy nem a bajba jutottat.

A társadalmi rend fenntartásához szigorú fegyelem kellett, amelynek részét képezte a gyermek betörése is. Fontos volt kialakítani, tudatosítani az emberekben, hogy a személyes szempontjaikat a háttérbe helyezve a közösség érdekeire legyenek elsősorban tekintettel.

Az erkölcsileg elítélendő viselkedés következménye az elszegényedés, illetve a társadalmi pozíció elvesztése (kiközösítés) volt. Az általunk átnézett történetekben sokszor kihangsúlyozzák, hogy egyáltalán nem mindegy az, hogy valaki önhibájából vagy azon kívül vált munkaképtelenné. Ennek oka az, hogy akik önhibájukon kívül kerültek nehéz helyzetbe, a közösségnek meg kellett segíteni, de azokkal szemben, akik saját maguk tehetettek a nehéz helyzetükről, nem volt ilyen elvárás. Az, hogy valaki kívül került a társadalmon, a létbizonytalansághoz vezethetett.

Arra a kérdésre, hogy miért pont a kis közösségek feladata a bajba került, vagyis munkaképtelenné vált ember támogatása, úgy véljük, a válasz az, hogy a szociális ellátórendszer a 18–19. század fordulóján még nem épült ki. Az állam ebből adódóan még nem vette át a rászorulókat támogató feladatát, ezt a feladatot a kis, helyi közösségekre ruházta át.

6. A szülők milyen szerepet játszanak a gyermekeik nevelésében?

A szülői szerep a felvilágosodás korában változáson ment keresztül, a 19. század polgári családjában már árnyaltabban viszonyultak a gyermekeikhez a szülők. Egyrészt jelen volt a gyermeküket autokratikus módon nevelő apa képe, aki dolgozó polgárként munkája végzése közben élte meg az alá- és felérendeltségi viszonyt. Emellett megjelent az az apa is, aki gyermekével már bensőségesebb kapcsolatot alakított ki (Pukánszky, 2002, 6. o.). Az általunk megnézett könyvekben mindkét apatípusra találtunk példát. Henyey Vincze László, Jakob Glatz és Józsa János a gyermekeire figyelő, abban örömet lelő apát és anyát jelenítette meg. Ezzel szemben Kováts-Martiny Mihály könyve az autokratikus nevelési elvet valló, gyermekét távolságtartással kezelő szülőket mutatta be.

A gyermekek számára íródott történetek olyan szituációkat mutatnak be (pl. a gyermekének türelmesen olvasó anyja, a világ jelenségeiről magyarázó apa, a gyermekének könyvet ajándékozó szülő), amelyek a szülők számára is a jó nevelés idealizált képét közvetítik, így a szövegek pedagógiai mondanivalója a szülők felé is irányul.

A hagyományos női szerepekhez hozzájött újabb feladatként a gyermek otthoni neveléséhez annak oktatása is az alapvető ismeretekre. Ehhez viszont az anyának is valamennyire tanulniuk kell lennie.

A szülők többféle helyzetben tűnnek fel a gyermekük mellett, ezek közül néhányat mutattunk be:

A szülő mint gyermekének tanítója

A fiktív nevelési helyzeteken túl a könyvek számos kitalált oktatási helyzetet is tartalmaznak, ahol valamelyik szülő tanítja a gyermekét. Jellemző módon a magánhasználatra szánt könyvek azok, ahol összetettebb ismeretátadásra kerül sor. Az állami, iskolai könyvekben inkább egyszerűbb életkörülmények között élő családok az alapműveltséggel kapcsolatos információkat osztják meg gyermekeikkel. Ahhoz, hogy a szülők tanítani tudják a gyermekeiket, nekik is rendelkezniük kellett azzal a tudással, amit a gyermekeiknek átadnak.

A szülő mint az erkölcsi értékekre nevelő személy

A könyvekbeli szülők számára alapvetően fontos a gyermekeik erkölcsi nevelése. Sok energiát fektetnek ebbe a tevékenységbe. Általában mindkét szülő kiveszi a részét a nevelésből. A gyermek erkölcsi nevelésében a szülők fontos szerepet játszanak, a felelősségük annál is nagyobb, mivel ők látják előre, milyen sors vár a gyermekükre, amennyiben az vét a társadalom erkölcsi törvényei ellen.

A szülő mint a mindennapi létre nevelő személy

A szülők a polgári létre készítik fel a gyermekeiket. A tanulságos történetek során többek között bibliai motívumot is felhasználnak (a tálumokról), de itt már vallásos üzenet nélküli példázatként. A gyermekeket hozzá kell szoktatni a munkához, és ebben vagyoni állapottól függetlenül a szülőknek komoly felelősségük, feladatuk van.

7. Milyen nevelési módszerek jelennek meg a könyvekben?

A nevelési módszereket taglaló részben a büntetés kérdésére koncentráltunk. A felvilágosodás kori olvasmányokban a büntetés nem mint a nevelés tudatos eszköze jelenik meg, hanem mint a helytelen viselkedés sorsszerű következménye (Wiedemann, 1979, 15. o.). A szülők általában nem kényszerülnek büntetni a gyermekeiket, mivel a figyelmetlenségből, szófogadatlanságból adódó következmény miatt a gyermekek jobban vigyáznak a jövőben. A büntetés általában az, hogy a gyermekek szembesülnek a saját tetteik következményeivel.

Úgy találtuk, hogy a testi fenyítéket a családon belül nem ábrázolták, illetve a könyvekben jellemzően nem az engedetlen gyermek büntetésén van a hangsúly. Ennek több oka van, részben az, hogy a könyvek nagyobb hányadában a helyes viselkedés megmutatása kerül előtérbe. Másrészt a vétséget elkövető gyermek büntetése – a rousseu-i elveknek megfelelően – a szabály megszegésének a következményéből fakad, a szülők csak a legvégső esetben élnek a büntetés valamely eszközével. A korábbi időszakhoz képest a gyermeket nem nyilvánosan büntetik meg, nem a testi büntetésen van a hangsúly. Igyekeztek benne egy hatékony önkontroll kialakítani. Azt várták el, hogy a gyermek elsajátítsa a szociális szabályokat.

8.2 Az alkalmazott módszer értékelése és a téma további kutatási lehetőségei

A kutatás újszerűségét adja, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméinek a rekonstruálásába bevonta a korszak gyermekeknek szánt prózai műveinek a vizsgálatát. A disszertációban tankönyvi és magánhasználatú, az olvasásgyakorlást segítő könyvek alapján térképeztük fel a magyarországi felvilágosodás gyermekszemléletét. A kutatás egyik kiemelt eredménye volt annak a felismerése, hogy a tankönyvi anyagok az állam szociális területen való hiányos szerepvállalását igyekeztek pótolni azzal, hogy felhívták a figyelmet a szociális kapcsolatok, beilleszkedés fontosságára, és arra, hogy az arra érdemes rászorulókat a közösség megsegítse. Úgy találtuk, hogy a gyermekkép esetében az olvasmányok között a különbséget jellemzően a szerző által követett nevelési elképzelések és az adott könyv társadalmi célcsoportja együttesen határozták meg.

A kutatás az új források felhasználásával közelebb vitt a kor gyermekszemléletének a megértéséhez, árnyalta a felvilágosodás kori nevelésről való ismereteket. A kutatás értékes adalékot szolgáltatott a 19. század eleji könyvkiadáshoz, amennyiben fényt derített a *Der neue Jugendführer* című könyv eredetére.

A kutatás újszerűsége abban rejlik, hogy igazolta, hogy valóban nyerhetőek ki adatok az oktatáshoz nem szorosan köthető szövegekből is.

A *Grounded Theory* nagyobb kutatási szabadságot adott: a témát kötöttségek nélkül tudtuk feldolgozni, a forrásokat a kutatás során folyamatosan, a felmerülő kérdések mentén bővíteni lehetett, a szövegekből kinyert adatok, illetve a kategóriák összehasonlítása alapján újabb szempontokat tudunk a vizsgálatba bevinni. Az alapozott elméletet a Glaser-féle felfogás alapján használtuk a kutatási kérdések megalkotásához, mivel úgy véltük, hogy ez a módszer hozzájárulhat ahhoz, hogy új megközelítéssel foglalkozzunk a gyermekeknek szánt művekkel. Az így megfogalmazott kutatási kérdések véleményünk szerint releváns módon írták körül a témát.

Úgy találtuk, a *Grounded Theory* által nyújtott kutatói szabadság lehetővé tette azt, hogy újfajta szempontból közelítsünk a gyermeki olvasmányok témájához. A kutatási kérdések folyamatos változása, finomodása révén lehetővé vált, hogy teljesen új szempontból

vizsgáljuk a szövegeket, ami által szabadabban tudunk a különböző szövegtörzsekkel foglalkozni, azokat egymással összevetni, és közöttük ok-okozati összefüggést észrevenni.

Az elemzett gyermekirodalmi szövegek alapján feltártuk a korabeli gyermekkép és szülőkép néhány elemét. A téma számos további kutatási irányt hordoz magában: A vizsgálat időkeretének bővítésével összevethető a felvilágosodás gyermekképe a romantika korának gyermekképével. Fontos művelődéstörténeti adalékkal szolgálhat a könyvek célcsoportok szerinti vizsgálata is, így a könyvek gyermekszemlélete összehasonlíthatóak a felekezeti megoszlás szerint is. Új eredményeket hozhat a könyveket más szempontú vizsgálata is, úgy mint az idealizált tanítókép vagy az illusztrált könyvek esetében azok képi anyagának a vizsgálata.

Az értekezés alapot jelenthet további kutatásokhoz. Érdekes lehet a kutatás időbeli kereteit a 19. század végéig meghosszabbítani, ami által az erkölcsnemesítő könyvek kezdeti korszakától egész a záró korszakáig kapnánk átfogó képet.

Felhasznált irodalom

A' rosszúl írott Magyar Könyvekről (1795): A' rosszúl írott Magyar Könyvekről. *Sokféle*, Győr. 74–76.

ABC (1777): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten*. Gedruckt bey Joseph Franz Kollmann, Klausenburg.

ABC (1779): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Stadtschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten*. Verlagsgew. der deutschen Schulanstalt bei St. Anna in der Johannesg. Wien.

ABC (1780): *ABC könyvetske, a' nemzeti iskoláknak hasznokra: ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Hungarn*. Gedruckt mit königl. Universitätsschriften, Ofen.

ABC (1783): *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreich Hungarn*. Gedruckt mit kön. Universitätsschriften, Ofen.

ABC (1789): *ABC könyvetske, a' nemzeti iskoláknak hasznokra: ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Hungarn*. Gedruckt mit königl. Universitätsschriften, Ofen.

ABC (1797): *ABC könyvetske a' magyar országai apróbb iskolák' hasznára*. Készítetett S. Patakon 1796. Wéber Simon Péter, Pozsonban.

ABC (1810): *ABC könyvetske: Melly a' szabad királyi Rév-Komárom városában lévő evang. reformátusok' iskolájokban tanuló apróbb gyermekek' számára nyomtatott*. Özvegy Weinmüllerné, Komáromban.

Adamikné Jászó Anna (1990): Az olvasástanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel. *Magyar Nyelvőr*, **114**. 3–4. sz. 205–224.

Adamikné Jászó Anna (2001): *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: Az élő ábécé*. Osiris, Budapest.

Adamikné Jászó Anna (2006): *Az olvasás múltja és jelene: Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor, Budapest.

- Alexovics Vazul (1792): *A Könyvek' Szabados Olvasásáról két fő-tzikkely*. Patzkó, Pesten.
- Arató Ádám (1966): Diesterweg magyarországi követői. *Pedagógiai Szemle*, **16**. 2. sz., 129–140.
- Ariès, Ph. (1987): *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Armbruster, J. M. (1787): *Moralische Erzählungen und kleine Romane für Kinder jedes Standes*. Typogr. Gesellschaft, Begrenz.
- Armbruster, J. M.: (1789): *Moralische Erzählungen für Kinder jedes Standes*. Jelinek, Tyrnau.
- Bakos József (1955): *Nyelv és iskola: Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből*. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. I. Eger. 7–58.
- Balogh Sámuel (1825): Methodológiai Próbátétel. *Tudományos Gyűjtemény*, **9**. 9. sz. 47–75.
- Bándi, A., Monok, I. és Verók, A. (Hrsg.): *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575-1800: Kronstadt und Burzenland*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.
- Barbier, F. (2004): *A könyv története*. Osiris, Budapest.
- Barbier, F. és Bertho-Lavenir, C. (2004): *A média története: Diderot-tól az internetig*. Osiris, Budapest.
- Barclay, K. (2011): *Love, Intimacy and Power: Marriage and Patriarchy in Scotland: 1650–1850*. Manchester University Press, Manchester ; New York.
- Bartók János (1982): A beszéd ügye a realitások mérlegén. *Magyar Pedagógia*, **82**. 3. sz. 215–230.
- Basedow, J. B. (1770): *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker*. 1. Bd. Fritsch, Dessau.
- Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Nóbik Attila (2013, szerk.): *A neveléstörténet változó arcai: A múlt értékei, a jelen kihívásai és a jövő*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Bátky Károly (1845): *Kecskeméti képes ábécé és elemi olvasó-könyv*. 4. kiad. Szilády, Kecskemét.
- Beöthy Zsigmond (1937): *Koszorú: Elbeszélések gyűjteménye gyermekek számára*. Bucsánszky, Pozsony.
- Beöthy Zsigmond (1839–1842): *Beszélytár gyermekek' számára*. Bucsánszky, Pozsony.
- Beöthy Zsolt (1896): *A magyar irodalom története*. Athenaeum, Budapest.

- Berg, J. H. (1961): *The changing nature of man: Metabletica, of leer der veranderingen: Introduction to an historical psychology*. Norton, New York.
- Bertits Ferenc (1790): A' magyar nyelvről. *Mindenek Gyűjtemény*, **11.** 174–176., **12.** 177–183.
- Biblia (1984): *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. ford. Károli Gáspár. Református Zsinati Iroda, Budapest.
- Bíró Ferenc (1999): A „tudományok”, a nemzeti nyelv. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok: ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Magvető, Budapest. 59 – 67.
- Bíró Ferenc (2003): *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. 3. jav., bőv. kiad. Balassi, Budapest.
- Born, M. (1995): ABC-Bücher der Gegenwart. In: F. Kurt, G. Lange és F.-J. Payrhuber (Hrsg.): *Kinder- und Jugendliteratur: Ein Lexikon: Autoren, Illustratoren, Verlage, Begriffe*. Corian, Meitingen. 1–12.
- Bors [Bors Sámuel] (1825): Javítások. *Tudományos Gyűjtemény*, **9.** 8. köt., 117–125.
- Boyer, L. (2004): *Das Prunk-ABC-Buch für Maximilian I.: Österreichs älteste Fibel (um 1466): eine pädagogisch-didaktische Studie*. ÖBV & HPT, Wien.
- Brassai Sámuel (1869): *Módszer és némi alkalmazásai: II. értekezés*. Eggenberger, Pest.
- Brunken, O. (2005): Kinder- und Jugendliteratur von den Anfängen bis 1945: Ein Überblick. In: Lange, G. (Hrg.): *Taschenbuch der Kinder- und Jugendliteratur*. Bd. 1. Schneider-Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler. 17–96.
- Brüggemann, Th. (1979): ABC-Buch. In: Doderer, K. (Hrsg.): *Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur: Personen-, Länder- und Sachartikel zu Geschichte und Gegenwart der Kinder- und Jugendliteratur*. 1. Bd. Beltz, Weinheim ; Basel. 1–7.
- Brüggemann, Th. és Ewers, H-H. (1982): *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur: Von 1750 bis 1800*. Metzler, Stuttgart.

Bühler-Niederberger, D. (2005): Generationale Ordnung und „moralische Unternehmen“. In: Hengst, H. és Zeiher, H. (Hrsg.): *Kindheit soziologisch*. VS Verl. für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. 111–133.

Campe, J. H. (1778): *Neue Methode, Kinder auf eine leichte und angenehme Weise lesen zu lehren: nebst einem dazu gehörigen Buchstaben- und Silbenspiele*. Eckhardt, Altona.

Campe, J. H. (1779): *Robinson der Jüngere: Zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*. Bohn, Hamburg.

URL: <https://www.projekt-gutenberg.org/campe/robinson/robin011.html> [Utolsó letöltés: 2021. december 30.]

Campe, J. H. (1789): *Erköltz-könyvetske íródott a' pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra*. Wéber Simon Péter, Komáromban és Posonyban.

Campe, J. H. (1807): *Neues Abeze- und Lesebuch mit vielen schönen Bildern*. Schulbuchhandlung, Braunschweig.

Campe, J. H. (1809): *Wörterbuch der deutschen Sprache*, 3. Bd. Schulbuchhandlung, Braunschweig.

Cavallo, G. és Chartier, R. (szerk., 2000): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi, Budapest.

Charmaz, K. (2013): Lehorgonyozott elmélet. In: Bodor Péter (vál.): *Szavak, képek, jelentés: kvalitatív kutatási olvasókönyv*. 60–94.

Charmaz, K. (2003): Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In: Denzin, N. K. és Lincoln, Y. S. (eds.): *Strategies of Qualitative Inquiry*. Sage Publications, Thousand Oaks.

Császár Elemér (1918): Kovács Ferenc irodalmi hagyatéka. *Irodalomtörténeti közlemények*, **28.** 2. füz. 208–223.

Csató Pál (1840): Könyvismertetés. *Hírnök*, **4.** 55. sz. 2–3.

Csigy Sándor (1936): *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései*. A M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szeminárium és Pszichológiai Intézete, Budapest.

Deáky Zita (2011): „*Jó kis fiúk és leánykák*”: A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Századvég, Budapest.

Debreczeni Attila (2002): Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, **33/83**. 4. sz. 497–516.

Dezső Lajos (1897a): A nyelvoktatás a népiskolában: Az írás- és olvasástanítás történeti fejlődése. *Sárospataki Lapok*, **16**. 27. sz. 452–456.

Dezső Lajos (1897b): Az olvasókönyv története. *Sárospataki Lapok*, **16**. 29. sz. 485–488. o.

Dinter, G. F. (1844): *Dr. G. F. Dinter's sämtliche Schriften. 3. Abth. Pädagogische Werke. 3. Bd.* Johann Karl Gottfried Wagner, Neustadt an der Orla.

Doderer, K. és Müller, H. (1975): *Das Bilderbuch: Geschichte und Entwicklung des Bilderbuches in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Beltz, Weinheim – Basel.

Dombi Alice (2006): Témák és műfaji sajátosságok a felvilágosodás kori magyar nyelvű, pedagógiai tartalmú könyveink történetében. *Módszertani Közlemények*, **46**. 3. sz. 119–121.

Dombi Alice (2013): A tanító-tanítvány viszony és a narratív tartalomelemzés. In: Karikó Sándor (szerk.): *Középpontban a pedagógus: Régi értékek – új kihívások*. 2. kiad. Áron, Budapest. 79–87.

Döbrentei Gábor (1829a): *A' kis Gyula Könyve*. Wigand, Pest.

Döbrentei Gábor (1829b): *Pali és Minka olvasni tanul*. Wigand, Pesten.

Dreisziger Ferenc (1896): *A népiskolai olvasókönyvről és olvasmánykezelésről*. Egri Nyomda, Eger.

Drescher Pál (1934): *Régi magyar gyermekkönyvek: 1538-1875*. Magyar Bibliophil Társaság, Budapest.

Eichendorff, J. (1815): *Ahnung und Gegenwart*. Schrag, Nürnberg.

URL: <https://www.projekt-gutenberg.org/eichndrf/ahnung/ahnu05a.html> [Utolsó letöltés: 2021. május 19.]

Erdélyi dolgok (1846). *Pesti Hírlap*, **6**. 668. sz. 302–303.

Erdélyi Gabriella (2019): Esterházy Anna Júlia mint testvér és feleség. In: Lukács Anikó és Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 157–175. (Rendi társadalom – polgári társadalom ; 31.)

Ewers, H.-H. (1992): *Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung: Eine Textsammlung*. Philipp Reclam Jun., Stuttgart.

Ewers, H.-H. (1994): *Kinder- und Jugendliteratur der Romantik: Eine Textsammlung*. Reclam, Stuttgart.

Ewers, H.-H. (1995): Kinderliterarische Erzählformen im Modernisierungsprozess: Überlegungen zum Formenwandel westdeutscher epischer Kinderliteratur. In: Lange, G. és Steffens, W. (Hrsg.): *Moderne Formen des Erzählens in der Kinder- und Jugendliteratur der Gegenwart unter literarischen und didaktischen Aspekten*. Königshausen und Neumann, Würzburg. 11–24.

Ewers, H.-H. (2000): Was ist Kinder- und Jugendliteratur? Ein Beitrag zu ihrer Definition und zur Terminologie ihrer wissenschaftlichen Beschreibung. In: Lange, G. (Hrsg.): *Taschenbuch der Kinder und Jugendliteratur*. Bd. 1. Schneider Verlag, Göppingen. 2–16.

Ewers, H.-H. és Seibert, E. (1997, szerk.): *Geschichte der österreichischen Kinder- und Jugendliteratur von 1800 bis zur Gegenwart*. Buchkultur, Wien.

Ewers, H.-H. és Wild, I. (1999, szerk.): *Familienszenen: Die Darstellung familiärer Kindheit in der Kinder- und Jugendliteratur*. Juventa, Weinheim ; München.

Fallbacher, K.-H. (1992): *Taschenbücher im 19. Jahrhundert*. Deutsche Schillergesellschaft, Marbach am Neckar.

Fazekas Rózsa (2008): A nagykárolyi kastély enteriőrje egy 1846. évi inventárium tükrében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv*, **18**. 203–230.

Fehér Katalin (1999a): *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Fehér Katalin (1999b): Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle*, **115**. 3. sz. 314–328.

Fehér Katalin (1999c): Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. *Magyar Könyvszemle*, **115.** 1. sz. 97–103.

Fehér Katalin (2000): Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában. *Magyar Könyvszemle*, **116.** 1. sz. 89–94.

Fehér Katalin (2017): *Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

[Felbiger, J. I. von] (1763): *Neu eingerichtetes A B C-Buchstabil- und Lese-Büchlein: Zum Gebrauche der Schulen des Fürstlichen Stifts – Canonicorum regularium Ordinis S. Augustini Congregationis Lateranensis – bey unsrer lieben Frauen zu Sagan; nebst einer Vorrede in welcher ausführlich angezeigt wird, worin der Vorzug bestehe, den diese neue Einrichtung vor der alten hat, und einiger Anleitung von nützlichem Gebrauche dieses Büchels beym wirklichem Unterrichte*. [s.n.], [s.l.]

[Felbiger, J. I. von] (1776): *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erbländern: Darin ausführlich gewiesen wird, wie die in der Schulordnung bestimmte Lehrart ... soll beschaffen seyn*. Deutsche Schulanstalt, Wien.

Ferenczi Zoltán (1913): *A magyar irodalom története 1900-ig*. Athenaeum, Budapest.

Fichte, J. G. (1845): Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten. In: *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*, 6. Bd. Veit u. Comp., Berlin.

Fináczy Ernő (1927): *Az újkori nevelés története: 1600–1800: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Egyetemi Ny., Budapest.

Fináczy Ernő, Kornis Gyula és Kemény Ferenc (1936): *Pedagógiai lexikon*. Révai, Budapest.

Fischer, Ch. (2009): *Texte, Gattungen, Textsorten und ihre Verwendung in Lesebüchern*. Dissertation. Gotha.

Fleckensteinné Cservenka Júlia (1976): Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek. *Magyar Pedagógia*, **76.** 4. sz. 371–380.

Fleckensteinné Cservenka Júlia (2001): 1777-től 1868-ig. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: Az élő ábécé*. Osiris, Budapest. 45–78.

Folnesics Lajos J. (1817): Ifjúság számára írt könyvek. *Tudományos Gyűjtemény*, **1.** 3. sz. 123–134.

- Frauhammer Krisztina (2018): Imádság és ABC. 18. századi lelkeségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában. In: Bajáki Rita és Báthory Orsolya (szerk.): *Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest. 71–82.
- Fülep Gábor, Óri (1826): *ABC könyvecske a' magyar falusi oskolák' számára*. Kir. M. Univ. Ny., Budán.
- Füller, K. D. (2006): Erfolgreiche Kinderbuchautoren des Biedermeier. Christoph von Schmid, Leopold Chimani, Gustav Nieritz, Christian Gottlob Barth. Von der Erbauung zur Unterhaltung. In: Ewers, H.-H. et al. (Hrg.): *Kinder- und Jugendkultur, -literatur und -medien*. Peter Lang, Frankfurt am Main. (Theorie – Geschichte – Didaktik ; 42.)
- Fülöp Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai, Budapest. (Irdalomtörténeti könyvtár ; 33.)
- Fülöp Géza (2010): *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.
- Gárdonyi Albert (1929): Régi pesti könyvkereskedők. (6. közl.) Müller József. *Magyar Könyvszemle*, **36**. 1–2. füz. 25–28.
- Gáspár János (1848): *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára: ... a' szülék-, testvérek és kiseddóvóknak elbeszélés végett*. Barráné és Stein, Kolozsvár.
- Genersich, J. (1811): *Wilhelmine: Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren zur Bildung des Herzens und des Geschmacks*. 1–2. Bd. Doll, Wien.
- Genersich, J. (1816): *Wilhelmine: Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren*. 1–2. Bd. 2., verb. Aufl. Doll, Wien.
- Glaser, B. (2010): The Future of Grounded Theory. *The Grounded Theory Review: An International Journal*, **9**. 2. sz. 1–14.
- Glaser, B. G. (1978): *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Sociology Press, Mill Valley, CA.
- Glaser, B. G. és Strauss, A. L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine, Chicago.

- Glatz Ferenc (1997): A gyermek: az emberszemléletű történetírásért. *História*, **19**. 5–6. sz. 3–5.
- Glatz, J. (1801): Christian Gotthilf Salzmann und sein Erziehungs-Institut zu Schnepfenthal. In: J. Glatz: *Moralische Gemälde für die gebildete Jugend*. 1. Bd. Voß. Leipzig. 7–32.
- Glatz, J. (1804–1805): *ABC und Lesebuch, in drey Heften: Ein Vorläufer zu Stille's Erzählungsbuche, dem rothen Buche, und dem Unterhaltungsbuche der kleinen Familie von Grünthal*. 1–3. Heft. Peter Rehm's seel. Buchhändlers Witwe, Wien.
- Glatz, Jakob (1806a): *Die frohen Kinder, oder Erzählungen und Bilder aus der Kinderwelt: Les enfans joyeux, ou Historiettes et Figures du monde des enfans*. Geistinger, Wien ; Triest ; Baden.
- Glatz, J. (1806b): *Handbuch von Erzählungen für das Kindesalter vom vierten bis zum siebenten Jahre, zum Gebrauche für Mütter und Kinderfreundinnen: Eine Auswahl kleiner Geschichten für kleine Kinder aus den Schriften mehrerer Jugendfreunde getroffen und herausgegeben*. 3 Thle. Friedrich August Leo, Leipzig.
- Glatz J. (1810): *Lina's erstes Lesebuch: Ein elementarisches Lesebuch für Mädchen*. Wilmans, Frankfurt am Mayn.
- Glatz, J. (1813): *Wilhelm(s) erstes Lesebuch: Ein elementarisches Lesebuch zunächst für Knaben*. Kobrtsch, Eger.
- Glatz, J. (1815): *Iduna: Ein moralisches Unterhaltungsbuch für die weibliche Jugend*. 4. verb. Aufl. Wien.
- Glatz, J. (1823): *ABC- und Lesebuch in 3 Heften: ein Vorläufer zu Stille's Erzählungsbuche, dem rothen Buche und dem Unterhaltungsbuche der kleinen Familie von Grünthal*. 2. Aufl. Haas, Wien.
- Gockler Lajos (1912): A koncentráció mint didaktikai elv. *Magyar Paedagogia*, **21**. 257–272.
- Goethe, J. W. (1774): *Die Leiden des jungen Werthers*. Weygand, Leipzig
- Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva (2005): *Gyermekkor: Nézőpontok, narratívák*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Grünberg, W. (1985): Das ABC der Erziehung - oder: Die Fibel als Spiegel: Zum Gespräch zwischen Theologie und Erziehungswissenschaft über Ziele und Grenzen der Erziehung. *Zeitschrift für Pädagogik*, **31**. 4. sz. 463–480.

- Gyalui Farkas (1903): Tótfalusi Kis Miklós verses ethicája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, **13.** 2. sz. 199–201.
- György Lajos (1941): *A magyar regény előzményei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Heksch Ágnes (1964): Kazinczy Ferencnek vélekedése az alsóbb iskolák organisatioja dolgában. *Magyar Pedagógia*, **64.** 3–4. sz. 394–407.
- Helmers, H. (1970): *Geschichte des deutschen Lesebuchs in Grundzügen*. Klett, München.
- Henyei Vincze László (1805): *Rövid beszélgetések olyan gyermekeknek hasznokra, a' kik már olvasni tudnak és gondolkodni kívánnak tanulni: C. C. Claudius után*. Trattner Mátyás, Pesthen.
- Herbart, J. F. (1804/1982): Über die ästhetische Darstellung der Welt als das Hauptgeschäft der Erziehung. In: J. F. Herbart: *Kleinere pädagogische Schriften*. 2. Aufl.. – Stuttgart, 105–121.
- Hermann, U. (2005a): Kulturelles Leben und seine Medien: Kinder- und Jugendliteratur. In: Hammerstein, N. – Hermann, U. (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 18. Jahrhundert: vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. C. H. Beck, München. 485–498.
- Hermann, U. (2005b): Strukturwandel vom „ganzen Haus“ zur bürgerlichen „Kernfamilie“. In: Hammerstein, N. – Hermann, U. (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 18. Jahrhundert: vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. C. H. Beck, München. 69–96.
- Hoffman István (2015): *Bevezetés a szociális jogba: A munkaiügyi és társadalombiztosítási BA szak hallgatói részére: Lehoczky Csilla Szociális jog című e-jegyzetének alapulvételével*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hopfner, J. (1990): *Mädchenerziehung und weibliche Bildung um 1800: im Spiegel der populärpädagogischen Schriften der Zeit*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn/Obb.
- Huberius, C. (1544): *Der klaine Catechismus*. P. Uhart, Augspurg.
- Hudi József (2009): *Könyv és társadalom: Könyv kultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, Budapest. (Nemzeti Téka)
- Ilyés-Bartha, H. (2013): Klausenburger Drucker mit deutschsprachigen Drucken zwischen 1550 und 1800 In: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*. **2.** Praesens, Wien. 7–20.

Jentzsch, R. (1912): *Der deutsch-lateinische Büchermarkt nach den Leipziger Ostermeß-Katalogen von 1740, 1770 und 1800 in seiner Gliederung und Wandlung*. Voigtländer, Leipzig.

Józsa János, Farczádi (1816): *Olvasásba szoktató, elmét világosító, 's erkölcsöt formáló kis olvasókönyv, az alsóbb iskolákbeli fiu és leány gyermekek' számára*. Scholbeln, Brassóban.

[Jugendführer] (1820): *Der neue Jugendführer: Ein nützliches und angenehmes deutsch-ungarisch und französisches ABC, Buchstabier- und Lese-Bilderbuch für die Jugend: Leichtfasslicher dem Verstande der Kinder angemessener deutsch, ungarischer und französischer Text zu den bildlichen Darstellungen im neuen Jugendführer*. Müller, Pesth.

Julia, D. (1998): „L'enfance entre absolutisme et lumieres”. In: Becchi, E. és Julia, D. (eds.): *Histoire de l'enfance en occident*. Seuil, Paris. 7–111.

K. (1877): Egy mult századi népisk. tankönyv és készítői. *Néptanítók Lapja*, **10.** 2. sz. 25–26.

Kanyar Józser (1982): Tankönyvek és pedagógiai kézikönyvek Dél-Dunántúl népiskoláiban (1770–1868). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 19–75. (Levéltári évkönyv ; 13.)

Kenyeres Ágnes (1982): *Magyar életrajzi lexikon*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kéri Katalin (szerk., 1999): *Tovatuńó álom: Válogatás a gyermekkortörténet európai forrásaiból*. Pécs. URL: <https://www.mek.oszk.hu/02100/02102/02102.pdf> [Utolsó letöltés: 2022. január 30.]

Kéri Katalin (2001): *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Műszaki Kiadó, Budapest.

Kéri Katalin (2018): *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*. Kronosz, Pécs.

Kis János (1805): *Gyermekek és ifjak Tárháza, az az Elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek a' mind két nemen lévő ifjúság számára*. Trattner, Pest.

Kis János (1816): *Ifjúság barátja, vagy Hasznosan mulattató darabok a két nembéli ifjúság számára*. Trattner, Pest.

Kiss Áron (1874): Népiskolai tankönyvek a mult század végén. *Protestáns egyházi és iskolai lap*, **17.** 4. sz. 103–108.

- Kiss Áron (1877): Farczádi Józsa János. *Néptanítók Lapja*, **10.** 21. sz. 433–435.
- Kiss Áron (1879): Adatok a magyar népisk. olvasókönyvekről 1777–1850-ig. *Néptanítók Lapja*, **12.** 7. sz. 127–132.
- Kiss Áron (1881): *A magyar népiskolai tanítás története*. 1–2 füz. Franklin, Budapest.
- Klaniczay Tibor (szerk., 1964): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koltay-Kastner Jenő (1953): Bornemisza Péter humanizmusa. *Irodalomtörténet*, **41.** 1–2 sz. 91–124.
- Komáromi Gabriella (1999): *Gyermekirodalom*. Helikon, Budapest.
- Kornis Gyula (1926): Társadalomerkölcsi és társadalompolitikai nevelés. *Néptanítók Lapja*, **59.** 45–46. sz. 1–4.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei: 1777–1848*. 1–2. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Koroknay István (1964): Az első magyar gyermekkönyvek. *Család és Iskola*, **15.** 4. sz. 22–23.
- Kosáry Domokos (1988a): A rendi-egyházi nevelési rendszer: 1711–1765. In: Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története I*. Tankönyvkiadó, Budapest. 109–142.
- Kosáry Domokos (1988b): Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején: 1790–1830. In: Horváth Márton (szerk.): *A magyar nevelés története I*. Tankönyvkiadó, Budapest. 211–255.
- Kotzebue, A. (1830): *Szívet formáló történeteskék a' gyermekek és ifjak számára*. Ford. Molnár András. Wigand, Pest.
- Kovács Sándor Iván (2002): Beniczky Péter: Felföldi íróportrék. *Palócföld*, **48.** 2. sz. 281–293.
- Kraus, H.-Ch. (2008): *Kultur, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
- Kulcsár Adorján (1943): *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Kir. M. Egyetemi Ny., Budapest.

Kurucz Rózsa (2013): *Német nyelvű olvasókönyvek üzenete: Botschaft deutschsprachiger Lesebücher*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd. (Gyökerek és hajtások = Wurzeln und Triebe ; V.)

La Fontaine, J. (1943): *Válogatott mesék: Fables choisies*. Franklin Társulat, Budapest.

Labádi Gergely (2007): Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben. *Erdélyi Múzeum*, **69**. 3–4. sz. 61–76.

Labádi Gergely (2008): Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban. *Iskolakultúra*, **18**. 7–8. sz. 74–89.

Lánghy István (1829): *A' magyar gyermekek barátja vagy hasznos olvasó könyv a' házi és iskolai tanuló gyermekek' számára*. 1–2. rész. Landerer, Pest.

Látzai Szabó József (1824): *Erköltsi olvasó könyvetske: Készítetett az apróbb Oskolák számára a' Helv. Vallástételt tartó Tiszamellyéki Superintendenzia rendelkezéséből*. [!1825] Nádaskay András, Sáros-Patakon.

Lesebuch (1788): *Zweiter Theil des Lesebuches zum Gebrauche der Nationalschulen in [!] Königreich Ungarn, und dessen Kronländern auf dem Lande*. Königl. Universitäts Buchdruckerei, Ofen.

Literarische Anzeigen (1816): *Literarische Anzeigen. Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, **13**. 4. Bd. 631.

Löfgren, O. (1982): *Der Familienmensch: Einige Aspekte über die Entwicklung der bürgerlichen Familie im Schweden des 19. Jahrhunderts*. Wilhelm Schmitz Verlag, Gießen. 30–45. (Hessische Blaetter für Volks- und Kulturforschung ; 13.)

Madas Edit – Monok István (2003): *A könyvkultúra Magyarországon: a kezdetektől 1800-ig*. 2., bőv. kiad. Balassi, Budapest.

Margócsy István (2007): A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően). *Erdélyi Múzeum*, **69**. 3–4. 4–12.

Martiny, M. K. [Kováts-Martiny Mihály] (1809): *Moralische Erzählungen für Kinder und ihre Freunde*. Akad. Buchhandlung, Jena.

- Márton István (1817): *Keresztyén morális kis katekismus a' helvétziai vallástétellel megedgyezőleg a' magános olvasóknak számokra*. Pichler, Bétsben.
- Márton István (1829): *Fiú és leány gyermeki ábétze*. 9. megjobb. kiad. Streibig Leopold, Győrben.
- Márton, J. (1802): *Deutsches Lesebuch zum Gebrauch für Ungarn: Samt einem deutsch-ungrischen Wörterbuche*. 2. verm. Ausgabe. Haykul, Wien.
- Márton József (1800): Jelentés. *Magyar Kurir*, **14**. 26. sz. 407–408.
- Márton József (1805): *Ungarisches Lesebuch mit einem dazu gehörigen Wörterbuch: Magyar olvasókönyv ahöz tartozó szókönyvel együtt*. Gérold József, Bétsben.
- Melzer, Jakob (1818): *Der graue Hans, oder der Greis in der Feuerhöhle: Ein Lesebuch zunächst für Landschulen*. Trattner, Pesth.
- Mészáros István (1981): *Az iskolaiügy története Magyarországon 996-1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István (1983): Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, **99**. 2. sz. 129–137.
- Mészáros István (2001): A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar olvasástanítás története: az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*. Osiris, Budapest. 11–43.
- Mitev Ariel Zoltán (2012): Grounded theory, a kvalitatív kutatás klasszikus mérföldköve. *Vezetéstudomány*, **43**. 1. sz. 17–30.
- Mitev Ariel (2015): Grounded theory. In: Horváth Dóra és Mitev Ariel: *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Alinea, Budapest. 85–126.
- [Mnemosyne] (1833): *Mnemosyne, oder Stufenweise geordneter Stoff zu Gedächtnißübungen: Ein nützliches Handbuch für die Jugend und ihre Bildner*. Reichenbach, Leipzig.
- Morgan, K. és Henning, E. (2013): Designing a Tool for History Textbook Analysis. *Forum: Qualitative Social Research Sozialforschung*, **14**. No. 1.
- URL: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1807/3460>
- [Utolsó letöltés: 2020. augusztus 5.]

- Németh András (2014): *A magyar neveléstudomány fejlődése: Nemzetközi tudományfejlődés és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Gondolat, Budapest.
URL:
http://real.mtak.hu/36276/1/2011_0001_542_06_A_magyar_nevelestudomany_fejlodestortenete%20%281%29.pdf [Utolsó letöltés: 2021. december 30.]
- Noordam, D. J. (1995): A demográfiai fejlődés Nyugat-Európában a XVIII. század végétől. In: Diederiks, H. A. (et al.): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet: A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*, Osiris, Budapest. 159–191.
- [Olvasás] (1825): *Olvasás' gyakorlására rendeltetett könyv a' magyar falusi iskolák' számára*. A' Magyar Királ. Universitas betűivel, Budán.
- Onions, P. E. W. (2006): *Grounded Theory Application In Reviewing Knowledge Management Literature*. Leeds Metropolitan University, Leeds.
- Pándi Pál (1978): *A magyar irodalom története*. 3. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parker, L. D. és Roffey, B. H. (1997): Methodological Themes: Back To the Drawing Board: Revisiting Grounded Theory and the Everyday Accountant's and Manager's Reality. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, **10**. 2. sz. 212–247.
- Penke Olga (1988): A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux. *Magyar könyvszemle*, 1988. **104**. 4. sz. 248–273.
- Péter Katalin (szerk.) (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Péterffy, C. (1742): *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae*. Kochberger, Posonii.
- Petrik Géza (1888–1892): *Magyarország Bibliográphiája 1712–1860: könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*. 1–4. kötet. Dobrowsky, Budapest.
- Pintér Jenő (1921): *A magyar irodalom történetének kézikönyve*. Tudományos rendszerezés két kötetben. Franklin-Társulat, Budapest.
- Pócsi Katalin (2012): *Jegyzék a magyarországi erénytani irodalomról (XV-XIX. század)*. MTA ITI Hálózati Kiadvány, [Budapest].

- Pollock, L. (1983): *Forgotten Children: Parent–Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pollock, L. (1998): Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-Century England. *Journal of Family History*, **23**. 1. 3–27.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2002): Gyermekeiket tanító apák: Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra*, **12**. 3. sz. 5–15.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra, Pécs.
- Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés története*. Gondolat, Budapest.
- Pukánszky Béla és Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- R. M. (1789): XXV. levél. *Mindenes Gyűjtemény*, 2. negyed. 385–389.
- Ratio (1913): *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Ford., bev. Friml Aladár. Kath. Középiskolai Tanáregyesület, Budapest.
- Ratio (2014): *Ratio Educationis: a nevelés- és oktatásügy rendje Magyarországon és a hozzá kapcsolt tartományaiban*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Rochow, F. E. (1772): *Versuch eines Schulbuches für Kinder der Landleute oder zum Gebrauch in Dorfschulen*. Nicolai, Berlin.
- Rochow, F. E. (1776): *Der Kinderfreund: Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Eichenberg, Frankfurt.
- Rosenbaum, H. (1982): *Formen der Familie: Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Rupsiene, L. és Pranskuniene, R. (2010): The Variety of Grounded Theory: Different Versions of the Same Method or Different Methods? *Socialiniai Mokslai*, **70**. 4. sz. 7–19.

Rutschky, K. (1977): *Schwarze Pädagogik: Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung*. Ullstein, Berlin.

S. Sárdi Margit (1994): A gyermekirodalom kezdetei a XVIII. században. In: Szabó B. István és Császtvay Tünde (szerk.): *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest. 65–78.

S. Sárdi Margit (2019): *Gyermekeknek kézikönyvecskéjek: Gyermeknevelési és illemtankönyvek a 16–18. századból*. Magyarságkut. Intézet – Attraktor, Budapest ; Máriabesnyő. (Intra Hungariam...)

Sántha Kálmán (2018): Vizuális Grounded Theory a pedagógiai terek értelmezésében. *Neveléstudomány*, 6. 4. sz. 52–67.

URL: https://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2018/nevelestudomany_2018_4_52-67.pdf

[Utolsó letöltés: 2021. február 6.]

Schelander, R. (2013): Jakob Glatz als Pädagoge der Aufklärung. In: In: Fazekas, I. – Schwarz, K. W. – Szabó, Cs. (Hrsg.): *Die Zips: eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761-1823)*. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien ; 5) 123–135.

Schenda, R. (1970): *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe: 1770–1910*. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München. (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts ; 5)

Schlumbohm, J. (1983): *Kinderstuben: Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden: 1700–1850*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.

Schluß, H. (2008): Gutes lernen: Perspektiven auf das moralische Lernen. In: Mitgutsch, K., Sattler, E., Westphal, K. és Breinbauer, I. M. (Hrsg.): *Dem Lernen auf der Spur: Pädagogische Beiträge*. Klett–Cotta, Stuttgart. 111–129.

Schmitt, H. (2007): *Vernunft und Menschlichkeit: Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn.

Schmitt, H., Böning, H., Greiling, W. és Siegert, R. (2011, Hrsg.): *Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung*. Ed. Lumiere, Bremen. (Philanthropismus und populäre Aufklärung. 1; Presse und Geschichte - Neue Beiträge. 58).

- Schütze, Y. (1991): *Die gute Mutter: Zur Geschichte des normativen Musters „Mutterliebe“*. Kleine, Bielefeld.
- Seelmann Károly (1794): *A' jelesebb rendeken lévő nevendék gyermekek jó moddal lehető tanítatásokra való ut-mutatás, vagy Gyermekek barátja egy héti-írás*. Hochmeister Márton, Kolosvárátt és Szebenben.
- Seibert, E. (2002): Deutsch-ungarische Jugendliteratur im josephischen Wien. In: Kriegleder, W. – Seidler, A. u. Tancer, J. (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. ed. edition lumière, Bremen. 259–271.
- Seiler, F. G. (1802): *Protestánsbeli köz emberek olvasó könyve: A' városi és falusi Magyar Protesáns Köznépnek 's különösen az alsóbb Oskolákban tanuló Ifjúságnak hasznára készítettett D. Seiler Friderik György munkája szerént*. Weber Simon Péter, Pozsonyban.
- Siegert, R. (1978): *Aufklärung und Volkslektüre: Exemplarisch dargestellt an Rudolph Zacharias Becker und seinem „Noth- und Hilfsbüchlein“*. Buchhändler-Vereinigung, Frankfurt am Main.
- Sikabonyi Antal (1925): Jókai-émlékiállítás a Nemzeti Múzeumban. *Magyar Bibliofil Szemle*, 2. 1–2. sz. 61–63.
- Simon Beáta (2020): Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján. In: Dóbék Ágnes (szerk.): *Könyvek magántulajdonban: 1770–1820*. reciti, Budapest. 99–120.
- Simon Melinda (2010): Josef Franz Kollmann eddig ismeretlen kiadói jelvényei. *Magyar Grafika*, 54. 2. sz. 76–77.
- Simon Zoltán (1982): Lektúrolvasás Magyarországon. In: Hajdú Ráfis Gábor és Kamarás István (szerk.): *Az olvasás anatómiája*. Gondolat, Budapest. 235–258.
- Sommer, J. G. (1816): *Neueste Jugendbibliothek oder die vorzüglichsten Gegenstände des Jugendunterrichts, von der Elementarbildung an bis zum reifern Alter*. 1–4. Bd. Enders, Prag.
- Splittegarb, C. F. (1809): *Neues Bilder ABC oder deutsches Lesebuch für die Jugend mit fünf und zwanzig Kupfern*. Neue verb. Aufg. Franz Haas, Wien ; Prag.
- Strauss, A. L. (1994): *Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Fink, München.

- Strauss, A. L. és Corbin, J. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory: Procedures and Techniques*. Sage, Newbury Park.
- Strauss, A. L. J. és Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research*. 2. ed. Sage, London.
- Strauss, G. (1978): *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*. John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Szabolcs Éva (1986): Gyermekkortörténet – családtörténet. *Pedagógiai Szemle*, 36. 4. sz. 366–372.
- Szabolcs Éva (1995): *Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából*. ELTE BTK : Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, Budapest. (Új pedagógiai közlemények)
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában: Gyermekkép Magyarországon: 1868–1890*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2002): A gyermektanulmányi szemléletmód megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban: 1890–1906. *Iskolakultúra*, 17. 3. sz., 33–38.
- Szabolcs Éva (2003): Gyermekkortörténet: Új elméleti megfontolások. In: Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 9–17.
- Szabolcs Éva (2009): Bevezető: A gyermekkortörténet térhódítása. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok*. 2. köt. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 7–9.
- Szabolcs Éva (2011): *Gyermekből tanuló: Az iskolás gyermek: 1868-1906*. Gondolat, Budapest.
- Szemák István (1924): *A magyar ifjúsági irodalom története*. Neuwald, Budapest.
- Szilágyi Sándor (1860): Vázlatok az erdélyi magyar irodalom történetéből 1790-től máig. *Új Magyar Muzeum*, 10. 7. füz. 3–22.
- Szinnyei József (1891-1914): *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. kötet. Hornyánszky, Budapest.
- Szondy György (1932): A magyar ifjúsági irodalom gyermekora 1669–1848. *Protestáns Szemle*, 44. 6. sz., 398–409.
- Szücsi József (1914): *Bajza József*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Tarnói, L. (1998): *Parallelen, Kontakte, Kontraste: Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts: Studienband*. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.

Teistler, G. (2003): *Fibel-Findbuch: Deutschsprachige Fibeln von den Anfängen bis 1944: Eine Bibliographie*. Wenner, Osnabrück.

Tomkowiak, I. (1993): *Lesebuchgeschichten: Erzählstoffe in Schullesebüchern: 1770–1920*. Walter de Gruyter, Berlin ; New York.

Tóth István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

[Tudományos dolgok] (1826): Tudományos dolgok. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 36. sz. 288.

Uj Idők (1939): *Uj Idők lexikona*. 7. köt. Singer és Wolfner, Budapest.

Unverwüstliches ABC (1819): *Unverwüstliches ABC und Bilderbuch für kleine Kinder*. Hinrichs, Leipzig.

Váradai József (1932): A beszéd- és értelemgyakorlatok történeti fejlődése. *Néptanítók Lapja*, 65. 24. sz. 1004–1005.

Váradai József (1937): A 150 éves Schnepfenthal. *Magyar Paedagógia*, 4. 262–264.

Verédy Károly (1886, szerk.): *Paedagogiai encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára: ségedkönyv tanítók, nevelők, szülők és iskolai előljárók számára*. Athenaeum, Budapest.

Vértesy Sándor (1913): A Miskolczi Ref. Főgimnázium könyvtárának szakkatalógusa. In Csorba György (szerk.): *A Miskolczi Református Főgimn. értesítője az 1912–1913-iki iskolai évről*. 1–111.

Virág Irén (2013): Nevelési hagyományok az Elbától nyugatra – a főrangú kastélyok világa. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova series*. 40. 5–26.

Virág Irén (2020): Néhány gondolat a filantropista nevelésről. In: Schaffhauser, Franz – Schwendtner, Tibor (szerk.): *Bildung: neveléstudományi és filozófiai megközelítések*. L'Harmattan, Budapest. (Nevelésfilozófiai paradigmák) 61–69. o.

Wangerin, W. (2004a): Die Natur im Käfig. Kindheitsbilder in alten Kinderbüchern. In: Mittler, E. és Wangerin, W. (2004, Hrsg.): *Nützliches Vergnügen: Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordemann-Sammlung*. Ausstellungskatalog. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen. 27–34.

Wangerin, W. (2004b): Zur Einführung in die Ausstellung. In: Mittler, E. és Wangerin, W. (2004, Hrsg.): *Nützliches Vergnügen: Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen und der Vordemann-Sammlung*. Ausstellungskatalog. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen. 9–16.

Weilenmann, C. és Cetlin, J. (1993): *Annotierte Bibliographie der Schweizer Kinder- und Jugendliteratur: Von 1750 bis 1900 = Bibliographie annotée de livres suisses pour l'enfance et la jeunesse de 1750 à 1900*. Metzler, Stuttgart.

Weisse, Chr. F. (1773): *Neues A.B.C. Buch: Nebst einigen kleinen Uebungen und Unterhaltungen für Kinder*. S.L. Crusius, Leipzig.

Welch, G. (1987): An integrative approach to social work practice. In: B. W. McKendrick (ed.): *Introduction to Social Work in South Africa*. Owen Burgess, Pinetown.

Whitehead, B. (1999): *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500 to 1800*. Garland, New York and London.

Wiedemann, I. (1979): *Herzblättchens Zeitvertreib: Alte Kinder- und Jugendbücher*. Verein der Freunde des Museums für Dt. Volkskunde, Berlin. (Kleine Schriften der Freunde des Museums für Deutsche Volkskunde ; 2)

Wild, R. (2008, szerk.): *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*. 3., vollst. überarb. und erweit. Aufl. Metzler, Stuttgart – Weimar.

Winkler, M. (2017): *Kindheitsgeschichte: Eine Einführung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Wrage, H. (2010): Jene Fabrik der Bücher: Über Lesesucht, ein Phantasma des medialen Ursprungs und die Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung. *Monatshefte*, **102**. No. 1., 1–21.

Zerrenner, C. Ch. G. (1816): *Methodenbuch für Volksschullehrer*. 2. verm. Ausg. Wilhelm Heinrichshofen, Magdeburg.

10 Mellékletek

Sib. Bibliotheca 1777
A B C *3877 F.28. II*
wahrhaftig
Lehr- u. Sch. Buch
oder
der die eigentl.
Namenbüchlein,
et
zum Gebrauche der Schulen
in den kaiserlich, königlichen
Staaten
1777

Prague
Mit ihrer röm. Kais. auch Kais. Kön. apost. Majestät
allergnädigster Freyheit.
Klausenburg,
gedruckt bey Joseph Franz Kollmann,
1777

A B C 5.

oder

Samenbüchlein,

zum Gebrauche der Stadtschulen

in den kaiserlich • königlichen

St a a t e n.

Kostet ungebunden 4. Kreuzer.

Mit Ihrer röm. Kais. auch Kais. Kön. apost. Majest.
allergnädigster Druckfreyheit.

M A C N

rusischen Schulanstalt bei
annaberg, 1770.

A B C

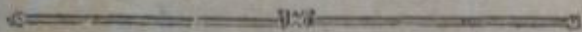
K Ö N Y V E T S K E ,

A

N E M Z E T I

I S K O L Á K N A K

H A S Z N O K R A .

A B C

oder

N a m e n b ü c h l e i n ,

zum Gebrauche

der

National Schulen

in dem

Königreiche Hungarn.

Cum speciali Privileg. Sac. Cæsar. Regiæ Apost. Majest.

O S E N ,

gedruckt mit königl. Universitätschriften,

M. DCC. LXXX.

A B C

oder

N a m e n b ü c h l e i n,

zum Gebrauche

der,

National - Schulen

in dem

Königreich Ungarn.

Kostet ungebunden 3. Kreuzer

Bibliothecae Caesariensis

Ano 1785.

ERGOZS S...
B. ...
1786 h. 578

O S E N,

gedruckt mit Kön. Universitätschriften,
im Jahr 1783.

Zweiter Theil
des Lesebuches,
zum Gebrauche
der
Rationalschulen
im
Königreich Ungarn,
und dessen Kronländern
in Städten und größeren Märkten.

—
Cum Spec. Privil. Sac. Caesar. Reg. Apost. Majest.
—

Kofiet ungebunden 9 Kreuzer.

O S E N,
gedruckt mit Königl. Universitätschriften, 1788.

Zweiter Theil
des Lesebuches
zum Gebrauche
der
Rationalschulen
in
Königreich Ungarn,
und
dessen Kronländern
auf dem Lande.

Cum Spec. Privil. Sac. Caesar. Reg. Apost. Majeft.

Kostet ungebunden 12. Kreuzer.

OSER,

gedruckt mit Königl. Universitätschriften, 1788.

ERKÖLTS-KÖNYVETSKE.

IRÓDOTT

A

PALLÉROZOTTABB RENDBÉLI

GYERMEKEKNEK

HASZNOKRA

KÁMPE J. H.

által.

FORDÍTÓDOTT NÉMETBŐL

FÖLDI FERENTZ

által.

Nyomtatódott

KOMÁROMBAN és POSONYBAN.

WÉBER SIMON PÉTER' költségével
's betűivel. 17 § 9-dikben.

Moralische
Erzählungen
für
Kinder jedes Standes.

Von J. M. Armbruster.

TYRNAU,
bei Wenzl Jelinek bürgerlichen Buchdrucker.

1789.

B. Hist. Pedag. IX.

A B C
RÖNYVETSKE,
A
NEMZETI
ISKOLÁKNAK
HASZNOKRA.

Коричн. В С
УДОБ
oder
Namenbüchlein,
zum Gebrauche
der
National Schulen
in dem
Königreiche Ungarn.

Cum speciali Priv. Sac. Cæsar. Reg. Apost. Major.

Kostet ungebunden 6. Kreuzer.

Wamoss Jägerse.

W S E N,

gedruckt mit königl. Universitätschriften

MDCCLXXXIX.

A'
JELESEBB RENDEKEN

LÉVŐ
NEVENDÉK GYERMEKEK JO MODDAL
LEHETŐ TANITTATÁSOKRA

VALÓ
UT - MUTATÁS.

VAGY

GYERMEKEK
BARÁTJA.

EGY

HÉTI-IRÁS.

MELLY

A' LIPSIAI 1776*bé*li KI-ADÁS SZERÉNT,

NÉMETBŐL MAGYARRA FORDITTATOTT

SEELMÁNN KÁROLY.

*Károly Fejérvár Szabad Királyi, Városnak
edgyik Rendes Tanátsofsa által.*

E L S Ö R É S Z.

KOLOSVARATT, és SZEKENBEN

Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsácz.

Kir. Dicst. priv. Könyv-nyomtató, 794.

A B C
KÖNYVETSKE.

A'

MAGYAR ORSZÁGI
APRÓBB OSKOLÁK' HASZNÁRA
KÉSZITTETETT

S. PATAKON 1796.

Pozsonban,
Wéber Simon Péter költségével és betűivel.

1797.

A Z
OLVASÁS' GYAKORLÁSÁRA
RENDELTETETT
K Ö N Y V N E K
MÁSODIK RÉSZÉ,

A'
MAGYAR ORSZÁGI
*és a' Magyar Koróná alatt tartott Városokban,
és nagyobb Helységeiben lévő.*
NEMZETI OSKOLÁKBAN.

—
Cum Speciali Privilegio, Sac. Cæs. Regiæ Ap. St. Majest.
—

Kötés nélkül 10. krajzár.

B U D Á N,
A' KIRÁLYI AKADEMIÁNAK BETŰIVEL,
M D C C X C V I I I .

PROTESTÁNSBELI
KÖZ EMBEREK
OLVASÓ KÖNYVE

A városi és falusi Magyar Protestáns
Köz népnek 's különösen az alsóbb Os-
kolákban tanuló Ifjúságnak hasznára
készítetett

D. SEILER FRIDERIK GYÖRGY
munkája szerint.

POZSONYBAN,
Wéber Simon Péter betűivel, 1802.

Deutsches
L e s e b u c h
zum
Gebrauch für Ungarn;
samt einem
deutsch - ungrischen
W ö r t e r b u c h e.

Herausgegeben
von
Joseph von Marton.

Sechste vermehrte Ausgabe.

W i e n,
bei Anton v. Haspfer, k. k. privileg. Buchdrucker.
1802.

A B C
u n d
L e s e b u c h,
in drey Heften.

Ein Vorläufer zu Stille's Erzählungsbuche, dem
rothen Buche, und dem Unterhaltungsbuche der
kleinen Familie von Grünthal.

Von
J a k o b G l a z.

Erstes Heft,

W i e n,
bey Peter Rehm's seel. Buchhändlers Witwe,
1804.

Metszet Jakob Glatz ábécés- és olvasókönyvéből

R Ö V I D
BESZÉLLGETÉSEK

OLLYAN

GYERMEKEKNEK HASZNOKRA

A' KIK

MÁR OLVASNI TUDNAK

É S

GONDOLKODNI KÍVÁNNAK TANÚLNI

G. C. CLAUDIUS

UTÁN.

PESTHEN,
TRATTNER MÁTYÁS BETŰIVEL.

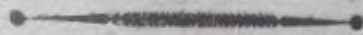

1805.

U n g a r i s c h e s
L e s e b u c h

mit einem

dazu gehörigen Wörterbuch.

M a g y a r

O l v a s ó k ö n y v

ahoz tartozó

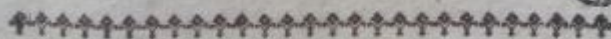
szókönyvel együtt

készítette

és

részszerént összevázolta

Márton József.

B é r s b e n,

Gérolé József, Cs. Birod. Udv. Könyvnyomtatónál, 1895 - dik
Kestendőben.

Die frohen Kinder,
oder *Suppl. II.*
Erzählungen und Bilder aus der Kinderwelt.

Von
Jakob Glaz.

Les enfans joyeux,
ou
Historiettes et Figures du monde des enfans.

D'après l'Allemand de J. Glaz

par

Monsieur l'Abbé Libert.

Wien, Triest und Baden,
bey Joseph Geisinger, Buchhändler.

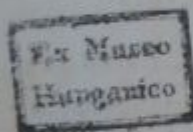

Metszet Jakob Glatz *Die frohen Kinder* című művéből

OLVASÁSBA SZOKTATÓ, ELMÉT
VILÁGOSÍTÓ, 'S ERKÖLCSÖT
FORMÁLO

KIS OLVASÓ- KÖNYV,

AZ ALSÓBB OSKOLÁKBÉLI
FIU ÉS LEÁNY GYERMEKEK'
SZÁMÁRA

Készítette

FARCZÁDI JÓZSA JÁNOS,

K. AJTAI PAP.

Svasit amor patriæ, puerosque cupido juvandi.

B R A S S Ó B A N.

A^o M. Nemes SCHOBELN betűvel nyomtatott,
HERFURTH FRIDRIK Nyomtató által,
1816-dik Esztendőben.

Der
graue Hans
o b e r
der Greis in der Feuerhöhle.

Ein Lesebuch zunächst für Landschulen.

---

v o n
Jakob Melzer.

Ex Museo
Hungarico

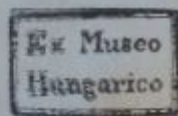

P e s t ,
Gedruckt und verlegt auf Trattnerische Kosten, 1818.

ERKÖLTSI
OLVASÓ
KÖNYVETSKE.

Készítetett
az apróbb Oskolák
számára
A' Helv. Vallástételt tartó Tiszamellyéki Su-
perintendenzia rendeléséből.

S. PATAKON,
Nyomtattatott Nádaskey András által. 1824.

02674

ERKÖLTSI
OLVASÓ
KÖNYVETSKE.

Készítettett
az apróbb Oskolák számára.

Az ára borítékba varva 17 kr. V. tz.

SÁROS-PATARON,
Nyomtattatott NÁDASKAY ANDRÁS
által. 1825.

OLVASÁS
GYAKORLÁSÁRA
RENDELTETETT
K Ö N Y V
A
MAGYAR FALUSI OSKOLÁK
SZÁMÁRA.

Ő Csász. Kir. Felségének kegyelmes engedelmével:

B U D Á N N,
A^s MAGYAR KIRÁL. UNIVERSITÁS BETŰIVEL.

1 8 2 5.

PALI ÉS MINKA
OLVASNI TANUL.

BETŰK ISMÉRETÉRE 'S OLVASÁSRA

TANÍTÓ

ÁBÉCZÉS KÖNYV

KÉPEKKEL

JÓ KIS FIÚK ÉS LEÁNYKÁK

SZÁMÁRA.

PESTEN,
WIGAND OTTÓ ÁRÚJA.

1829.

Szemléltető ábra Döbrentei Pál *Pali és Minka olvasni tanul* című könyvéből

A Magyar

Gyermekek'Pced.
9300.**B a r á t j a,**

vagy:

olly hasznos Olvasó Könyv

a'

Házi, és Oskolai tanuló Gyermekek'

s z á m á r a,

mellyből azok a' legszükségesebb, és leghasznosabb Tanulmányokat gyenge elméjökhez képest megfoghatják,

mellyet

T. T. *Wilmsen* Úrnak

Német nyelven szerkeztetett

100-dik Kiadása után

ök bővítésekkel, 's a' hol szükségesnek vélte, újabb szerkeztésekkel, minden Keresztény Hiten lévő tanuló Gyermekek' haszonvételére alkalmaztatott, és hazai nyelven

k i a d o t t

Lánghy István.**ELSŐ RÉSZ.**

Gyermekeinket oktatni és oktattatni, legszentebb kötelességünk:

Pesten, 1829.

Füskúti Landerer Lajos' betűjével.

FIÚ ÉS LEÁNY GYERMEKI
Á B É T Z E.

Készítette 's kiadta
MÁRTON ISTVÁN
PROFESSOR.

Kilencedik megjobbított Kiadás.

GYŐRBEŒ,
Streibig Leopold' betűivel. 1829.